ARTH SHASTRA PARIBHASHA;

OR

The Principles of Political Economy

From the work of

JOHN STUART MILL,

by

Krishna Shástri Chiplonkar,
Assistant Professor of Vernacular
Literature in the Poona College.

VOL. I.

Lithographed for the Board of Education,
at the Press of the Poona College.

1855

~~ਨੰਬਰ ੨~~

~~ੴ ਸ੍ਰੀ [illegible] ਜੀ ਸਹਾਇ~~

~~ਦਸਖਤ~~ ~~[illegible]~~

अर्थशास्त्रपरिभाषा.

प्रकरणपहिलें.

हाग्रंथ मिल्साहेबांच्या इंग्रेजी ग्रंथाच्या आधारानें असिस्तंत प्रोफेसर कृष्णशास्त्री चिपळोणकर निसबत पुणे पाठशाळा ह्यांनीं केला, तो

मेहेरबान बोर्ड आव् एद्युकेशन ह्यांच्याहुकुमावरून

पुणे पाठशाळेकडील छापखान्यांत छापिला.

छापणार नारोरामचंद्र ठकार सु० छापखाना.

शके १७७७

संन १८५५

अनुक्रमणिका.

भाग.		पृष्ठें.

प्रस्तावना.

व्यावहारिक गोष्टींच्या उपपत्तींचें लोकांस यथार्थ ज्ञान असणें फारच आवश्यक आहे. तसल्या गोष्टीं विषयीं गैर समजुती असल्या म्हणजे त्यांपासून व्यवहारांत अनेक प्रकारचे अनर्थ होतात. ह्यास उदाहरण,— वैद्यास जर रोगांच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान नसलें, किंवा औषधांच्या गुणांविषयीं भलत्याच समजुती असल्या, तर त्या अज्ञानापासून व गैर समजुतींपासून केवढाले अनर्थ होतात बरें! शिल्पास धातू, लांकूड, धोंडे वगैरे ज्या द्रव्यांचीं यंत्रें, इमारती वगैरे होतात, त्यांच्या गुणांविषयीं भ्रांति असल्यापासून किती तोटा होतो, हें हीं सर्वांच्या लक्ष्यांत सहज येतें; व ह्या प्रकारचीं अनेक उदाहरणें दाखवतां येतील.

आतां, वर सांगितलेली गोष्ट जर खरी आहे,— म्हणजे व्यवहारांतल्या गोष्टींच्या यथार्थ उपपत्ति समजणें जर आवश्यक आहे,— तर अर्थशास्त्राचा अभ्यास फारच आवश्यक आहे असें मानलें पाहिजे. कारण, अर्थशास्त्रांत ज्या गोष्टींचें निरूपण केलें आहे, त्या गोष्टी नेहमींच्या व्यवहारांतल्या आहेत, व त्या गोष्टींच्या भ्रांतिपासून मोठ मोठे अनर्थ होण्याचा, व त्यांच्या यथार्थ ज्ञानापासून मोठें कल्याण होण्याचा संभव आहे. देशांतील संपत्तीचें स्वरूप, तिचीं कार्यें, तिचीं प्रधान व गौण कारणें, तिच्या मर्यादेचीं कारणें, देशांतील सरकाराशीं तिचा संबंध, परदेशाच्या व्यापाराशीं तिचा संबंध, तिचा

क्षय ज्या कारणांनीं होतो तीं कारणें, इत्यादि अनेक विषयांचें प्रतिपादन ह्या शास्त्रांत आहे; व ह्या विषयांचें यथार्थज्ञान होणें लोकांस किती आवश्यक आहे, हें ह्या शास्त्रांत त्याविषयां विषयीं जे सिद्धांत ठरवले आहेत ते, व लोकांत ह्या विषयां विषयीं ज्या समजुती आहेत त्या, ह्यांची तुलना करून पाहिलें असतां, लक्ष्यांत सहज येईल.

ह्या पुढील ग्रंथ, इंग्लंडांत मिल्‌नामें महाप्रसिद्ध ग्रंथकार आहे, त्याच्या ग्रंथाच्या आधारानें लिहिला आहे. आतां मूलग्रंथांत कितीएक असे विचार आहेत, कीं ते केवळ युरोप खंडास लागू आहेत, व ते इकडेस लौकर समजावयाचे नाहींत, व ते समजून तादृश उपयोगही नाहीं, असें प्रकृतग्रंथ लिहिणाऱ्यास वाटलें, म्हणून ते विचार त्यानें ह्या ग्रंथांत घेतले नाहींत. तसेंच, कांहीं कांहीं सिद्धांतांचें विवरण करण्याच्या प्रसंगीं मुळच्या ग्रंथांत इंग्लंडच्याच संबंधाचीं उदाहरणें होतीं, तीं बदलून मराठी वाचणाऱ्यांस सहज समजण्याजोगीं इकडलीं उदाहरणें योजिलीं आहेत; व ह्याच जातीचा थोडा बहुत फेरफार कोठें कोठें केला आहे. प्रकृत ग्रंथलिहिणारांस ह्या देशांतील व्यापाराची, शेतकीची, व राज व्यवस्थेची, विशेष तपशीलवार माहिती असती, तर ह्या ग्रंथाच्या ठायीं व्यावहारिक उपयोगिता विशेष येती, हें ग्रंथ करणारा संतोषानें कबूल करतो. ह्याप्रकारें व्यवहार संबंधानें ह्या ग्रंथास कांहीं न्यूनता असली, तरी शास्त्रांतील मूल विषयांच्या प्रतिपादनाविषयीं तादृश न्यूनता ह्या ग्रंथांत आढळणार नाहीं, अशी प्रकृतग्रंथकर्त्याची समजूत आहे; आतां

ही समजूत बरोबर आहे किंवा नाहीं, ह्याचा निर्णय करणें सुज्ञ वाचणारांकडे आहे.

महाराष्ट्र भाषेंत ह्या जातीच्या शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ फारच थोडे आहेत, व शास्त्रीय रीतीनें प्रकृतविषयासारख्या विषयांवर विचार करण्याचा प्रघात ही लोकांत नाहीं, ह्यास्तव ह्या ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं कठीण कठीण संस्कृत शब्दांचा प्रयोग करणें ग्रंथकारास भाग पडलें. तर ह्या अनिवारणीय कारणानें प्रकृत ग्रंथास कांहीं ठिकाणीं दुर्बोधता आली असेल, ती विषयीं सुज्ञ वाचणारे त्यास दोष लावणार नाहींत, अशी आशा आहे.

वाचणारांच्या हातीं जो ग्रंथ आहे, हा संपूर्ण ग्रंथ नव्हे; तर ग्रंथकर्त्यानें अर्थशास्त्राविषयीं जो ग्रंथ करण्याचें योजलें आहे, त्यांतील एक प्रकरण आहे. बाकीचीं प्रकरणें लौकरच प्रसिद्ध करावीं अशी त्याची इच्छा आहे; परंतु मनुष्याचें काम केवळ इच्छा धरण्याचें आहे; ती सिद्धीस नेणें हें त्याच्या हातीं नाहीं; तें केवळ परमेश्वराच्या स्वाधीन आहे.

अर्थशास्त्रपरिभाषा.

उपोद्घात.

अर्थशास्त्राचा विषय धन होय. ह्या शास्त्रांत धनाची उत्पत्ति व वांटणी हीं ज्या नियमांनीं होतात, त्या नियमांचें विवरण केलें आहे.

लोकांत धनशब्दाचा जो अर्थ प्रसिद्ध आहे तो व अर्थशास्त्रांतला धनशब्दाचा अर्थ हे भिन्न आहेत, ह्मणून अर्थशास्त्रांतला धनशब्दाचा अर्थ मूलारंभीं विविक्तकरून सांगितला आहे -

लोकांत धनशब्द केवळ पैक्यासच लावतात खरा, परंतु तो केवळ संज्ञाशब्दासारखा लावीत नाहींत, तर ते धन हें सुखास साधन आहे असें समजून लावतात, परंतु धनशब्देंकरून सुखसाधन असा अर्थ समजून तो शब्द द्रव्याचे ठायींच योजणें हें नीट नाहीं. सुख उत्पन्न होण्यास कारण द्रव्याखेरीज दुसरे असंख्य पदार्थ आहेत व त्या सर्वांस धनशब्द लावावा हें योग्य आहे. आतां धनशब्दानें लोक केवळ द्रव्यच समजतात, ह्याचें प्रमाण हेंच पाहावें, कीं सांप्रतकाळीं कोणी कोणास विचारलें कीं, अहो, आपला हा हिंदुस्तानदेश भिकारी कां झाला? ह्या लोकांची हल्लीं हलाखी कां? तर ह्या प्रश्नावर लहान मोठे असें समाधान करतात, कीं, अहो, ह्या देशाची हलाखी कां झाली म्हणून काय विचारतां? तिचें कार

ण इतकें स्पष्ट असतां तुमच्या मनांत येत नाहीं? — ह्या देशां-
तील सर्व पैका इंग्रज विलायतेस घेऊन जातात, हें आमच्या विप-
तीचें कारण. तसेंच, कोणीकोणास विचारलें, कीं पूर्वीपेक्षां सांप्रत
धान्य वगैरे स्वस्त आहे, व पूर्वीप्रमाणें हल्लीं दंगाधोपा नाहीं व दुष्का-
ळही पडत नाहींत, असें असतां, तुम्ही पूर्वीच्या काळास आतांच्यापेक्षां
सुखी ह्मणतां, ह्याचें कारण काय? तर लोक असें उत्तर करतात, कीं
पूर्वी धान्य वगैरे आतांच्यापेक्षां महाग होतें खरें, परंतु तेव्हां पैसा
पुष्कळ होता. आतां पैसा कमी झाला, ह्यामुळें आमची हलाखी आ-
हे. ह्यावरून ते पैसाच सुखाचें साधन असें समजतात, हें सिद्ध होतें.

पैकाच संपत्ति अशी लोकांची समजूत झाल्यापासून, राज्य
नीतींत, व नीतींत, लोकांच्या भलभलत्याच समजुती पडून गेल्या हो-
त्या. व त्या समजुती कितीएक लोकांस सांप्रतकाळीं ही खऱ्यावाट-
ताहेत. स्वदेशांतून परदेशीं पैसा जाऊं नये, व परदेशांतून स्वदे-
शीं जितका पैसा येईल, तितका आणावा, हें धोरण धरून पूर्वीचे
मुत्सद्दी लोक, कायदे करणें ते करीत. निरनिराळीं मनुष्यें, किंवा निर-
निराळे देश, परस्परांशीं व्यापारादि करून, जें धनार्जन करतात, तें,
आपण मिळवलेल्या संपत्तीच्या मानानें, दुसऱ्या मनुष्यास, किंवा
देशास, भिकारी केल्या वांचून, ह्यांच्या हातून होत नाहीं असें प्राची-
न लोक समजत. त्यांस असें वाटे कीं, जो आपणास सधन
करतो, तो त्याच उपायांनीं परंपरेनें लोकांस दरिद्री व दरिद्र ह्मारा
दुःखी, करतो असें आहे; ह्यास्तव, आपणास लोकहितकर्ता असें

म्हणवणाऱ्या पुरुषानें व्यापारादि कदापि करूंनये. परंतु यासर्व समजुती भ्रांतिमूलक होत हें आतां लौकरच वाचणाऱ्यांस समजून येईल.

आतां कोणी असें ह्मणेल,कीं द्रव्येणसर्वेवशाः,या न्यायानें देशांत द्रव्य असलें,म्हणजे त्याच्या पोटीं सर्वगोष्टी येतातच, ह्मणून आम्ही द्रव्यासच धन म्हणतों;तरत्यानें असें मनांत आणावें,कीं पैसादिला म्हणजे जी पाहिजे ती गोष्ट प्राप्त होते,ह्यास्तव,आपणाजवळ पैसा जसजसा अधिक होत जाईल, तसतसें आपणांस उपभोग्य पदार्थ मिळवण्याचें अधिक सामर्थ्य येईल; ही गोष्ट, केवळ एक मनुष्यास लक्षून पाहिली असतां,खरी आहे; परंतु सर्वदेशाचे अनुरोधानें पाहिली असतां,खरी नाहीं. एकच मनुष्यापाशीं अधिक अधिक पैसा होत गेला; तर त्याचें,उपभोग्य वस्तू घेण्याचें,सामर्थ्य वाढेल खरें; परंतु देशांतील सर्व मनुष्यांजवळ जर पैसा वाढत गेला तर पैशाचा अधिक पुरावा होऊन, त्याची किंमत उतरून,उपभोग्य पदार्थ घेण्याचें कोणाचेंही सामर्थ्य वाढावयाचें नाहीं. पैसे, रुपये, मोहरा, वगैरेहीं नाणीं,सर्वत्र चालणाऱ्या अशा केवळ चिठ्या होत;आणि सगळ्यादेशांत पैशाची वृद्धिकरणें, म्हणजे मोठमोठ्या कागदांवर चिठ्या लिहिणें असेंच होय. ह्यावरून स्पष्ट क-

---

* मोठ्या कागदांवर चिठ्या लिहिणें जसें व्यर्थ तसें इतरदेशाशीं व्यापार नसतां नाणीं वाढणें हें सर्वदेशाच्या अनुरोधानें पाहिलें असतां व्यर्थ होय.

ळतें, कीं सर्व देशांत पैसा जास्त किंवा कमी झाला असतां, त्या पैशा-नेंच स्वतः देशाचा उत्कर्ष किंवा अपकर्ष कांहींच व्हावयाचा नाहीं. ह्या वरच्या विचारावरून दुसरी अशी एक गोष्ट कळते, कीं पैसाच काय तें धन अशी भ्रांति पडल्यामुळें जो तोटा झाला, तो एकाचाच झाला नाहीं, तर सर्वांचा झाला तसेंच एकास लक्षून अत्यंत महत्वाची जी गोष्ट असते, ती सर्वदेशाच्या संबंधानें पाहिली असतां, अत्यंत क्षुल्लक असते, असेंही ह्याच विचारावरून कळतें.

धन जर स्वतः सुखप्राप्तीस, किंवा दुःखनिवृत्तीस, कारण असतें तर मग देशांत झालेल्या धनवृद्धीच्या मानानें, तेथें सुख वृद्धि, किंवा दुःखनिवृत्ति झाली असती; परंतु धनानें स्वतः म्हणून कोणत्याही इंद्रियाची तृप्ति होत नाहीं, तें जें इंद्रिय तृप्तीस कारण होतें तें, सुखदायक इतर पदार्थ संपादनद्वारा होतें. ह्यास्तव धनाच्या वृद्धीनें सुखवृद्धि होत नाहीं. दोनदेशांच्यामध्यें व्यापार चालतो व तेणेंकरून व्यापारी लोक पैसा मिळवतात, तो पैसा, कोणत्या तरी एका देशास भिकारी करून मिळवतात, असें पुष्कळांस वाटतें, म्हणून वर सांगितलें आहे. तर तें त्यांचें वाटणें भ्रांतिमूलक आहे, ह्या विषयीं थोडेंसें सांगतों. व्यापारी लोक जो नफा मिळवतात, तो, तेज्यां-शीं व्यापार करतात त्यांस बुडवून मिळवीत नाहींत; तर नफा म्हणून मिळालेलें धन, ते नवें उत्पन्न करतात. तें अशा रीतीनें, कीं जो श्रम व जें भांडवल, पूर्वीं ज्या उद्योगांत लागलें असतें, तोच श्रम व तेंच भांड-वल, व्यापाराच्या योगानें, त्या उद्योगांतून निघून अधिक नफ्याच्या उद्यो-

गांत लागतें. सारांश, ज्या सृष्ट पदार्थांस व ज्या श्रमास जो माल उत्पन्न करण्यास अत्यंत सुलभता असते, तोच माल उत्पन्न करण्या विषयीं त्या सृष्टपदार्थांची, व श्रमाची, योजना व्यापाऱ्याच्या योगानें होते. आतां एवढ्याच निरूपणानें अपरिचित वाचणाऱ्यांची समजूत व्हावयाची नाहीं, हें आम्हास समजतें; परंतु प्रकृतस्थलीं ह्या विषयाचें विशेषनिरूपणकरतां येत नाहीं; पुढें योग्यस्थलीं ह्या व्यापाररूपविषयाचें सविस्तर विवेचन करूं, त्याप्रसंगीं हाविषय वाचणाऱ्यांचे ध्यानांत पूर्णपणें येईल.

वरील विचारांवरून असें उघड सिद्ध होतें, कीं केवळद्रव्यास धन अथवा संपत्ति म्हणणें अयुक्तिक आहे. तस्मात् जो जो पदार्थ सुखप्राप्तीस, किंवा दुःखनिवृत्तीस, साक्षात्, किंवा परंपरया, साधन आहे, त्यास धन म्हणावें. परंतु ह्या शास्त्रांत धनशब्दाचा, सुखप्राप्तीस किंवा दुःखनिवृत्तीस साधन असाही अर्थ घ्यावयाचा नाहीं; कां कीं तें लक्षण हवा, तेज, पाऊस, इत्यादि पदार्थांवरही येतें. परंतु ते पदार्थ ह्याशास्त्रांत धनशब्दानें ग्राह्य नाहींत. कां कीं, ह्या शास्त्रांत मनुष्यांचे हातून ज्या नियमांनीं संपत्ति उत्पन्न होते व ती विभागली जाते त्यानियमांचें निरूपण केलें आहे; आणि हवा, तेज, व पाऊस, ह्यांची मुख्य, किंवा गौण, उत्पत्ति मनुष्यें करीत नाहींत व त्यांस ती करतां येत नाहीं; म्हणून ह्या शास्त्रांत धनशब्देंकरून, विनिमयार्ह (म्हणजे ज्याचे क्रयविक्रय होतात असा) पदार्थ, इतका अर्थ घ्यावा; म्हणजे हवा, पाणी, इत्यादिकांचें

निवारण होऊन, विवक्षितार्थाचा संग्रह होतो.

ह्या प्रमाणें ह्या शास्त्रांतील विषयाचें स्वरूप सांगितलें. आतां ह्या शास्त्राचा अभ्यास करून, व ह्याची माहिती करून घेऊन जें फळ होतें, त्याचें निरूपण करतों:—

प्राचीन काळच्या बहुतेक ग्रंथकारांचे असे लेख आहेत, कीं संपत्तिही जगांत मोठ्या अनर्थास कारण आहे. कोणी असें लिहितात कीं, धनाच्या लोभानें मनुष्यें अनेक प्रकारचीं पातकें करतात:- धनाकरितां मुलांनीं आईबापांस दुःख दिलें आहे; भावांनीं भावांस जिवें मारलें आहे; धन मित्रत्वाचा नाश करतें. तेव्हां ह्या प्रकारच्या अनेकविध अनर्थांस कारण असें जें धन त्याच्या प्राप्तीकडे लक्ष्य देणें ज्ञात्यांस उचित नाहीं; अशी मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं धनाची निंदा केली आहे. परंतु वास्तविक पाहातां, असे अनर्थ होतात, म्हणून धन उत्पन्न करूंनये, असा उपदेश करणें, हें, अजीर्ण होऊन पुष्कळ लोक मेले, व पुष्कळलोक, घरांस आग लागून त्यांतजळाले; म्हणून शाहाण्यानें जेऊंनये, व घरांत राहूंनये, असा उपदेश करण्यासारखें होय. एकाद्या राजानें गांवांत चोऱ्या होतात म्हणून सर्वांनीं भिकारी राहावें, असा जर कायदा केला; तर त्यास विचारीपुरुष काय म्हणतील? वेडा म्हणणार नाहींत काय? तर तत्वांश पाहातां, त्या वेड्या राजाचा कायदा व वर सांगितलेल्या ग्रंथकारांचा धनाचा तिरस्कार करण्याविषयीं लोकांस उपदेश, ह्या दोन गोष्टी अगदीं सारख्या आहेत. आतां मोठे विचारी, व तत्वदर्शी, अशा पुरुषांस धना

विषयीं अशी भ्रांति कशी पडली? हा आपणास मोठा चमत्कार वाटतो खरा; परंतु विचार करून पाहिलें असतां, त्यांच्या भ्रांतीचें कारण हें दिसतें कीं त्यांनीं धनाचा एकांशीं विचार केला; सर्वांशीं विचार केला नाहीं; म्हणजे जगास धनापासून जो तोटा झाला तिकडेच त्यांनीं लक्ष्य दिलें; परंतु त्यापासून झालेल्या नफ्याकडे त्यांचें लक्ष्य पुरलें नाहीं.

आतां हे ग्रंथकार धनाचा त्याग करावा, म्हणूनजें सांगतात, तें धनापासून जर केवळ अनर्थच होते, तर सयुक्तिक होतें; परंतु ह्या जगास धनापासून केवढा नफा झाला आहे तो पाहा! अन्नवस्त्ररूप धन आहे, म्हणून आपणां सर्वांचें जीवन होतें; गृहरूप धन आहे, म्हणून थंडी, वारा, पाऊस, उष्ण, इत्यादिकांपासून आपला बचाव होतो. सारांश, इहलोकीं मनुष्यास ज्या ज्या पदार्थांनीं सुखप्राप्ति, अथवा दुःखनिवारण, होतें ते सर्व पदार्थ धनरूप आहेत. तसेंच लोकांत ज्या नानाप्रकारच्या विद्या, शास्त्रें, कला, कौशल्य, हीं झालीं आहेत, तीं तरी धनाच्याच आश्रयानें झालीं आहेत. पाहा, खाण्यापिण्याची जर तजवीज नसती; तर लोकांचें मन विद्यादिकांकडे लागतें काय? कदापि लागलें नसतें. जे लोक सतत भिकारी असतात, म्हणजे ज्यांस धनाची कमताई असते, त्यांस विद्यादिकांची वार्ता देखील नसते; ते पराकाष्ठेचे अज्ञानी असतात. धर्म व नीति हीं वाढावयास देखील धन हें मोठें साधन आहे. लोकांत म्हणही आहे कीं, "आधीं पोटोबा मग वि-

ठोबा." तात्पर्य हें, कीं कोणताही एकादा मोठा उद्देश सिद्धीस जाणें म्हटलें, म्हणजे तो धनवंताच्या हातून जातो; दरिद्याच्या हातून जात नाहीं; म्हटलें आहे कीं—

"उत्पद्यंते विलीयंते दरिद्राणां मनोरथाः"

आतां ह्यावर कोणी अशी शंका करील, कीं जो पुरुष चतुर, गुणी, आहे, तो भिकारी असतांही, आपले हेतु सिद्धीस नेतो; त्याच्याजवळ धन कोठें असतें? तर त्यावर असें उत्तर आहे, कीं तसल्या पुरुषाजवळ स्वतः जरी धन नसलें, तरी तो आपल्या अकलेच्या बळानें सधनास वश करून घेऊन, त्याच्या हातून आपलें काम करून घेतो; एतावता कामास धन पाहिजेच.

कोणाची शंका अशी आहे, कीं उपजीविकेस धनच कशास पाहिजे? रानांत फळें, मुळें, पाणी हीं फुकटचीं आहेत, त्यांवर उपजीविका केली, तर होईल; परंतु हें म्हणणें, कोठपर्यंत बरें दिसतें? कीं सर्व त्या कंदमूळांकडे जात नाहींत तों पर्यंत. जर सर्व तिकडे गेले, तर कंदमूळें मिळेनातशीं होतील, ह्यांत संशय नाहीं. असो. सर्व विचारांतील सारांश इतकाच, कीं ह्याप्रमाणें सर्वांशीं इहलोकच्या, व कांहीं अंशीं परलोकच्या, सौख्यास कारणीभूत जें धन, तत्प्रतिपादक शास्त्राचा विचार करून त्यांतील मुख्य सिद्धांतांचें ज्ञान करून घेणें हें सर्वांस थोडें बहुत आवश्यक आहे.

प्रकरण पहिलें.

धनाची उत्पत्ति.

भाग पहिला.

धनोत्पत्तीच्या कारणांचा विचार.

धनोत्पत्तीचीं मुख्य कारणें दोन आहेत. पहिलें, श्रम; दुसरें, सृष्टपदार्थ, व तद्गत धर्म; वर जें विनिमयार्हत्वरूप धनाचें लक्षण सांगितलें, तें ज्या पदार्थांचे ठायीं आहे; म्हणजे जो जो पदार्थ देऊन दुसरा घेतां येतो - त्या त्या पदार्थास, श्रमादि दोन कारणें लागलीं आहेत. वनांत आपोआप उगवलेल्या, व वाढलेल्या, झाडांचीं फळें, समुद्रांतील वगैरे मासे, व जंगलांतील हरिणादि सावजें, हे पदार्थ धन असतांही त्यांस उत्पन्न करावयास श्रम लागत नाहीं, असें कोणी म्हणेल, तर त्यावर असें उत्तर आहे कीं, त्या पदार्थांच्या उत्पत्तीस जरी मनुष्याचा श्रम लागत नाहीं; तरी त्यांजवर धनत्व येण्यास कारण, जें त्यांचें संपादन, तें श्रमावांचून होत नाहीं; त्याकरितां तसल्याही धनास श्रम कारण आहे असें सिद्ध होतें. धनाची उत्पत्ति म्हणून जें वर लिहिलें आहे, तेथें धनोत्पत्तिशब्दानें धनाची अपूर्व सत्ताकरणें, असा अर्थ घ्यावयाचा नाहीं; तर त्याचे ठायीं कांहीं, स्पष्ट, नवा आकार, किंवा नवा रस, इत्यादि नवा धर्म आणणें, असा अर्थ समजवा. त्यास उदाहरण सांगतों. आपण

मातीचें चित्र नवें उत्पन्न करितों. येथें आपण चित्रास अपूर्व सत्ता आणीत नाहीं; तर मातीस विवक्षित, नवा आकार देतों. ह्याप्रमाणेंच धान्यादिकांची उत्पत्ति समजावी. त्या स्थलींही आपण पृथ्व्यादिकांच्या परमाणूंस कारण विशेषयुक्त करून, गुणविशेषयुक्त करतों, आणि गुणविशेषयुक्त जे परमाणु, त्यांचेंच नांव धान्य. असा उत्पत्ति शब्दाचा अर्थ आहे ह्मणून पदार्थांवर आकारादिविशेष उत्पन्न करणारे जे शेतकरी, सुतार, साळी, वगैरे ते सर्व जसे संपत्त्युत्पादक, तसेंच धनाचे ठायीं स्थानविशेष स्थितत्व आणणारे जे व्यापारी गाडेवाले खलाशी इत्यादि हेही संपत्त्युत्पादक होत असें सिद्ध होतें.

सृष्टपदार्थ, धनोत्पत्तीस कारण आहेत; ह्याविषयीं तर कोणास संशय नाहींच. मनुष्य जोजो पदार्थ उत्पन्न करितें, तो तो कांहींतरी द्रव्याचा करितें; हें तर सर्वांस माहीतच आहे. परंतु ह्यास्थलीं लोकांस भ्रांति इतकीच आहे, कीं सृष्टपदार्थ धनोत्पत्तीस उपयोगी पडतात, हे केवळ प्रकृतिरूपानें पडतात; म्हणून मनुष्यास व्यापार चालविण्यास ते पात्रभूत मात्र आहेत, ह्याखेरीज त्यांचा दुसरा उपयोग नाहीं; कारण ते स्वतः अगदीं निर्व्यापार आहेत. परंतु विचार करून पाहिलें असतां, सृष्टपदार्थ सव्यापार आहेत, असें दिसतें; व सांप्रतकाळीं पूर्णावस्थेस आलेल्या ज्या पदार्थविज्ञानादि विद्या, ह्यांच्या आधारानें ही गोष्ट सिद्ध होते. पदार्थविज्ञानवेत्ते असें सिद्ध करून दाखवतात, कीं सर्व सृष्ट मूर्तपदार्थांचे ठायीं गुरुत्वाकर्षण, रसायनाकर्षण, केशाकर्षण, इत्यादि अनेक सांसिद्धिक धर्म आहेत. धोंडा आकाशांत फेंकला असतां पृथ्वी त्यास आप-

णाकडे ओढते; व लोहचुंबक लोखंडास आपणाकडे ओढतो; इत्यादि अनुभवसिद्ध गोष्टींवरून, मूर्तद्रव्यरूप पदार्थ निर्व्यापार आहेत, हें मत केवळ भ्रांतिमूलक आहे, असें सिद्ध होतें.

ह्या वरील विचारावरून असें समजावयाचें, कीं धनाच्या उत्पत्तीस जें सृष्टपदार्थांस कारणत्व आहे, तें केवळ प्रकृतिरूपत्वें करूनच नाहीं; तर ते सृष्टपदार्थ धनोत्पत्तीस निमित्त कारणेंही होतात; म्हणजे सृष्टपदार्थांचे व्यापारही धनोत्पत्तीस उपयोगी पडतात. पाहा, पाणचक्की, पवनचक्की, वाफेचीं यंत्रें, घड्याळें, इत्यादि उदाहरणांत पाणी, वायु, वाफ, कमाण, हे सृष्टपदार्थ आपल्या आंगच्या स्वतःसिद्ध व्यापारद्वारा धनोत्पत्तीस कारण होतात, आणि मनुष्याचे श्रमानें जें काम व्हावयाचें तें हे करतात.

ह्या वरील उदाहरणावरून कोणास असें वाटेल, कीं कांहीं ठिकाणीं मनुष्याच्या श्रमानें व्हावयाचें काम, सृष्टपदार्थगतव्यापार करतात, येथेंमात्र ते, धनोत्पत्तीस निमित्त कारण होतात, एरवीं होत नाहींत. परंतु असें वाटूं देऊं नये, कांकी, त्यांचे व्यापार सर्वत्र कारण आहेत, त्यांवांचून धनशब्दवाच्य कोणताही पदार्थ उत्पन्न होत नाहीं. भेद इतकाच, कीं वर सांगितलेल्या उदाहरणांत त्यांचें कारणत्व साधारण मनुष्याचेही मनांत यावयाजोगें स्पष्ट आहे; आणि इतरस्थळीं तें तसें स्पष्ट नाहीं; परंतु स्पष्ट नाहीं म्हणून मुळींच नाहीं, असें समजूं नये. मातीचें मडकें कुंभार करतो, येथें मातीच्या परमाणूंच्या आंगीं जें स्नेहाकर्षण आहे, तें स्नेहाकर्षण, मडकें होण्यास कारण

आहे. तसेंच, मनुष्य झाडें तोडतो; परंतु तोडलेलीं लांकडें खालीं पड-ण्यास पृथिवीच्या आंगचा जो गुरुत्वाकर्षण व्यापार तो कारण आहे; ह्याचप्रमाणें सर्वत्र समजावें. सारांश; कोणत्याही पदार्थांच्या उत्प-त्तींत, मनुष्य आपल्या श्रमानें इतकेंच करतो, कीं तो विवक्षित उद्देश सिद्ध होईसा पदार्थांचा संयोग करतो; आणि तो संयोग झाला, म्हणजे पदार्थांच्या व्यापारानें विवक्षित कार्य होतें. आचारी पदार्थ भांड्यांत घालून विस्तवावर ठेवतो, आणि पुढें ते पदार्थ शिजणें व त्यांच्या ठायीं रसविशेष उत्पन्न होणें तें सर्व अग्नीच्या व त्या पदार्थांच्या आंगच्या रसायन व्यापारांनीं होतें. शेतांत शेतकरी बीं पेरतो; परंतु त्याबीजाचा अंकुर होणें वगैरे सर्वगोष्टी, जमीन, बीज, उष्णता, पाणी, वगैरे ह्यांच्या आंगच्या व्यापारांनीं होतात. ह्याप्रमाणें मनुष्याच्या श्रमाचें साक्षात्फल पाहिलें असतां, पदार्थ विवक्षित ठिकाणीं ठेवणें, त्यांचे ठायीं गति उत्पन्न करणें, पूर्वींची गति असल्यास ती नाहींशी करणें, इतकेंच होय; ह्यांखेरीज, मनुष्याच्या हातीं कांहीं नाहीं. पण एवढ्याच शक्तीचा, पाहा, केवढा प्रभाव आहे! हीशक्ति, व ज्ञानशक्ति, ह्या दोहींच्या योगा-नें, मनुष्य सर्वसृष्टीचा राजा होऊन, तिजवर अंमल चालवीत आहे; जो अंमल पुढें वाढत वाढत किती वाढेल ह्याची अटकळ देखील कर-तां येत नाहीं. ह्याशक्तींच्या योगानें मनुष्य कांहीं स्थळीं, सृष्टपदार्थां-चे ठायीं जो व्यापार असतो, त्या व्यापारापासून आपलें कामकरून घे-तो; व कधीं कधीं नवा व्यापार उत्पन्न करतो. गलबतांचीं अवजारें, पवनचक्की, इत्यादि कांहीं स्थळीं, चातुर्यानें योजनाकरून वायूच्या आं-

गच्या व्यापारापासून आपले इष्ट उद्देश साधून घेतो; व वाफेचीं यंत्रें वगैरे ह्यास्थली विस्तव, सर्पण, पाणी, वगैरे पदार्थांचा विशेष रीतीनें संयोग करतो, आणि तेणें करून पाण्याचे ठिकाणीं नवाच व्यापार उत्पन्न करतो.

तस्मात्, ह्याजगांत मनुष्य श्रमानें जें काय कार्य, तें, पदार्थांचीं विशेष रचना करणें, त्यांस गति देणें, व कांहींस्थळीं त्यांच्या सिद्धगतीचा प्रतिबंध करणें, हेंच होय. पुढील सर्व कार्य त्या त्या पदार्थांच्या आंगच्या व्यापारांनीं होतें. आतां पदार्थांची रचना वगैरे करण्याचीं कामें मनुष्यानें आपल्या श्रमानेंच केलीं पाहिजेत असें नाहीं. तीं कामें तो कांहींस्थळीं पशूंच्या योगानें व अग्नि, जल, वायु, इत्यादि अचेतन पदार्थांच्या योगानें ही करतो.

धनाच्या उत्पत्तींत श्रमापासून जें वास्तविक कार्य होतें त्याचें वर बरेंच विवेचन केलें, त्यावरून, आतां कोणी लोक पुष्कळ कष्ट करीत असतांही, त्यांस थोडें फळ प्राप्त होतें, व कोणी थोडा श्रम करीत असतां, त्यांस पुष्कळफळ प्राप्त होतें; असा भेद कां असावा? जर श्रम धनोत्पत्तीस कारण आहे, तर जे फार श्रम करतात, त्यांस फलोत्पत्ति ही फार असावी; ह्या शंकेचें समाधान होतें. पदार्थांचे ठायीं गोडी येण्यास जशी साकर, व जळण्यास जसें सर्पण, कारण आहे; तसा जर श्रम धनोत्पत्तीस कारण असता, तर श्रमवृद्धीनें धनवृद्धि झाली असती; परंतु श्रम तसा कारण नाहीं; तर धनोत्पादकजीं कारणें त्यांचा विवक्षित संयोग, किंवा विवक्षितस्थिति एतद्द्वारा धनोत्पत्तीस श्रम कारण आहे;

तो संयोग, किंवा ती स्थिति झाली, म्हणजे झालें; मग तीं थोड्या श्रमानें किंवा फार श्रमानें होवोत — कोणी श्रमावांचून मंत्रानें जरी तीं केलीं तरी चिंता नाहीं — फळ होईल.

यांत्रिकविद्या, रसायनविद्या, इत्यादिकांच्या ज्ञानानें अल्पश्रमानें पुष्कळ धन उत्पन्न होतें, ह्याचेंही तत्व हेंच आहे. ह्याविद्यांच्या योगानें तो संयोग, व ती विशेषस्थिति, सौलभ्येंकरून कशी करावी, हें समजतें. परीट वस्त्रें धुतो, ह्याच्या श्रमाचा उद्देश, वस्त्र, व त्यास चिकटलेला मळ, ह्यांचा वियोग करणें, हा होय. ह्याउद्देशाच्या सिध्यर्थ, आडाणीपरिटास वस्त्रें आपटण्याचे वगैरे फारश्रम करावे लागतात; परंतु साबणाच्या आंगीं मळ आकर्षून घेण्याची शक्ति आहे, हें त्यास रसायनविद्येच्या योगानें कळलें असतां, किंवा ज्या कोणास कळतें, त्यानें त्यास सांगितलें असतां, तो वस्त्रांस साबू लावतो, आणि तेणेंकरून अल्पायासानें त्याचा इष्ट उद्देश सिद्ध होतो. ह्याचप्रमाणें यंत्रयोजनेनें श्रम कमी होतो, ह्याची उपपत्ति समजावी.

धनोत्पत्तीस श्रम, व सृष्टपदार्थ, व तद्गतधर्म, हे कारण आहेत; म्हणून सांगितलें; ह्यास्थळीं कोणी ग्रंथकारांनीं, कांहीं पदार्थांचे उत्पत्तीस श्रम अधिक कारण आहे, व कांहीं पदार्थांच्या उत्पत्तीस सृष्टपदार्थ व तद्गतधर्म अधिक कारण आहेत असा भेद केला आहे. ते म्हणतात, कीं शेतकीच्या कामांत सृष्टपदार्थांचे व्यापार जितके उपयोगीं पडतात, तितके सुतारी काम वगैरे शिल्प कामांत पडत नाहींत, आणि असें आहे म्हणून, शेतकऱ्यांस सारा देतां येतो. परंतु सूक्ष्म वि-

चारकरून पाहातां हें त्यांचें म्हणणें बराबर दिसत नाहीं. हरएक जिन्नस, ज्यास धनशब्द म्हणून लागतो, तो जिन्नस श्रम, व सृष्ट-पदार्थ, व त्यांचे व्यापार, ह्यांवांचून उत्पन्न होत नाहीं, असें वरसिद्ध केलें आहे; तर आतां ह्या तीनही गोष्टी जर आवश्यक आहेत, तर ह्यांतून अमुक, अधिक कारण, व अमुक, कमी कारण, हा विचार करणें, हें, माती शब्दानें मृत्तिकेचा बोध होण्यास "मा" हें अक्षर अधिक कारण, किंवा "ती" अक्षर अधिक कारण, ह्या पोरकळ विचारा सारखें आहे. आतां शेतकऱ्यास जमिनीचें भाडें द्यावें लागतें; आणि लोहार वगैरे शिल्प्यांस, अग्नि, पाणी, इत्यादि सृष्टपदार्थांचें भाडें द्यावें लागत नाहीं; ह्याचें कारण शेतकींत जमीन अधिक उपयोगी पडते, आणि लोहारांस अग्न्यादिक तादृश उपयोगीं पडत नाहींत, हें नव्हे; तर जमीन थोडी पडली, ती ज्यास पाहिजे, त्यास मिळत नाहीं, व अग्न्यादि पदार्थ मुबलक आहेत, ते ज्यांस जितके पाहिजेत, तितके त्यांस मिळतात, हें होय.

भागदुसरा.

संपत्तीचे उत्पत्तीस कारण जो श्रम त्याविषयीं विचार.

धनोत्पत्तीस श्रम कारण म्हणून वर सांगितलें. तो श्रम दोन प्रकारचा आहे. कांहीं श्रम, धनोत्पत्तीस साक्षात् कारण आहे; व कांहीं, परंपरेनें कारण आहे;— म्हणजे कांहीं श्रमानें मनुष्यास सुख देणाऱ्या वस्तूच साक्षात् उत्पन्न होतात, व कांहीं श्रम त्या वस्तूंची सामग्री वगैरे सिद्ध करण्यास लागतो. उदाहरणार्थ वस्त्रें घेतलीं असतां, कोष्ट्याचा श्रम, वस्त्ररूप धनोत्पत्तीसच साक्षात् कारण आहे; व सूत काढणा त्यांचा श्रम, वस्त्ररूप धनाची जी सामग्री, तिच्या उत्पत्तीस कारण आहे. ह्याप्रमाणें शेतकरी, पिंजारी, इत्यादिकांचा श्रमही वस्त्रोत्पत्तीस परंपरेनें कारण समजावा. आतां शेतकरी, पिंजारी, सूतकाढणारा, इत्यादि लोकांच्या श्रमापासून कापूस, पिंजलेला कापूस, सूत, इत्यादि धनरूप फळें साक्षात् उत्पन्न होत असतां, त्यांचा श्रम, वस्त्रास परंपरेनें कारण मानून, वर सांगितलेला भेद करावयाचें प्रयोजन काय? अशी कोणास शंका येईल; तीवर असें उत्तर आहे कीं ह्या श्रमकर्त्यांच्या श्रमाचें कापूस, वगैरे फळ असलें; तरी त्या श्रमाचें शेवटचें फळ वस्त्रच होय. हे श्रमकर्ते जो कापूस वगैरे उत्पन्न करतात, तो कापूसाकरतांच करीत नाहींत, तर वस्त्रांकरितां कर-

तात; आणि त्यासर्वांस त्यांच्या श्रमाची मजुरी वस्त्रापासून, किंवा वस्त्राच्या किमतीपासूनच, प्राप्त होते. त्यांस ती मिळण्यास दुसरें स्थान नाहीं; त्यांच्या श्रमाचें वास्तविकफळ वस्त्र होय; ह्यास्तव त्यांचा श्रम त्या वस्त्रास परंपरेनें कारण आहे; अशी कल्पना करणें अवश्य आहे.

आतां वस्त्रोत्पत्तीस शेतकरी, पिंजारी वगैरे ह्यांचाच श्रम परंपरेनें कारण आहे, असें नाहीं; तर ह्यां खेरीज दुसरे पुष्कळ असे लोक आहेत, कीं ज्यांचा श्रम वस्त्रास परंपरेनें कारण आहे, व ज्यांस त्यांच्या श्रमाची किंमत वस्त्रापासून प्राप्त होते. पाहा, माग करणारा सुतार, व शेतकऱ्याचा नांगर करणारा सुतार, व नांगराचा फाळ करणारा घिसाडी, व त्या सुताराचीं हत्यारें करणारा लोहार व कापूस एक ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं नेणारा बैलवाला भाडेकरी, किंवा जलमार्गानें नेला असला, तर गलबतवाला, इत्यादि अनेक व्यापाऱ्यांचा व उदम्यांचा श्रम वस्त्रास परंपरेनें कारण आहे व त्यापासून त्यांचे श्रमाची मजुरी त्यांस प्राप्त होते. आतां माग करणारा सुतार, व त्याचीं हत्यारें घडणारा घिसाडी, किंवा लोहार ह्यांच्या श्रमांत विशेष हाच, कीं माग करणाऱ्याच्या श्रमानें झालेल्या मागानें शंभर वस्त्रें झालीं, तर मागाच्या मोलाचा शंभरावा भाग एका वस्त्रांतून त्यास मिळतो, आणि घिसाड्याच्या श्रमानें झालेल्या विरवणांनीं तसे १० माग झाले असल्यास त्या विरवणांच्या मोलाचा हजारावा भाग त्यास त्या वस्त्रांतून मिळतो, आणि ह्याचरीतीनें जसजसें मागें जावें तसतसा

भाग फार सूक्ष्म होऊन तो हिशोबांत धरला किंवा नधरला तरी सारखेंच, असें होत जातें.

धनोत्पत्तीच्या सामग्रीस उत्पन्न करणाऱ्यांचे श्रमांत, मजूर वगैरे ह्यांस जें अन्नवस्त्र लागतें, तें उत्पन्न करण्याचा जो श्रम, त्याची गणना केली पाहिजे. धनोत्पत्तीस, ही अन्नादिरूप सामग्री फारच आवश्यक आहे. कारण. कोणताही माल चांगला तयार होण्यास कांहीं काळ लागतो, आणि त्या इतक्या काळांत मजुरांच्या खाण्याची तयारी नसली, तर त्या मजुरांच्यानें तो माल उत्पन्न करवावयाचा नाहीं. पाहा, शेतकरी शेत करतो, त्याच्या श्रमाचें फल उत्पन्न व्हावयास त्यास तीन चार महिने लागतात, ह्या तीन चार महिन्यांत खाण्यास अन्न जर नसेल तर त्याच्यानें शेतकी कशी होईल? ह्याप्रमाणेंच तांबटभांडीं करतो, त्याची भांडीं तयार होऊन तीं विकत तों पर्यंत त्यास खाण्याची वगैरे तजवीज असल्यावांचून त्याच्या हातून तो धंदा व्हावयाचा नाहीं. गरीबलोक आपल्या मुलांस विद्या वगैरे शिकवीत नाहींत, म्हणून त्यांस कोणी मूर्ख म्हणतात; परंतु हा दोष सर्वत्रच त्यांकडे असत नाहीं; कितीएक आईबापांचे मनांत, आपल्या मुलांनीं चांगलें विद्या कला संपन्न होऊन योग्यतेस पावें, असें असतें; पण तीं मुलें विद्या वगैरे शिकून त्या विद्यांपासून तयार होत तों पर्यंत त्यांस पोटास घालण्याचें सामर्थ्य त्या आईबापांस नसतें, ही अन्नवस्त्ररूप सामग्री सर्वप्रकारच्या व्यापारांत आवश्यक आहे; ह्यास्तव देशांतील श्रमां पैकीं पुष्कळ श्रम ह्या सामग्रीच्या संपादनाकडे लागला असतां कोण-

त्याही देशांत पाहिलें असतां, इतरश्रम करणाऱ्यांच्या संख्ये पेक्षां, शेतकीचे श्रम करणाऱ्यांची संख्या फार असते. तसेंच ह-ल्लीं ह्या देशांतील शेतकरी वगैरे ह्यांच्या हातून विहिरी, बांध, इ-त्यादि कामें होण्यास ह्या सामग्रीचा अभावच मुख्य प्रतिबंधक आहे; असें वाटतें.

वर केलेल्या उपपादनावरून धान्यादि पदार्थांचा संचयक-रणें, हें, धनोत्पादक कृत्यांतलें एक मोठें कृत्य आहे, असें सिद्ध हो-तें. आतां ह्या अन्नरूप सामग्रीकडे लागलेला श्रम, व इतरसामग्री कडे लागलेलाश्रम, ह्यांच्यामध्यें एक मोठा भेद आहे, तो ह्या स्थळीं सांगितला पाहिजे. तो भेद हा कीं, कोष्टी कापड करतो, ह्या उदाहर-णांत, कापूस लावणारा शेतकरी, माग करणारा सुतार, व त्या सुता-राचीं विरखणे घडणारा घिसाडी, इत्यादिलोकांस त्यांच्या श्रमांचें फळ वस्त्ररूप शेवटल्या उत्पन्नांतून मिळतें; परंतु ह्यासर्वांस खाण्या करतां धान्य उत्पन्न करणारा जो शेतकरी, त्यास त्यांच्या श्रमाचें फळ धान्यरूपच होय. त्यास वस्त्रांतून कांहीं एक अंश मिळ-त नाहीं. यद्यपि कोणताही जिन्नस उत्पन्न करण्यास श्रम, हत्यारें, द्रव्यें, व अन्न, हीं सर्वसारखीं अवश्य आहेत, तथापि हत्यारें, व द्र-व्य, ह्यांस स्वतः उपयोगित्व नाहीं, दुसऱ्या पदार्थांच्या उत्पत्तिद्वारा उपयोगित्व आहे; म्हणून त्यांच्या उत्पत्ती करतां जे श्रम करतात, त्यां-स त्यांच्या श्रमाचें फळ शेवटच्या उत्पन्नांतूनच आलें पाहिजे. परंतु अन्नाची गोष्ट तशी नाहीं. तें मनुष्यांची क्षुधा शांतकरण्यास स्वतः

कारण आहे. अन्न उत्पन्न करणाऱ्यांस त्यांच्या श्रमाचें अन्नरूप-च फल प्राप्त होतें, ह्यास्तव त्यांस तें अन्न खाऊन उत्पन्न केलेल्या पदार्थांतून फल कल्पिण्याची गरज नाहीं. ह्या सर्व विचारांतील त-त्व इतकेंच आहे कीं, कापूस पेरणाऱ्याच्या श्रमापासून, वस्त्रें विण-णाऱ्यांच्या श्रमा पावेतों, सर्व श्रमांचें फल वस्त्रेंच होत. व त्याकरतांच ते श्रम करतात; परंतु त्यांचें अन्न उत्पन्न करणारा शेतकरी, जो श्रम करतो, तो वस्त्राकरतां करीत नाहीं; तर अन्नाकरतां करतो; म्हणून, कापूस पेरणाऱ्यांस वगैरे वस्त्रांतून फल प्राप्त होतें; आणि अन्न उत्प-न्न करणाऱ्यांस तें तसें प्राप्त होत नाहीं. सरकारानें, वस्त्रें कोणीं क-रूनये, अशी मनाई केल्यास, कापूस पेरणारे वगैरे कोणीच श्रम करणार नाहींत; परंतु धान्य उत्पन्न करणारा आपलें काम करील, म-जुरानें केलेल्या वस्त्रांतून त्याचें अन्न उत्पन्न करणाऱ्यास अंश मिळत नाहीं खरा; परंतु तें अन्न त्या मजुरास ज्या भांडवलवाल्यानें दिलें असतें, त्यास त्या वस्त्रांतून अंश मिळतो; पण तो अंश श्रमाबद्दल मिळत नाहीं; तर उपभोगाच्या विलंबाबद्दल मिळतो. पाहा, ज्या मनु-ष्याजवळ अन्नसंग्रह असतो. त्यास तें अन्न देऊन नानाप्रकारचे उपभोग्यपदार्थ प्राप्तकरून घेण्याचें सामर्थ्य असतें; परंतु तो तसें नकरितां आपल्या उपभोगास विलंबकरून ज्या अर्थी वस्त्रें वगैरे कर-णाऱ्या मजुरांस वगैरे तें देतो; त्या अर्थी त्यांच्या श्रमाच्या फळांतून वांटा घेण्याचा त्याचा अधिकार आहे; आणि तो भांडवलवाला, त्या-नें ज्या किमतीचें अन्न दिलें असेल, त्या किमतीचाच केवळ अंश

घ्यावयाचा नाहीं. कांकीं, तितकाच अंश मिळाल्यास त्यानें कांहीं दिवस उपभोगाचा विलंब केल्यानें फळ काय? तर तो दिलेल्या भांडवलापेक्षां कांहीं अधिक अंश घेईल. त्या अधिक अंशास अर्थशास्त्रांत, व व्यवहारांत "नफा" असें नांव दिलें आहे. त्या नफ्याची इच्छाच, मजुरांस आपलें संचित अन्नरूप धन देण्याविषयीं, भांडवलवाल्याची प्रवृत्ति होण्यास, कारण आहे. ह्याप्रमाणें माग करणाऱ्या सुतारांस वगैरे, अन्नादि भांडवल देणाऱ्यांचा नफाही वस्त्रांतूनच निघतो. सारांश कोणताही माल उत्पन्न करणाऱ्यास जी अन्नरूप सामग्री लागते, ती उत्पन्न करण्यास जो श्रम लागतो, त्याचें फळ त्या मालांतून निघत नाहीं; तर तें अन्न देणाऱ्यांचा नफा मात्र त्या मालांतून निघतो; आणि अन्नाखेरीज जी सामग्री आहे, ती उत्पन्न करणाऱ्यांच्या श्रमाचें फळ, व त्यांस भांडवल देणाऱ्यांचा नफा, हीं दोनही त्या सामग्रीचे योगानें तयार झालेल्या मालांतून निघतात. हा विशेष, मजुरांस निर्वाहास आवश्यक जे अन्नासारखे वस्त्र प्रावरणादि दुसरे पदार्थ, त्यांविषयींही अन्नासारखाच समजावा. वरील विचारावरून असें दिसतें कीं, धनोत्पत्तीस परंपरेनें कारण जो श्रम त्यामध्यें मजुरांच्या निर्वाहास आवश्यक, जे अन्नवस्त्रादि पदार्थ, तदुत्पादकश्रमाची गणना करावयाची गरज नाहीं. आतां अन्नउत्पन्न करण्यावांचून धनोत्पत्तीस परंपरेनें कारणीभूत, असा जो श्रम राहिला, त्याचे पांच प्रकार आहेतः— प्रथम प्रकार, द्रव्योत्पादकश्रम. ज्या द्रव्याचा माल होतो असें जें द्रव्य तें उत्पन्न करण्याचा श्रम. द्रव्यउ-

त्पन्न करण्याचा श्रम दोन प्रकारचा आहे. कांहीं ठिकाणीं त्या द्रव्याचें संपादन करण्याचा, व कांहीं ठिकाणीं त्याची उत्पत्ति करण्याचा. इमारतीच्या कामांत, लांकडें, धोंडे, वगैरे द्रव्य, ह्यांची, मनुष्य आपल्या श्रमानें, उत्पत्ति करीत नाहीं; तर संपादन करतो. तसेंच विटा, मडकीं, कौलें, वगैरे मालांचें प्रकृतिरूप कारण जी माती; व सोनें, रुपें, तांबें वगैरे धातु, हे ज्या मातींतून निघतात, ती माती; ह्यांची मानवी श्रमानें उत्पत्ति होत नाहीं; तर संपादन होतें. परंतु बहुत ठिकाणीं असें आहे कीं, श्रमानें तयार केलेले जे पदार्थ, ते दुसऱ्या जिनसांच्या उत्पत्तीस द्रव्यद्वारा कारण होतात, तसल्या द्रव्यांच्या उत्पत्तीसच श्रम लागतो. इमारतीच्या कामांत विटा, चुना, हीं द्रव्यें आहेत; हीं द्रव्यें आयतीं तयार सांपडत नाहींत; श्रमानें नवीं करावीं लागतात. सोनार, तांबट, लोहार, इत्यादिकांच्या कामांत लागणारीं, जीं, धातूरूप द्रव्यें, त्यांचीही उत्पत्ति श्रमावांचून होत नाहीं. धान्य उत्पन्न करण्याचा जो श्रम, तोही कितीएक ठिकाणीं द्रव्योत्पादकच श्रम समजावा. कांकीं, धान्यरूपद्रव्याचेंच भुसारी, भटारी, यांचें सामान होतें. कांहीं ठिकाणीं माल उपभोगार्ह होण्याचे पूर्वी त्यास तीन, चार, वेळ द्रव्यावस्था येती. पिंजारी कापूस पिंजतो; त्या पिंजलेल्या कापसाचें, सूत काढणारा, सूत काढतो; त्या सुताचें कोष्टी वस्त्र विणतो, त्या वस्त्राचे, शिंपी, आंगरखे शिवतो. ह्या प्रकारचीं आणखीही उदाहरणें पुष्कळ सांपडतील. धनोत्पत्तीस परंपरेनें कारणीभूत जे श्रम त्यां पैकीं दुसरा प्रकार, साक्षात् कारण श्रमास सुलभत्व आणणा-

रीं जीं हत्यारें किंवा विरवणीं, तीं करण्याचा श्रम होय. यथें हत्यार शब्दानें कारकुनास लिहावयास उपयोगीं पडणारी जी टोलीची बरू-ची लेखणी ती पासून घड्याळें वगैरे नाजूक कामें करावयास जीं हु-जारों रुपयांच्या किमतीचीं, मोठमोठीं, यंत्रें लागतात, त्यां पर्यंत सर्व साधनें घ्यावयाचीं. कांहीं माल तयार करण्याच्या एकंदर श्रमांत ह-त्यारें करण्यासच श्रम फार पडतो. हल्लीं विलायतेंत वस्त्रें विणण्याचे वगैरे मोठमोठे कारखाने आहेत, त्या कारखान्यांत, यंत्ररूप हत्यारें घे-ण्यास मोठा खर्च लागतो. व त्या देशांत, हत्यारें तयार करण्याकडेस-च बहुतलोकांचा श्रम लागतो.

आतां धनोत्पत्तीच्या कारणांपैकीं कांहीं कारणें अशीं आ-हेत, कीं जीं, द्रव्यें किंवा हत्यारें, ह्यां पैकीं एकांतही सामावत नाहींत. पाहा, लोहार, तांबट ह्यांच्या कामांत भट्टी पेटवण्यास कोळसे लाग-तात; तसाच परटास साबण लागतो; तसेंच हत्यारें वगैरे साफ क-रण्यास तेल वगैरे लागतें; ह्या असल्या पदार्थांस लोकांत द्रव्यही म्हणत नाहींत व हत्यारेंही म्हणत नाहींत; परंतु वस्तुतः पाहिलें अस-तां त्यांस हत्यारें असें म्हणणें हें मला बरें वाटतें. आतां द्रव्य व हत्यार त्यांतला मुख्य भेद समजण्या करतां त्यांचीं लक्ष-णें सांगतों. ज्या कारणास सोडून कार्य रहात नाहीं म्हणजे त्याका-रणासच परिणामांतर होऊन कार्यता येते, त्यास द्रव्य म्हणतात, ज-सें चित्रांचें द्रव्य माती होय; व ज्या कारणास सोडून कार्य राहातें त्यास हत्यार किंवा करण म्हणतात. जसें, भिंत घालण्यास करणी

रंधा इत्यादि. ह्या लक्षणावरून पाहातां कोळसे वगैरे हत्यारें होत; द्रव्यें नव्हेत. कोणी द्रव्याचें व हत्यारांचें अशीं लक्षणें करतात कीं, जें कारण एका कार्यास उपयोगीं पडलें असतां, तें कार्य आहे, तों पर्यंत दुसऱ्या कार्याचे उपयोगीं पडत नाहीं, तें द्रव्य होय; व जें कारण, त्याचें एक कार्य असून दुसऱ्या कार्यास उपयोगीं पडतें, तें हत्यार होय. पहिल्याचें उदाहरण विटा, तुळया, हीं घराचीं द्रव्यें होत. यद्यपि ह्या विटा व तुळया ह्यांनीं दुसरें नवें घर होईल; तथापि पहिल्या घराचा नाश झाल्या वांचून व्हावयाचें नाहीं. दुसऱ्याचें उदाहरण करणी बांकस वगैरे होय. कां कीं एका करणीनें व बांकसानें एक घर बांधलें असतां तें तसेंच असून दुसरें बांधतां येतें. ह्या दुसऱ्या लक्षणाप्रमाणें कोळसे वगैरे द्रव्यें होत; व दुसरा भेद असा आहे, कीं ह्या दुसऱ्या मता प्रमाणें द्रव्य तयार करण्याच्या श्रमाचें सगळें फळ त्या द्रव्यापासून जी वस्तू झाली असेल त्याच वस्तूंतून निघालें पाहिजे; व हत्यारांचें तसें नाहीं. तर एका हत्यारानें जितक्या वस्तू तयार झाल्या असतील त्या सर्वांतून हें हत्यार तयार करण्याचें फळ प्राप्त होईल, एकींतूनच होणार नाहीं. हा जो वर बारीक विचार लिहिला, ह्याचा अर्थ शास्त्रांत, व व्यवहारांत, तादृश मोठा उपयोग नाहीं, परंतु तेणेंकरून वाचणाऱ्यांची बुद्धि सूक्ष्मविचार करण्यास योग्य होते असें समजून हा विचार येथें लिहिला आहे.

तिसरा प्रकार संरक्षण श्रम. धनोत्पत्तीस द्रव्य व हत्यारें

लागतात म्हणून वर सांगितलें, तदुत्पादक श्रमां खेरीज आणिखी एक प्रकारचा श्रम धनोत्पत्तीस परंपरेनें कारण आहे. हा श्रम धनोत्पादक कृतीस विघ्न आणणारे व उत्पन्न केलेल्या मालाचा नाश करणारे जे वारा, पाणी, अग्नि, थंडी, उष्णता, वगैरे सृष्टपदार्थ; ह्यांच्या व चोरादिकांच्या, उपद्रवाचें निवारण करण्याचा होय. वखारी, कारखान्यांचीं घरें, गोठे, शेतांतले बांध, कुंपणें, वगैरे बांधण्याचा श्रम, ह्याच वर्गांत मोडतो. पण मजूरलोक ज्या घरांत राहतात, तीं बांधण्याचा श्रम, त्यांच्या खाण्याचें अन्न उत्पन्न करण्याच्या श्रमाप्रमाणें परंपरेनें धनोत्पादक श्रमामध्यें येत नाहीं. कांकीं तीं घरें वगैरे अन्नाप्रमाणें स्वतः उपयोगीं पडणारीं आहेत. गुराखी, मेंढके, इत्यादिकांचा श्रमही ह्याच वर्गांत समजावयाचा. तसेंच न्यायाधीश, फौजदार, कोतवाल, शिपाई, गस्तवाले, इत्यादि बहुतेक सरकारी मनुष्यें ह्यांस धनाच्या रक्षणाबद्दलच त्यांतूनच अंश मिळतो. ही गोष्ट खरी आहे, कीं न्यायाधीश प्रभृति धनाचें संरक्षणच करतात असें नाहीं; त्यांपासून दुसरीं ही लोकहिताबद्दल पुष्कळ कामें होतात. तसेंच धनोत्पादकलोक, सरकारास जो कर देतात, तो कर धनोत्पादक खर्चामध्यें कोणी गणीत नाहींत; तरी वास्तविक पाहातां, सरकारास जो कर मिळतो, तो उत्पन्न केलेल्या द्रव्यांतूनच मिळतो; व ज्या देशांत चांगलें सरकार असतें, तेथें त्यापासून धनोत्पत्तीस पुष्कळ उपयोगही पडतो. पाहा, सरकार जरीं नसतें, तरी लोकांस चोरादिकांचा प्रतिबंध करण्याकरतां पदरचें धन देऊन

लोक ठेवावे लागतेच; तर तोच धनांश किंबहुना त्यापेक्षां फार कमी धनांश त्याप्रतिबंधाकरतां, ते हल्लीं सरकारास देतात, व असें करण्यांत आणखीएक मोठा फायदा असा आहे, कीं ज्यांच्या श्रमापासून त्यांच्या निर्वाहापुरतेंच धन उत्पन्न होतें व ह्यामुळें आपलें रक्षण होण्याकरतां दुसऱ्यास धन देण्याचें ज्यांस सामर्थ्य नसतें त्यांचेंसुद्धां आतां सरकारापासून संरक्षण होतें.

चवथा प्रकार वहनश्रम. कितीएक श्रम असे आहेत कीं ज्या श्रमांनीं नवा पदार्थ उत्पन्न होत नाहीं; परंतु उत्पन्न झालेले पदार्थ त्यांचा उपभोग करणाऱ्यांच्या हातीं जातात. ह्याच प्रकारचा श्रम करणारे बहुत लोक असतात. भाडेंवाले, बैलवाले, खलाशी, हमाल, हेलकरी, वगैरे. तसेंच गलबतें, गाड्या, वगैरे करण्याचा श्रम; तसेंच सडका, पूल, वाटेवरच्या विहिरी, तळीं वगैरे बांधण्याचा श्रम, ह्याचाही वहनश्रमांतच अंतर्भाव होतो. कधीं कधीं सरकार आपल्या पदरचा खर्च करून रस्ते वगैरे बांधून, लोकांस फुकट वहिवाटूं देतें. तथापि वास्तविक पाहातां, त्याच्या श्रमाचें फळ देशाच्या उत्पन्नांतूनच निघतें; व ह्याप्रकारचे रस्ते झाले, म्हणजे देशांतीलही उत्पन्न वाढतें. रस्ते चांगले झाले म्हणजे देशांतील उत्पन्न कसें वाढतें हें, अनेक देशांत परस्पर व्यापार असल्यानें दोन्हीं देशांचें कल्याण कसें होतें, हें कळले, म्हणजे कळेल.

व्यापारी, व उदमी, ह्यांचा श्रमही वहनश्रमांतच लेखावयाचा आतां व्यापारी, व उदमी, ह्यांचा श्रम संपत्तीचा उत्पादक कसा ह्याचें वर्णन करतों. व्यापारी वगैरे लोक जर नसते, तर निरनिराळे माल

उत्पन्न करणाऱ्यांस स्वतः एकमेकांकडे खरेदी, व विकरी, करावयास जावें लागतें व तसें करण्यांत त्यांचा श्रम पुष्कळ व्यर्थ जातो. कधीं कधीं माल विकणारे व विकत घेणारे निरनिराळ्या देशांत, किंबहुना निरनिराळ्या द्विपांत देखील, असतात; तेव्हां हे व्यापारी वगैरे नसते, तर त्यांचा परस्पर व्यापार झाला नसता. हीच अडचण निवारण्या करतां, प्रथम कांहीं नेमलेल्या वेळीं बाजार भरण्याची चाल निघाली असावी; ज्या लोकांत धान्य वगैरे शेतकीच्याच उत्पन्नाचा व्यापार असे, त्यांस ही युक्ति बरीच सोईवार पडे. कां कीं, शेतकरी लोकांस, वर्षांतून तीन चार महिनें, शेतकीचा उद्योग नसतो म्हणून त्यांस बाजारास जाण्यास फावे. परंतु जेव्हां लोकांत शिल्पाचे जिंनस होऊं लागले; तेव्हां ते जिंनस करण्यांस, आपलें काम संभाळून, बाजारास जाण्याची गैरसोय पडूं लागली; व त्या शिल्पीलोकांचे मजुरांस चार चार पांच पांच महिन्यांची बेगमी करण्याची शक्ति नसे, व शिल्पीलोक आपल्या कामांत नेहमी गुंतल्यामुळें, कोठें कोणता माल स्वस्त, व कोठें कोणता माहाग, विकतो हें कळण्याचें त्यांस कठीण पडूं लागलें, ह्यामुळें, दुकानदार, व्यापारी, उदमी ह्यांची, गरज लोकांस लागूं लागली.

शिंपी, हलवाई, चांभार, कुंभार, वगैरे व्यापारी, धनाचे उत्पादक असून, तेच विकणारे ही असतात. परंतु त्यामध्यें देखील जो कोणी हुशार असतो, तोच एकया, घेवी देवीचीं कामें करतो; व बाकीचे, माल तयार मात्र करतात. ज्या जिंनसांचा फार खप, व जे एकदम

पुष्कळ केले असतां नफा आहे; असे जिन्नस उत्पन्न करणाऱ्यांस, फुटकळ विकरी करण्याचें कामकरण्यापासून, तोटा आहे; ह्याकरतां तें काम ते करीत नाहींत. कापड विणणारे कोष्टी, भांडी करणारे तांबट, धान्य उत्पन्न करणारे शेतकरी, वगैरे ह्यांनीं दुकानें मांडून, फुटकळ विकरी करण्यांत घालवावयाचा वेळ, माल उत्पन्न करण्यांत घालविला असतां, त्यांचा विशेष नफा आहे; तसेंच पन्नास जिन्नस पन्नास ठिकाणीं घेण्यापक्षां, ते सर्व जिन्नस एके ठिकाणीं मिळाले असतां, गिराईकांचा पुष्कळ काळ व श्रम वांचतात. पाहा, वाण्याच्या दुकानीं दूध, तेल, गूळ, साकर, वगैरे अनेक जिन्नस मिळतात, ते निरनिराळे ठिकाणीं घ्यावयास जावें लागलें असतां, गिराईकांस किती वेळ व किती श्रम पडतील? तर ह्या सर्व अडचणी निवारण्या करतां दुकानें घालण्याची चाल निघाली; ते दुकानवाले, नानाप्रकारचे जिन्नस त्या त्या उत्पन्न कर्त्यांपासून विकत घेऊन, एके ठिकाणीं विकतात, तेणेंकरून त्या उत्पन्न कर्त्यांस आपआपल्या धंद्याकडे सतत लागतां येऊन, उत्पन्न पुष्कळ होतें. ह्यावरूनच माल फुटकळ विकणारे, व थोड थोडा माल घेऊन, तो दारोदर विकीत फिरणारे, ह्या सर्वांचा श्रम धनोत्पत्तीस, किंवा धनवृद्धीस परंपरेनें कारण मानला पाहिजे. हे श्रम करणारे जर नसतील, तर पुष्कळ तोटा होईल. पाहा, शिंपी, कोष्टी, वगैरे पुष्कळ लोकांचे व्यापार असे आहेत, कीं त्या लोकांनीं त्या व्यापाराकडे सर्व काळ लावला असतां त्यांचा जितका नफा आहे, तितका त्यांनीं बाजारांत स्वतः जिन्नस विकावयास जाण्यांत नफा नाहीं. आतां फुटकळ विकणाऱ्यांच्या यो-

गानें आळशी मनुष्याचा आळसही वाढेल, ही गोष्ट खरी आहे; तथापि ह्या एवढ्या कारणावरून त्यांचा धनवृद्धीस उपयोग नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं सारांश ज्यामनुष्यासजोपदार्थउत्तमप्रकारें करतां येतो, तो पदार्थ करण्याकडे त्या मनुष्याची निर्वेध योजना, ज्या ज्या गोष्टींच्या योगें होते, ह्या सर्व गोष्टी, जगांतील धन वाढण्यास कारण आहेत, असें समजावें.

धनोत्पत्तीस परंपरेनें कारणीभूत श्रमाचे वरजे चार प्रकार सांगितले; ह्या प्रकारच्या श्रमाचें फल, अचेतन पदार्थावर उत्पन्न होऊन, तद्द्वारा तो श्रम धनोत्पत्तीस कारण होतो. आतां श्रमाचा आणखी एक प्रकार सांगावयाचा राहिला आहे. ह्याप्रकारच्या श्रमाचें फल अचेतन पदार्थावर उत्पन्न होत नाहीं, तर सचेतन जे जीव, ह्यांवर तें उत्पन्न होतें. कोणत्याही मनुष्यास धनोत्पादक, करावयासाठीं त्यास कांहीं व्यापार, व तत्संबंधी कलाकौशल्यही लहानपणापासून शिकवावीं लागतात; व हीं शिकवण्यास बराच श्रम करावा लागतो. हा श्रम केला नाहीं, तर मनुष्यास मोठेपणीं धन उत्पन्न करतां यावयाचें नाहीं; म्हणून पंतोजी, व कला कौशल्य शिकवणारे, जे लोक आहेत, त्यांचा श्रम, परंपरेनें धनोत्पत्तीस कारण मानला पाहिजे; व त्या श्रमाचें फल त्यांस देशांतील सामान्यउत्पन्नांतून प्राप्त झालें पाहिजे. यद्यपि एकेक मनुष्य घेऊन, त्याचा आपआपल्या मुलास शिकविण्याचा उद्देश पाहिला असतां, तीं मुलें विद्या शिकून पुढें जें धन उत्पन्न कर-

तील, त्यांतून आपणास अंश मिळावा, असा असतो, असेंच के-वळ म्हणतां येत नाहीं; ते त्यांच्याच कल्याणा करतां त्यांस विद्या शिकवीत असतात; तथापि सर्वदेश एकवट करून पाहिलें अ-सतां, त्या देशांतील शिल्पीवगैरे लोक, जी विद्याशिकवितात, व जीं नाना प्रकारचीं कला कौशल्यें संपादितात, त्या सर्व मेहनतीचें फ-ल, त्यांस त्यांनीं उत्पन्न केलेल्या धनांतून प्राप्त झालें पाहिजे; अन्य-था त्यांची, श्रमाकडे, प्रवृत्ति व्हावयाची नाहीं.

ह्या प्रमाणें, हस्तकौशल्य असो, किंवा कांहीं विद्या असो, ज्याच्या ज्याच्या योगानें म्हणून धनवृद्धि होते, तें हस्तकौशल्य, व ती विद्या, शिकण्याच्या व शिकवण्याच्या श्रमाची गणना धनोत्पा-दक श्रमांत केली पाहिजे; व त्या श्रमाचें फल, सर्व देश जें धन उत्पन्न करतो, त्या उत्पन्नांतून मिळालें पाहिजे. तसेंच धनोत्पादक, ज्याचा श्रम आहे, अशा मनुष्यास आरोग्य राहाण्या करतां, व त्यास रोगउ-त्पन्न झाले असतां, त्यांचें निवारण करण्या करतां, ज्यांचा श्रम आव-श्यक आहे, असे जे औषधीवैद्य, व शस्त्रवैद्य, ह्यांचा श्रमही, परंपरे-नें धनोपत्तीस कारण मानिला पाहिजे. कांकीं असे लोक नसतील, तर धनोत्पत्तीस प्रतिबंध होईल. ह्या स्थळींही, एकएक मनुष्याची औषध घेण्याची प्रवृत्ति पाहिली असतां, ती पुढें आपणास धन उत्पन्न करतां यावें म्हणूनच नसते; तथापि सर्वदेशाच्या धोरणा-नें पाहिलें असतां, वैद्यादिकांच्या श्रमाचें फल, सामान्य उत्पन्नांतू-नच कल्पिलें पाहिजे. तसें त्यांस औषध वगैरे तयार करण्यास

लागलेल्या श्रमाची मजूरी, व भांडवलाचा नफा, हीं ही सामान्य उत्पन्नांतूनच निघालीं पाहिजेत.

ह्या प्रमाणें देशाच्या संबंधानें पाहातां, नाना प्रकारचे ग्रंथकार, नव्यानव्या कल्पना काढणारे लोक, इत्यादिकांचा श्रम ही, परंपरा संबंधानें, धनोत्पादक समजावा. तसा धर्मोपदेशकांचा श्रमही कांहीं अंशीं धनोत्पादक जाणावा; कारण तेणें करून जेथें लोकांस प्रामाणिकपणा, सत्यशीलता, मितव्ययता, इत्यादि गुण प्राप्त होतात, तेथें तद्द्वारा उत्पन्न झालेल्या धनास त्या धर्मोपदेशकांचा श्रम परंपरेनें कारण मानला पाहिजे; व त्या सर्व श्रमकर्त्यांस, त्यांच्या श्रमाचें फल देशाच्या सामान्य उत्पन्नांतून प्राप्त होणें योग्य आहे.

असे हे धनाच्या उत्पत्तीस, व वृद्धीस, कारणीभूत श्रमाचे बहुतेक प्रकार सांगितले; ह्यां खेरीज कांहीं राहिले असल्यास, ते, वाचणार्‍यांनीं विचार केला असतां, त्यांच्या लक्ष्यांत येण्यासारखे आहेत, म्हणून येथें त्यांच्या निरूपणाची तादृश गरज नाहीं.

भाग ३

धनानुत्पादक, म्हणजे ज्यापासून धन उत्पन्न होत नाहीं, असा जो श्रम, त्याविषयीं.

धनोत्पत्तीस श्रम आवश्यक आहे; त्या वांचून धन उत्पन्न होत नाहीं; असा नियम वर सांगितला; परंतु श्रमापासून सर्वदा धनरूपच कार्य होतें असें नाहीं; म्हणून अर्थशास्त्रकारांनीं उत्पादक आणि अनुत्पादक, असे श्रमाचे दोन भाग केले आहेत. त्यांत कोणत्या श्रमास उत्पादक म्हणावें, व कोणत्यास अनुत्पादक म्हणावें ह्याविषयीं त्या शास्त्रांत मोठा वाद आहे.

कोणी ग्रंथकार, श्रमापासून विनिमयार्ह असा कांहीं, इंद्रिय गोचर, म्हणजे डोळे, त्वचा, इत्यादि इंद्रियांनीं प्रत्यक्ष व्हावयाजोगा पदार्थ उत्पन्न झाल्यावांचून, त्या श्रमास उत्पादक म्हणणें नीट नाहीं, असें म्हणतात. आतां कितीएक दुसरे ग्रंथकार अनुत्पादक हा शब्द, "व्यर्थ" ह्या अर्थाचा समजून, ते असा पक्ष धरतात, कीं ज्या ज्या श्रमापासून आनंद किंवा दुःख निवारण, इत्यादि इष्ट उद्देश सिद्ध होतो, त्या सर्व श्रमास उत्पादक श्रम असेंच म्हणावें; त्या श्रमास अनुत्पादक म्हणणें, हा केवळ अन्याय आहे. असा पुष्कळ वाद आहे. वास्तविकतत्व पाहातां, उत्पादक व अनुत्पादक, ह्या दोन शब्दांचा अर्थ दोहों पक्षांच्या ग्रंथकारांनीं निरनिराळा घे-

ऊन व एकामेकांचा भाव नसमजून, ते भांडत आहेत असें वाटतें. पहिल्यापक्षाचेवादी, वैद्य, न्यायाधीश, शिपाई, चाकर, इत्यादिकांच्या श्रमास अनुत्पादक म्हणतात. त्यांचा अभिप्राय, ह्यालोकांचा श्रम, अनुत्पादक म्हणजे व्यर्थ, असा नाहीं; तर त्या श्रमापासून धन उत्पन्न होत नाहीं, असा त्यांचा भाव आहे. ज्यापासून धनसाक्षात् किंवा परंपरेनें निष्पन्न होत नाहीं, तो श्रम व्यर्थ असें कोणी विचारी पुरुष म्हणणार नाहींत. कांकीं, ह्या जगांत धनच एक मनुष्यास संपादनीय आहे, असें नाहीं. धना खेरीज बहुत गोष्टी मनुष्यास संपादनीय आहेत. आरोग्य, न्याय रक्षणें, इत्यादि गोष्टी धना प्रमाणेंच, किंबहुना त्याच्या पेक्षांही अधिक महत्वाच्या आहेत. तेव्हां तसल्या गोष्टी ज्यांच्या श्रमानें सिद्ध होतात, असे जे वैद्य न्यायाधीश प्रभृति, ह्यांच्या श्रमास व्यर्थ कोण म्हणेल? आतां ह्या विचारा वरून पाहातां, उत्पादकश्रम, व अनुत्पादकश्रम, ह्यां विषयींचा वाद केवळ क्षुल्लक आहे, असें समजूं नये; कांकीं शब्दाचा प्रयोग जर यथा योग्य नसला, तर तेणें करून देखील शास्त्रांत भ्रांति उत्पन्न होऊन, तत्वार्थ समजण्यास प्रतिबंध होतो; म्हणून ह्यास्थळीं उत्पादकश्रम व अनुत्पादकश्रम, ह्या विषयीं थोडासा विचार करतों:—

उत्पादकशब्देंकरून, "मूर्तद्रव्यांची उत्पत्ति करणारा," असा अर्थ धरला, तथापि वास्तविक पाहातां, मूर्तद्रव्याची, अपूर्व सत्तारूप मुख्य उत्पत्ति, कोणत्याही मानवी श्रमानें होत नाहीं; तर

त्या द्रव्यांचे ठायीं "इष्टधर्मांची उत्पत्ति" असा जो उत्पत्ति शब्दाचा गौण अर्थ आहे, तोच येथें घेतला पाहिजे; हें मागें एकवेळ लिहिलेंच आहे. वस्त्रें उत्पन्न करणाऱ्या साळ्याच्या श्रमानें वस्त्ररूपमूर्त द्रव्याची अपूर्व सत्ता उत्पन्न होत नाहीं, तर सिद्ध जीं सुतें, ह्यांचे ठायीं, त्याच्या श्रमानें इष्टरचनारूप धर्म उत्पन्न होतो. ह्याच प्रमाणें सर्वत्र जाणावें. तसेंच, मनुष्यें वस्तूंचा उपभोग करून नाश करतात; येथेंही वस्तूंचा असत्तारूप नाश समजावयाचा नाहीं; तर त्या वस्तूंवरच्या इष्ट धर्मांचा नाश समजावयाचा. आपण वस्त्रें, अन्न, वगैरे वस्तूंचा उपभोग करून नाश करतों, तो त्या द्रव्यांचा करीत नाहीं; तर त्यांवरच्या इष्ट, म्हणजे उपयुक्त, धर्मांचा नाश करून, तीं उपयोगी नाहींत असें करतों, असें आहे; म्हणून, वैद्य, न्यायाधीश, वगैरे ह्यांच्या श्रमास उत्पादक म्हणणारे असें विचारतात, कीं, "इष्टधर्मोत्पादक" असा जर उत्पादक शब्दाचा अर्थ आहे, तर तो शब्द, दगडावर आकार विशेष उत्पन्न करणाऱ्या पाथरवटांच्याच श्रमांस कां लावावा? आणि आरोग्य, विद्या, हे धर्म उत्पन्न करणारे वैद्य, शिक्षक, ह्यांच्या श्रमास तो शब्द कां लावूं नये? आतां ह्या, वर सांगितलेल्या, लोकांचा श्रम उपयोगी आहे खरा, परंतु उत्पादक श्रम ह्या शब्दापासून लोक, "इष्टधर्मांचा उत्पादक श्रम," इतकाच अर्थ समजत नाहींत; तर वर लिहिल्याप्रमाणें "धनाचा उत्पादक श्रम" असें समजतात; म्हणजे श्रमानें उत्पन्न केलेला जो इष्टधर्म, तेणेंकरून युक्त जी वस्तू, ती, धनशब्दवाच्य असावी. तेव्हां आतां विचारणीय अंश हाच झाला, कीं, धन कोणत्या वस्तूस

म्हणावें, व कोणतीस म्हणूंनये; म्हणजे चाकरानें केलेल्या चाकरीस, गाणाऱ्यानें गाइलेल्या गाण्यास, वगैरे धन शब्द लावावा, किंवा नाहीं, हाच विचार प्राप्तझाला.

आतां ह्याविचारांत गोंधळ होऊंनये, म्हणून आपण येथें मनुष्याच्याश्रमानें उत्पन्न होणाऱ्या इष्टधर्मांचे तीन प्रकार करूं:—

पहिला प्रकार. श्रमांनें मूर्त पदार्थांवर इष्टधर्मउत्पन्न होतात. ते धर्म लोहार, सुतार, शिंपी, माळी, शेतकरी, वगैरे लोकांच्या श्रमाचीं कार्यें होत. हे धर्म पहिल्या प्रकारांत मोडतात, व हे उत्पन्न करणाऱ्यांच्या श्रमास उत्पादक म्हणावें किंवा न म्हणावें ह्याविषयीं कोणाचाही वाद नाहीं.

दुसरा प्रकार. श्रमानें मनुष्यादिक प्राण्यांच्या ठायीं, जे धर्म उत्पन्नहोतात, ते, जसें विद्या, कला कौशल्यादिकांचें ज्ञान; हात वगैरेअवयव विवक्षित रीतीनें वळवण्याची संवय; चांगल्या रीतीनें वालविण्याची प्रीति; व उद्योग करण्याची संवय, इत्यादि इष्टधर्म दुसऱ्या प्रकारांत समजावे.

तिसरा प्रकार. ह्या प्रकारच्या श्रमानें उत्पन्न झालेलीं कार्यें अचेतन पदार्थांवर, किंवा चेतनपदार्थांवर, उत्पन्न होतात; परंतु तीं मागल्या प्रकारच्या कार्यांप्रमाणें. स्थायी नसतात; तर तीं क्षणमात्र राहून तत्काल नाश पावतात. गवई, नाचणाऱ्या कलावंतीणी, तमासगीर, चाकर, शिपाई, इत्यादिकांच्या श्रमांचीं कार्यें ह्या तिसऱ्या प्रकारांत येतात. ह्यालोकांच्या श्रमानें आनंद वगैरे कार्यें उत्पन्न

होतात. परंतु साळी, शिक्षक, इत्यादिकांच्या श्रमानें आनंद करणारे किंवा दुःख निवारण करणारे, किंवा सोईस अगर निर्वाहास उपयोगी, असे, पदार्थगत, स्थायी धर्म, जसे उत्पन्न होतात, तसे गवयी वगैरे यांच्या श्रमानें होत नाहींत. पाहा, शिंप्यानें केलेला आंगरखा, किंवा साळ्यानें केलेलें वस्त्र, हीं, बरावेळ टिकतात. पण गवयाचें गाणें तसें नाहीं; त्याच्या श्रमानें साक्षात् आनंद उत्पन्न होतो. परंतु जो तत्काळ नाहींसा होतो. अशींच सैन्याच्या श्रमाचीं कार्येंही समजावीं. त्याच्या श्रमानें सुख देणारा, किंवा दुःखनिवारण करणारा, पदार्थ उत्पन्न होत नाहीं, तेणेंकरून दुःखाचें किंवा दुःखदायक भयाचें, मात्र निवारण होतें. ह्याप्रमाणेंच न्यायाधीश, वैद्य, ह्यांविषयीं जाणावें. आतां पदार्थ एका ठिकाणून दुसऱ्या ठिकाणीं नेणारे जे गाडीवाले, बैलवाले, गलबतवाले, व्यापारी, उदमी, ह्यांच्या श्रमाचीं कार्येंही तिसऱ्या प्रकारांतच घालावीं; कांकीं, त्यांच्या श्रमापासून पदार्थाचे ठायीं नवा धर्म उत्पन्न होत नाहीं; असें कोणी म्हणेल; परंतु हें त्याचें म्हणणें बरोबर नाहीं. कांकीं, त्या लोकांच्या श्रमानें "विवक्षित स्थळीं असणें," हा गुण पदार्थावर उत्पन्न होतो, म्हणून वर सांगितलेंच आहे; व हा गुण उत्पन्न झाल्यामुळें पदार्थास विशेष किंमत येते, तस्मात् त्या लोकांचा श्रम, तिसऱ्या प्रकारचीं कार्यें उत्पन्न करणारा नव्हे, पहिल्या प्रकारचीं कार्यें उत्पन्न करणारा होय.

हे जे श्रमाच्या कार्यांचे तीन प्रकार सांगितले, त्यांवरून श्रमाचे ही तीन प्रकार सिद्ध होतात. आतां ह्या प्रकारां पैकीं को-

णत्या प्रकारच्या श्रमास धनोत्पादक म्हणावें, व कोणत्यास म्हणूंनये, ह्याचा विचार केला पाहिजे. तिसऱ्या प्रकारचीं श्रमकार्यें जीं आनंदरूप किंवा सेवारूप असतात, त्या कार्यांस कोणीही धनशब्द कदापि लावीत नाहीं. लोकांत ज्याज्या पदार्थांस धन शब्द लागतो, तो तो पदार्थ सांठवून ठेवण्याजोगा असावा लागतो. ज्या ज्या वस्तू उत्पन्न झाल्याबरोबर नाश पावतात, व ज्या भावी उपयोगाकरतां राखून ठेवतां येत नाहींत, अशा वस्तूंस धन शब्द कोणी लावीत नाहींत, असें वाटतें. आतां दुसऱ्याप्रकारचा जो श्रम आहे, त्यापासून मनुष्याच्या ठायीं ज्ञान, कौशल्य, सद्गुण वगैरे धर्म उत्पन्न होतात, त्या गुणांस धनशब्द लावावा हें सयुक्तिक आहे. यद्यपि लौकिकांत त्यांस धन म्हणत नाहींत; तथापि हत्यारें, यंत्रें, ह्यांस जसा धन शब्द लागतो, तसा त्या हत्यारांसारखेंच धनोत्पत्तीस आवश्यक, जे कलाकौशल्यादि गुण, त्यांस धनशब्द लागावा हें योग्य आहे. कांकीं ह्या प्रकारचे गुण, स्थायी, व संचित होण्यासयोग्य, आहेत. परंतु वाचणाऱ्यांनीं इतकें मात्र मनांत ठेवलें पाहिजे कीं, येथें मनुष्याच्या कला कौशल्यादि गुणांस जें धन म्हटलें, तें कला कौशल्यादि स्वतः चांगलीं व इष्ट आहेत, म्हणून म्हटलें नाहीं; तर त्यांपासून मूर्तपदार्थरूप धन उत्पन्न होतें, म्हणून म्हटलें आहे. सारांश, ह्या ग्रंथांत धनशब्द हा, मनुष्यास इष्ट, व श्रमसाध्य, असे जे मूर्तद्रव्यांचे पदार्थ त्यांस व त्या पदार्थांच्या उत्पत्तीस आवश्यक जे जे मनुष्याचे गुण, त्यांस लावला आहे. ज्या ज्या श्रमा-

नें वरसांगितलेल्यालक्षणाचें धन, साक्षात्, किंवा परंपरेनें उत्पन्न होतें, त्या सर्वश्रमास उत्पादकश्रम म्हणलें आहे; व असेंफळ, ज्याश्रमापासून साक्षात्, किंवा परंपरेनें उत्पन्न होत नाहीं, (मग त्या श्रमापासून केवढाही मोठा दुसरा उपयोग होवो) त्यास अर्थशास्त्रांत अनुत्पादक म्हटलें आहे. पाहा, संकटकाळीं मित्राचा जीव वांचवणें, हें फार मोठें काम आहे खरें, तरी ह्याकामासजो श्रम लागला, त्याश्रमास, त्या वांचलेल्या मित्राच्या हातून पुढें कांहीं धन नउत्पन्न झाल्यास, अर्थशास्त्राच्या अनुरोधानें उत्पादकशब्द लागणार नाहीं. जो मनुष्य धार्मिक आहे. त्याच्या दृष्टीनें, यात्रेस जाण्यास जोश्रम लागतो, तो अमोलिककामाकडे लागतो; तथापि ह्याशास्त्राच्या दृष्टीनें तो श्रम अनुत्पादकच समजला पाहिजे. आतां अनुत्पादकश्रमानें बहुतकरून कोणत्या एकाद्या देशांतील किंवा जगांतील संपत्ति वाढत नाहीं खरी, तरी तसल्याश्रमानें एकाद्या पुरुषाची संपत्ति बहुत ठिकाणीं वाढते. उदाहरण, गवई गाणें गाऊन, गाण्याचा ज्यांस षोक असतो त्यांपासून धन मिळवतो. ह्या उदाहरणांत, गवयाची संपत्ति अनुत्पादकही श्रमानें वाढली. परंतु त्यास जें धन मिळतें, तेवढें देणाऱ्याचें कमी होतें. त्याच्या श्रमापासून शेतकरीवगैरे ह्यांच्या श्रमाच्या सारखें नवें धन उत्पन्न होत नाहीं. एका मनुष्याच्या सारखें देशासही कांहीं उदाहरणांत दुसऱ्या देशापासून अनुत्पादक श्रमानें धन प्राप्त होतें. जसें, एकादेशांतले गाणारे किंवा त-

मासगीर वगैरे, दुसऱ्या देशांतून पैसा मिळवून आणतात. ह्या स्थळीं त्यांच्या अनुत्पादक श्रमानें एक देश सधन होतो खरा; परंतु त्याच मानानें दुसरा देश भिकारी होतो. ह्या सर्व उदाहरणांत एक ठिकाणची संपत्ति दुसरे ठिकाणीं जाते; व धन उत्पन्न करणारे जे गवई वगैरे, हे जितक्या धनाचा व्यय करतात, तितकें धन जगांतून नाहींसें झालें, असें समजलें पाहिजे. आतां ह्या श्रमकर्त्यांच्या श्रमापासून कांहीं आनंदादिक उपयोग झाला; तर त्यांनीं नष्ट केलेलें धन कामास लागलें, आणि त्यांच्या श्रमापासून कांहीं उपयोग न झाल्यास, तें व्यर्थ गेलें, असें समजावें.

धनाचा व्यर्थनाश अनुत्पादकश्रम कर्त्यांपासूनच होतो, असें नाहीं, तर उत्पादकश्रमकर्त्यांकडूनही तो कधीं कधीं होतो. उत्पादक श्रमकर्त्यांचे ठायीं विवक्षित चातुर्य नसल्यामुळें, किंवा त्यांस काम करावयास सांगणाऱ्यांस यथास्थित कामाची माहीतगारी व विचार नसल्यामुळें कामांत अनावश्यक खर्च झाला, तर तो खर्च व्यर्थ मानला पाहिजे. उदाहरण, शेतकऱ्यानें, दोन बैलांनीं जें काम व्हावयाचें, त्यास तीन बैल लाविले, किंवा जेथें थोड्या खर्चानें विहीर खणून होते तेथें मूर्खपणानें अधिक खर्च करून नदीचा पाट आणला, तर अधिक केलेला खर्च व्यर्थ गेला असें समजावें. तसेंच बाजारांत ज्या पदार्थाचा जितका खप असतो, त्यापेक्षां तो पदार्थ अधिक उत्पन्न केला असतां, तो पदार्थ उत्पन्न करणाऱ्याच्या श्रमापासून विवक्षित धन उत्पन्न झालें तरी तो श्रम वास्तविक विचार करून पाहातां व्य-

र्थच होय, तसेंच, जेव्हां ज्यापदार्थाची लोकांस गरज असती, तेव्हां तो पदार्थ उत्पन्न न करतां, ज्यापदार्थाची गरज पुढें कांहीं काळानें लागणार, तो पदार्थ उत्पन्न केल्यास त्यांतही देशाचें नुकसान आहे.

अनुत्पादक आणि उत्पादक असा भेद जसा श्रमाचा होतो, तसा धननाशाचाही होतो. म्हणजे कांहीं धननाश धनोत्पत्तीसप्रयोजक आहे, व कांहीं धननाश तीस प्रयोजक नाहीं. मजूर वगैरे उत्पादक लोक, अन्न, वस्त्र, द्रव्य, हत्यारें वगैरे धनाचा नाश करतात खरा; परंतु तो नाश नव्या धनाच्या उत्पत्तीस कारण आहे. आणि गवई, तमासगीर, उगीच बसून खाणारे व ऐषाराम करणारे जे श्रीमंत लोक, ते खाऊन पिऊन धनाचा जो नाश करतात, तो नाश अनुत्पादक होय. उत्पादकश्रम व अनुत्पादकश्रम असा भेद सांगितला असतां, नाशांत उत्पादक व अनुत्पादक असा भेद सांगण्याचें स्वारस्य इतकेंच, कीं, देशांतील सर्वच लोक श्रम करणारे असतात, असें नाहीं; ह्यास्तव उत्पादकश्रमकरणारे व अनुत्पादकश्रम करणारे, ह्या भेदांत सर्वांचा संग्रह होत नाहीं. परंतु उत्पादकलें करून धननाश करणारे, व अनुत्पादकलें करून धननाश करणारे, असा लोकांचा विभाग केला असतां, त्याविभागांत सर्वांचा सामावेश होतो; कारण, देशांतला कोणताही मनुष्य घेतला, तरी, तो मनुष्य वर सांगितलेल्या दोन प्रकारांपैकीं एकाप्रकारानें धननाश करणारा असतोच असतो. आतां उत्पादक मनुष्यांनीं केलेला

धननाशही नियमानें उत्पादक असतो, असें समजूं नये; तर उत्पादक मनुष्यें आपल्या आंगीं आरोग्य, व श्रम करण्याचें सामर्थ्य, हीं राहाण्या करतां, किंवा तीं नवीं आणण्याकरतां, धनाचा जो नाश करतात, तो खेरीज करून, ते सुखोपभोगार्थ व ऐषारामांत जो धनाचा व्यय करतात, तो व्यय उत्पादक नव्हे; तर अनुत्पादकच होय. कां कीं, त्या व्ययानें नवें धन उत्पन्न होत नाहीं. सारांश, धनाचा जो व्यय केल्यावांचून नवें धन उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं, तेवढा धनव्यय मात्र उत्पादक होय; मग धनाचा जो व्यय देशांतील जमीन चांगली सुपीक होण्या करतां असो, किंवा द्रव्यें, हत्यारें, रस्तेवगैरे, व वाहक साधनें नवीं करण्या करतां किंवा जुनीं नीट राखण्या करतां असो, किंवा उत्पादक जे मजूर वगैरे लोक ह्यांचे ठायीं कलाकौशल्य, ज्ञान, करामत, शारीरबल, आरोग्य, इत्यादिक उत्पादक गुण येण्या करतां असो. पुष्कळ जिन्नस असे आहेत कीं, ज्यांचा नाश उत्पादकत्वें करून होतच नाहीं. पाहा, पैठणी पागोटीं, शेले, पितांबर, शालजोड्या वगैरे वस्त्रें; पेढे बर्फी वगैरे मिठाई; इत्यादिकांचा व्यय सर्वकाल अनुत्पादकत्वें करूनच होतो. कांकीं, ह्या जिन्नसांच्या उपभोगें करून, त्यांच्यापेक्षां कमी खर्चांत होणाऱ्या मालाच्या उपभोगें करून मजुरांस जितकें बलादि येतें, त्यापेक्षां अधिक येत नाहीं. ह्याकरतां ह्या पदार्थांच्या उत्पत्तीस जो श्रम लागतो, तो अनुत्पादक श्रम मानावा, असें कोणी म्हटल्यास एका अंशीं तें म्हणणें संभवेल, व याप्रमाणें ज्या ज्या पदार्थांचा उप-

भोग अनुत्पादक लोक करतात, ते ते पदार्थ उत्पन्न करण्याचा श्रम अनुत्पादक श्रम म्हटल्यास एका अर्थी चालेल. भटांस खाण्यास अन्न उत्पन्न करणाऱ्या शेतकऱ्याचा श्रम व गाणाऱ्याचा श्रम, हे दोन्ही, अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें, सारखेच. त्यांच्यामध्यें भेद इतकाच, कीं पहिल्या श्रमानें, तदुत्पन्न फल जों पर्यंत आहे, तों पर्यंत जगविशेष सधन होतें; व त्या फळाचा (धान्याचा) उत्पादकतेंकरून व्यय केल्यास, तो पहिला श्रम उत्पादक होण्याचा संभव असतो; आणि दुसरा श्रम उत्पादक होण्याचा मुळींच संभव असत नाहीं.

ह्या वरील विचारावरून, उत्पादकतेंकरून ज्या धनाचा नाश होतो, तें धन उत्पन्न करणाऱ्यांचा श्रम, व उत्पादकतेंकरून, ज्या धनाचा नाश होत नाहीं, तें धन उत्पन्न करणाऱ्यांचा श्रम, असे श्रमाचे दोन विभाग होतात, व हा विभाग कळणें विशेषतः उपयोगी आहे. कोणताही देश घेतला असतां, त्यांतील एकंदर उत्पन्नाच्या कांहीं भागाचा सर्वकाळ उत्पादकतेंकरूनच व्यय होत असतो, व बाकी राहिलेल्या उत्पन्नाच्या व्ययेंकरून, उत्पादक लोक अनुत्पादकतेंकरून ज्या धनाचा व्यय करतात तें धन उत्पन्न होत असतें व अनुत्पादक लोकांचा निर्वाह व ऐषाराम चालत असतात. उदाहरणार्थ असें कल्पितों कीं, कोणत्या एका देशांतील वार्षिक उत्पन्नांतील निमे उत्पन्न पहिल्या कामास लागतें, व निमे उत्पन्न दुसऱ्या कामाकडे लागतें; तर त्या देशांतील

उत्पादकश्रमापैकीं, अर्धाश्रम मात्र तेथील स्थायी संपत्तीचें मूळ
आहे व बाकीच्या अर्ध्याश्रमानें ज्या वस्तू उत्पन्न होतात, त्यांचा सर्व
काल अनुत्पादकत्वेंकरून उपभोग होतो; मग त्या उत्पन्नाचा
व्यय उत्पादक लोक करोत, किंवा अनुत्पादक करोत; कोणीही त्या-
निमें उत्पन्नाचा व्यय केला तरी त्या व्ययाच्या योगानें त्या देशाच्या
स्थायी संपत्तीची वृद्धि कदापि व्हावयाची नाहीं. ही गोष्ट स्पष्टपणें
मनांत भरण्याकरतां असें कल्पूं, कीं अनुत्पादकत्वेंकरून ज्या ध-
नाचा व्यय होतो, तें धन उत्पन्न करणारे आपला धंदा सोडून वर्ष-
भर जर उगीच बसले, आणि ज्या धनाचा उत्पादकत्वें करून व्य-
य होतो तें धन उत्पन्न करणाऱ्यांनीं आपल्या श्रमानें सर्वांच्या नि-
वार्हाचे पदार्थ नेहमींच्या प्रमाणें उत्पन्न केले, तर, असें करण्या-
चा परिणाम इतकाच होईल, कीं ऐषआरामी करावयास कोणा-
स सांपडावयाचें नाहीं; परंतु अनुत्पादक लोक खेरीज करून
सर्व लोकांस खाण्यापिण्यास मिळेल; व त्या देशांतील स्थायी सं-
पत्ति उत्पन्न करण्याची सामग्री पूर्ववत् यथास्थित राहील, ति-
चा क्षय अगदीं व्हावयाचा नाहीं. परंतु हीच कल्पना जर उल-
ट केली, म्हणजे उत्पादकत्वें करून नाश पावणाऱ्या धनाचे कर्ते,
वर्षभर उगीच रिकामे बसले; आणि अनुत्पादकत्वें करून नाश
पावणाऱ्या संपत्तीच्या कर्त्यांनीं आपले धंदे केले; तर वर्षाच्या
अंतीं ऐषआरामीचे आणि निर्वाहाचे सर्व जिन्नस एकदम नाहीं-
से होऊन तो देश अगदीं भिकारी होईल

इंग्लंडासारखे विद्याचारसंपन्न व धनाढ्य जे देश आहेत, त्या देशांतील वार्षिक उत्पन्नाचा पुष्कळ अंश अनुत्पादक उपयोगास लागतो, व असें घडतें ही गोष्ट एकप्रकारें मोठी आनंदाची आहे, धनाचा इतका अनुत्पादक व्यय होतो म्हणून कोणास वाईट वाटेल, तर तसें वाटणें ही चूक होय. ह्या गोष्टीबद्दल खेद करणें, म्हणजे लोकांच्या ज्या चातुर्यानें त्यांस थोड्या श्रमानें सगळ्यां पुरते, निर्वाहोपयोगी, पदार्थ करतां येऊन, आणखी ऐष अरामीचे पदार्थ उत्पन्न करावयास व विद्यादिकांची वृद्धि करावयास वेळ सांपडतो, त्या चातुर्याविषयीं खेद करणें होय. तर ह्या गोष्टीनें विचारी व ज्ञात्या पुरुषांस खेद होऊं नये, उलटा आनंद व्हावा. ह्या स्थळीं खेदावह गोष्ट इतकीच कीं, ही जी उपभोग्य संपत्ति होती, तिचा यथायोग्य अंश सर्वांस प्राप्त होत नाहीं. परंतु त्या गोष्टीचा विचार एथें करावयाचा नाहीं, तो विचार, जेव्हां संपत्तीच्या विभागाचा विषय येईल तेव्हां होईल.

भाग चवथा.

भांडवलाविषयीं विचार.

पहिल्या भागांत धनाच्या उत्पत्तीस श्रम व सृष्टपदार्थ, अशीं दोन मुख्य कारणें आहेत, असें सांगितलें; परंतु लोक शाहाणे व विद्याचार संपन्न होऊन, जसजसे नानाप्रकारचे सुखोपयोगी व ऐषआरामीचे पदार्थ करूं लागतात, तसतशी त्यांस संपत्ति उत्पन्न करण्यास तिसऱ्या कारणाची अपेक्षा लागते; त्या कारणावांचून संपत्ति होत नाहीं. तें कारण, परंपरेनें कारण, असा जो मागें श्रम सांगितला, त्या श्रमानें उत्पन्न झालेली द्रव्यादि सामग्री; ही जी पूर्वश्रमेंकरून संचितकरून ठेवलेली सामग्री, हीस अर्थशास्त्रकार भांडवल असें म्हणतात. भांडवलापासून धनोत्पत्तीस कोणकोणता उपयोग घडतो, हें पुरतेंपणीं समजणें फार आवश्यक आहे. कांकीं, अर्थशास्त्रांतील विषयसंबंधी ज्या बहुत गैरसमजुती लोकांत आहेत, त्यापैकीं पुष्कळ गैरसमजुतीचें मूळ, भांडवलाच्या वास्तविक स्वरूपाचें व त्याच्या उपयोगाचें अज्ञानहें आहे.

ज्यांस अर्थशास्त्राची वासनासुद्धां नाहीं, असे पुरुष भांडवल म्हणजे नाणें असें समजतात; परंतु केवळ नाणेंच धन नव्हे, ह्याविषयीं जीं प्रमाणें पहिल्या भागांत सांगितलीं आहेत, त्यांजवरूनच भांडवल व नाणें हीं एक, हीसमजूत भ्रांति आहे, असें स्पष्ट होतें.

पाहा, धनोत्पत्तीस सौकर्य आणणें, हें भांडवलाचें काम होय, तें काम नाण्यापासून साक्षात् होत नाहीं, तेव्हां नाण्यासच भांडवल कसें म्हणावें? ज्यापाशीं नाणें आहे, त्यास कांहीं धनाची उत्पत्ति करणें झाल्यास, त्यास तें नाणें देऊन, धनोत्पत्तीस आवश्यक जीं द्रव्यें, हत्यारें, किंवा दुसरी सामग्री, ती घ्यावी लागते; ह्याकरतां धनोत्पत्तीचें वास्तविक कारण म्हटलें म्हणजे नाणें नव्हे; तर द्रव्यें, हत्यारें, संरक्षण साधनें, व मजुरांचें अन्नवस्त्र, इत्यादि होत. त्यांस भांडवल हें नांव वास्तविकपणें योग्य आहे.

भांडवलाचें खरें स्वरूप व त्याचीं खरीं प्रयोजनें, वाचणाऱ्यांच्या ध्यानांत पक्केपणीं ठसावीं, म्हणून एक उदाहरण देतों.— साळ्याचे उदाहरणांत, त्याच्या भांडवलाचा कांहीं अंश त्याच्या मागांत असतो; कांहीं भाग हत्यारांत; कांहीं सुतांत; कांहीं, कामांस लागलेल्या मजुरांच्या अन्नवस्त्रांत; असा असतो. आतां वास्तविक पाहिलें असतां, साळी किंवा तांबट वगैरे बहुतेक भांडवलवाले, हे मजुरांस अन्नवस्त्र खरोखरी देत नाहींत, पैसा देतात. परंतु सूक्ष्मविचारें पाहिलें असतां, तो पैसा, दाणेवाल्यावर व कापडवाल्यावर वगैरे दिलेल्या चिठ्यांसारखाच आहे. ह्याकरतां तेच तें अन्नवगैरे देतात, असें म्हटलें असतां चिंता नाहीं. तसेंच, साळी, तांबटवगैरे उद्म्यापाशीं जो तयार झालेला माल असतो, तोही त्यांच्या भांडवलाचाच एकभाग होय. कां कीं, तो माल विकून ते द्रव्यें, हत्यारें वगैरे सामग्री पुनः घेतात. परंतु त्यांच्याजवळचा सगळाच तयार केलेला

माल भांडवल समजूं नये. कां कीं, त्यांतील कांहीं अंश विकून ते आपल्या कुटुंबाच्या निर्वाहाचे व कदाचित् ऐषआरामीचे पदार्थ घेतात; तो अंश धनोत्पत्तीस कारण नाहीं, म्हणून तो भांडवल नव्हे. आतां ह्या उदाहरणांवरून भांडवलाचें वास्तविक स्वरूप व त्याचीं कार्यें हीं स्पष्टपणें व्यक्त होतात; व द्रव्यादि सामग्रीरूप जें वास्तविक भांडवल, तें त्या सामग्रीरूपानेंच सर्वदा भांडवलवाल्यांजवळ नसतें, हें ही स्पष्ट होतें.

हीच गोष्ट कांहीं उदाहरणांनीं विशेषतः स्पष्ट करतों — पाहा, कोणी एक तांबट आहे, ज्याजवळचीं हत्यारें, तांबें वगैरे ह्याचे पत्रे, हे खेरीज करून बाकीचें त्याचें भांडवल, तयार झालेल्या भांड्यांच्या रूपानें आहे. ह्या स्थळीं भांड्यांनीं मजुरांस पोसतां येत नाहीं, हें स्पष्टच आहे. परंतु तीं भांडीं विकून अन्न घेतां येतें; ह्यास्तव त्या भांड्यांस भांडवल म्हणावयास कांहीं चिंता नाहीं. असो, आतां अशी कल्पना करतों, कीं तो भांडीवाला तांबट, आपल्या संपत्तींतून कांहीं संपत्ति खर्चून कांहीं चाकर, कांहीं घोडे वगैरे इतमाम राखीत होता; परंतु त्याची इच्छा फिरून, त्यानें घोडे, चाकर वगैरे बाळगण्याचें सोडून, त्यांजकडे जो पैसा खर्चत असे त्याचें भांडवल करावयाचें, म्हणजे तो पैका मजुरांस देऊन त्यांजकडून कांहीं नवें धन उत्पन्न करावयाचें, असा बेत केला; असें झालें असतां घोडे व चाकर अनुत्पादकतेंकरून ज्या अन्नाचा वगैरे व्यय करीत होते, तें अन्न आतां मजुरांस मिळालें; आणि ही सर्व अदलाबदल, तांब-

टानें आपली इच्छा फिरवल्यानें झाली. आतां ही कल्पना फिरवून असें कल्पूं, कीं तो तांबट पूर्वी आपली संपत्ति घोडे वगैरे बाळगण्यांत घालवीत नव्हता, तर तो शेलेपागोटीं घेण्यांत घालवीत असे, आणि शेलेपागोटीं घेण्यांत जी संपत्ति जात होती, त्या संपत्तीचें भांडवल करण्याचें त्या तांबटाच्या मनांत आलें. ह्या उदाहरणांत त्याची संपत्ति शेले पागोट्यांत जाणार नाहीं; तर ती परिणामीं मजुरांस मिळून, त्यांच्या हातून अन्न विकत घेण्यांत जाईल. यद्यपि मागल्या उदाहरणांतल्या प्रमाणें येथें घोड्याचें किंवा चाकरांचें अन्न राहिलें नाहीं. तथापि मजुरांस जें अन्न पाहिजे, तें परदेशांतून येईल; व परदेशांतून येण्याची सोय नसली तर, एकवर्ष मात्र अडचण सोसावी लागेल; परंतु दुसऱ्या वर्षी शेलेपागोटीं कमी उत्पन्न होऊन, अन्न अधिक उत्पन्न होईल; आणि पुढें तसाच क्रम चालेल. तस्मात्, ह्या विचारावरून अशी गोष्ट उघड सिद्ध होते, कीं मनुष्याजवळ कोणत्याही प्रकारचें धन कां असेना; त्या धनाचा अंश त्यानें अनुत्पादकत्वें करून खर्चावयाचा बंद करून, उत्पादकत्वें करून खर्चावयाचा संकल्प केला असतां, त्याच्या तेवढ्या संकल्पानेंच अनुत्पादकत्वें करून नाश पावणाऱ्या पदार्थांची उत्पत्ति मना होऊन उत्पादकत्वें करून नाश पावणारे अन्नादि पदार्थ उत्पन्न होऊं लागतात. सारांश, भांडवलपणा किंवा गैर भांडवलपणा हीं तादृशपदार्थांच्या स्वरूपावर नाहींत, तर त्या पदार्थांचा धनी, त्यांचा उपयोग ज्या प्रकारें करून इच्छील, त्या प्रकारावर आहेत; व पदार्थ स्वतः खरें भांडवल होण्यास किती ही अयोग्य

असला, तरी त्याच्या धन्यानें तो नवें धन उत्पन्न करण्याकडे योजण्याची इच्छा केली, म्हणजे तो परिणामीं भांडवलाचें रूप पावतो. ह्याप्रमाणें नव्या धनाच्या उत्पत्तीच्या उद्देशेंकरून, भिन्नभिन्न पुरुषांनी योजलेले जे अपापल्या संपत्तीचे अंश त्या सर्व अंशांचा समुदाय मिळून देशाचें भांडवल होय. मग ते धनांश स्वतः नवी संपत्ति उत्पन्न करण्यास अयोग्य असले तरी ते, हरएक तऱ्हेनें परिणामीं संपत्ति उत्पन्न करण्यास योग्य असें रूप पावतात. नवें धन उत्पन्न करण्याच्या उद्देशानें जो जो धनांश आपण खर्चतों, तो तो भांडवल होय, असा सिद्धांत झाला. त्या सिद्धांतापासून सर्व भांडवलाचा व्यय नवें धन उत्पन्न करण्याकडे होतो, असा दुसरा सिद्धांत गर्भित होतो. परंतु हा दुसरा सिद्धांत सर्वत्र खरा असत नाहीं; त्यास कांहीं अपवादस्थलें आहेत, तीं सांगितलीं पाहिजेत. पाहा, कोणी एका पाशीं कांहीं धन आहे, व तें त्याच्या मनांत संपत्ति उत्पन्न करण्याकडे लावावयाचें आहे; परंतु त्यास मनाजोगे धंदे सांपडत नाहींत; तर ह्या स्थळीं, त्या मालकाच्या त्या धनापासून कांही संपत्ति उत्पन्न न होतांही त्या धनास भांडवल समजलें पाहिजे. तसेंच, एकाद्या उद्म्याजवळ तयार झालेला माल पुष्कळ आहे, व तो कांहीं काळ न खपतां उगीच पडला आहे, येथेंही त्या मालापासून नव्या संपत्तीच्या उत्पन्नास साहाय्य न मिळालें तरी त्या मालास देशाच्या भांडवलाचा एक अंश मानलें पाहिजे. तसेंच, कांहीं ठिकाणीं थोड्या भांडवलानें काम चालावया जोगें असतांही, राजनियमामुळें, किंवा दुसऱ्या कांहीं कार-

ण्यावरून, अधिक भांडवल खर्चावें लागतें, त्या स्थलीं त्या अधिक भांडवलापासून संपत्ति उत्पन्न होत नाहीं. पाहा, शेतकरी शेताबद्दल सरकारास जो धारा देतो, तो त्यास आगोटीच्या वेळीं द्यावा लागत असला, तर ह्या उदाहरणांत साऱ्याबद्दल जें धन द्यावयाचें, तें धन धान्याबद्दलच्या भांडवलांतून द्यावें लागतें. कारण, अन्न, द्रव्य, हत्यारें, वगैरे सामग्री असल्या वांचून, जसें नवें धान्यरूप धन उत्पन्न होत नाहीं; तसेंच धाऱ्याचें द्रव्य असल्या वांचून ही होत नाहीं; म्हणून त्या द्रव्यासही भांडवल म्हटलें पाहिजे. परंतु भांडवलाच्या ह्या अंशानें नवें धन उत्पन्न होतेंच, असा नियम नाहीं. सरकारानें धाऱ्याबद्दल घेतलेलें धन उत्पादकतेंकरून खर्चल्यास, त्यापासून नव्या धनाची उत्पत्ति होईल; व त्यानें तें अनुत्पादकश्रम करणाऱ्या शिपायांस व चाकरांस वगैरे दिल्यास, त्यापासून नवें धन उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं. ह्यावरून असें सिद्ध होतें, कीं वर लिहिलेल्या रीतीनें कर घेण्याची रीति देशांत धनोत्पत्ति होण्यास प्रतिबंधक आहे. कां कीं, तसली रीत नसतां देशांतील भांडवलापासून संपत्ति व्हावयाची जी योग्यता असते, ती तसल्या रीतीनें कमी होते.

तसाच, देशांतल्या भांडवलाचा मोठा अंश मजूरलोकांस व दुसऱ्या उत्पादकश्रम करणाऱ्या लोकांस मजुरी व पगार देण्याकडे जातो. परंतु तो सर्वच अंश नव्या धनाच्या उत्पत्तीस आवश्यक असतो, त्यावांचून ती व्हावयाची नाहीं, असें नसतें. अन्नवस्त्रादिक्या पदार्थांवांचून मजूर वगैरे ह्यांचें जीवन व्हावयाचें नाहीं, किंवा त्यांच्या आंगीं

चांगली काम करण्याची शक्ति राहावयाची नाहीं, ते पदार्थ किंवा ते पदार्थ घ्यावया करतां जो मजुरीचा अंश देतात, तो खेरीज करून, सुखाचे किंवा ऐषअरामीचे पदार्थ जे मजूर वगैरे उपभोगतात, ते पदार्थ किंवा ते घेण्याकडे मजुरीचा जो अंश जातो तो ह्यांहीं करून नवें धन उत्पन्न होतें, असें म्हणतां येत नाहीं; व हा अंश धनोत्पत्तीच्या पूर्वी असलाच पाहिजे असेंही नाहीं; तो नसला तरी, जितकें धन व्हावयाचें तितकें होईल. तस्मात् ही गोष्ट स्पष्ट आहे, कीं हल्लीं मजुरी देण्याची जी चाल आहे, ती प्रमाणें पाहातां, धनोत्पत्तीस वास्तविक आवश्यक जें भांडवल आहे, त्यापेक्षां अधिक भांडवल खर्चावें लागतें, आणि भांडवलवाला नवें धन उत्पन्न व्हावें म्हणून जें धन योजतो, त्या सर्व धनाचा उत्पादकत्वें करून खर्च होत नाहीं. वर केलेल्या प्रतिपादनावरून सर्वश्रम कर्त्यांचें उपजीवन भांडवलावरच होतें, असा सिद्धांत घेऊन आपण चाललों आहों, असे वाचणाऱ्यांच्या ध्यानांत स्पष्टपणी आलेंच असेल; व हा सिद्धांत विचार करून पाहातां खरा आहे. आतां शेतकरी, तांबट, घिसाडी, वगैरे पुष्कळ श्रमकर्त्ते आपल्या उत्पन्नावर निर्वाह करून नवा माल उत्पन्न करतात, ते सर्वच लोकांपासून भांडवल उसनें घेत नाहींत, ह्यावरून त्यांचें उपजीवन भांडवलावर होत नाहीं, असें समजूं नये. कां कीं, तेही, वास्तविक पाहातां, भांडवलावरच उपजीवन करतात; परंतु तें भांडवल त्यांस कोणी भांडवलवाला देत नाहीं; तें त्यांचेंच असतें. शेतकरी शेतकीचें काम चाललें असतां

मागल्यावर्षी श्रमकरून उत्पन्न केलेल्या धान्यावर उपजीवन करतो, प्रकृत कालच्या श्रमानें उत्पन्न होणाऱ्या धान्यावर करीत नाहीं, हें स्पष्टच आहे. ह्याप्रमाणें इतर उदाहरणांतही समजावें. तस्मात् नवें धन उत्पन्न करणाऱ्या मनुष्यांस उपजीवन होण्यास जें धन लागतें तें धन भांवडल; मग तें घरचें असो, किंवा त्यांनीं दुसऱ्या कोणापासून उसनवार घेतलें असो. त्या धनाचा जो व्यय होतो, तो उत्पादक व्यय होय, असें उघड सिद्ध होतें.

वर बरींच उदाहरणें देऊन भांडवलाच्या स्वरूपाचें प्रतिपादन केलें; तथापि त्याच विषयाचें आणखी थोडेंसें निरूपण होऊन, तो वाचणाऱ्यांच्या मनांत पूर्णपणीं ठसावा, म्हणून आणखी एक उदाहरण देतों. कांकीं, कोणत्याही शास्त्राच्याविषयां विषयीं लोकांत ज्या भ्रांति असतात, त्या, त्याशास्त्राच्या मूळाधारभूत विषयांचें पूर्णज्ञान नसल्यामुळें, उत्पन्न झाल्या असतात, ह्याकरतां ह्यामूलविषयाचें जितकें स्पष्टीकरण होईल तितकें चांगलें. असो; जे लोक स्वतः नवें धन उत्पन्न करीत नाहींत, पण आपलें धन दुसऱ्यास उसनें देऊन त्याच्या व्याजावर उपजीवन करतात, त्यांचें धन देशाच्या भांडवलांत गणावें किंवा नगणावें, व गणावयाचें असल्यास कोणत्या उदाहरणांत गणावें, व कोणत्यांत गणूंनये? ह्याचें विवेचन करतों.—

जो मनुष्य आपलें धन व्याजावर उसनें देतो, त्याचें तें धन भांडवल आहे, असें लोकांत म्हणतात, व हें म्हणणें योग्य आहे; परंतु एकएक पुरुष लक्षून ज्या गोष्टी खऱ्या असतात, त्या सर्व देशास लक्षून खऱ्या असतातच असा नियम नाहीं, असें मागें सांगितलें आहेच, प्रकृ-

तस्थलीं जें धन एका मनुष्याचें भांडवल असतें, तें देशाचें भांडवल कांहीं उदाहरणांत असतें व कांहींत असत नाहीं. हा भेद स्पष्ट कळण्याचा नियम हाच, कीं जें धन मालक स्वतः अनुत्पादकतेंकरून खर्चीत नाहीं;-त्याजावर दुसऱ्या मनुष्यास उसनें देतो, तें धन तो दुसरा मनुष्य उत्पादकतेंकरून खर्चो, किंवा अनुत्पादकतेंकरून खर्चो,- तें मालकाचें भांडवल होय. परंतु जें धन देशाचें भांडवल म्हणून गणावयाचें, तें त्याच देशांत उत्पादकतेंकरूनच खर्चलें पाहिजे; अन्यथा तें देशाचें भांडवल व्हावयाचें नाहीं. पाहा, क्ष नामक मनुष्यानें आपले १००० रुपये य नामक मनुष्यास उसनें दिले; व यनें ते रुपये शेतकीच्या कामांत घातले. ह्यास्थलीं वास्तविक पाहातां क्ष मनुष्य खरा भांडवलवाला होय; व य हा त्याचे कारभाऱ्यासारखा होय; तो तें धन, उत्पादकतेंकरून म्हणजे मजुरांस अन्नवस्त्र वगैरे देण्याकडे, व शेतकीस आवश्यक जीं द्रव्यें व नांगर वगैरे हत्यारें, हीं घेण्याकडे खर्चून, तेणेंकरून झालेलें नवें धन क्ष स देतो, व त्या धनांतील कांहीं अंश स्वश्रमाबद्दल आपणास ठेवतो. ह्या उदाहरणांत हजार रुपये एक मनुष्य क्ष यास लक्षून व सर्व देशास लक्षून ही भांडवल आहेत.

आतां पहिलें उदाहरण बदलून दुसरें असें कल्पूं कीं, क्ष नें आपले रुपये य नामक शेतकऱ्यास न देतां, ते ज्ञ नामक मनुष्यास, त्याचें शेत गाहाण घेऊन, दिले; व ते रुपये ज्ञनें खर्चून आपल्या शेतांत नव्या दोन विहीरी खणल्या. ह्या स्थलीं ही त्या रुपयांचा उत्पादकतेंकरून व्यय झाला; कांकीं, ते रुपये खर्चून नव्या केलेल्या विहिरींपासून शेतांत धान्यरूप धनविशेष होऊं लागलें व कांहीं काळानें त्या नव्या उत्पन्नांतून, त्या-

करतां खर्चलेलें भांडवल निघून, त्याविहिरींच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या धनांशानें देशांतील संपत्ति वाढेल, असें म्हटलें पाहिजे. आतां वरची कल्पना फिरवून अशी कल्पना करूं, कीं ज्ञ नें जे रुपये उसनें काढले, ते विहिरी बांधण्याच्या वगैरे उत्पादक कामास लावले नाहींत; तर ते रुपये त्यानें कोणास बक्षीस केले; किंवा पहिल्या जुन्या सावकारास देऊन, त्याचें कर्ज फेडलें. ह्या उदाहरणांत, ते हजार रुपये देशाचें भांडवल होतील, किंवा होणार नाहींत. ते रुपये बक्षीस घेणाऱ्यानें किंवा त्या सावकारानें त्यांचा उत्पादकत्वें करून व्यय केल्यास, भांडवल आहेत, व अनुत्पादकत्वें करून केल्यास भांडवल नाहींत. परंतु त्यांनीं ते रुपये कसेही खर्चले, तरी ते क्ष नें भांडवल आहेतच.

आतां वरच्या कल्पना एकीकडे ठेऊन, नवीनच कल्पना अशी केली, कीं ज्ञ नें क्ष पासून व्याजीं काढलेले रुपये, मेजवान्यांत व ख्याली खुशालींत खर्चले. ह्या उदाहरणांत, त्या हजार रुपयांपासून, कांहीं एक नवें धन उत्पन्न न होतां त्यांचा नाश झाला. आतां क्ष जितका पूर्वीं मातबर होता, तितकाच आहे; त्याचा कांहीं तोटा झाला नाहीं. कां कीं, त्याच्या जवळचे हजार रुपये गेले तरी, त्याजवळ तितक्या रुपयांचें खत आहे, व त्यास पाहिजे त्यावेळेस त्या खताचें बेचन करून रुपये घेतां येतील; परंतु ज्ञ मात्र हजार रुपये जाऊन पहिल्यापेक्षां भिकारी झाला. श्रीमंत कोणीच झाला नाहीं. कोणी असें म्हणेल कीं ज्ञ ते रुपये खर्चीत असतां, ते ज्या उदम्यांच्या हातीं गेले, त्यांस ते मिळून, ते पहिल्यापेक्षां मातबर झाले असतां, कोणीही मातबर झाला नाहीं,

असें कसें म्हणावें? तर ह्या शंकेवर उत्तर असें आहे, कीं ज्ञ पासून उदम्यांनीं रुपये जर ठकवून घेतले असतील, तर ते त्यांस मिळाले असें म्हणावें, परंतु तशी गोष्ट झाली नाहीं ज्ञ नें उदम्यांपासून बरोबर हजार रुपयांचा जिन्नस घेऊन, त्या जिनसाचा अनुत्पादकतें करून उपभोग केला, किंवा त्यानें आपल्या इष्टमित्रांकडून तो करविला. तेव्हां उदमी पहिल्यापेक्षां मातबर झाले, असें कसें म्हणावें? पुनः कोणी अशी शंका घेईल, कीं यद्यपि सगळे हजार रुपये उदम्यांस मिळाले नाहींत, तथापि त्यांचा माल विकून त्यांस नफा झाला असेल. तर ही शंका खोटी आहे. कारण ज्ञ नें ते रुपये उत्पादकतें करून जरी खर्चले असते, म्हणजे मजुरांस अन्न, वस्त्र, हत्यारें, द्रव्यें, इत्यादि मालांत घालविले असते, तरी हे जिन्नस विकणाऱ्या उदम्यांस नफा होऊन, आणखी ज्ञ स मजुरांनीं उत्पन्न केलेलें, निदान हजार रुपयांचें तरी, नवें धन प्राप्त झालें असतें. तेव्हां ज्ञ च्या अनुत्पादक व्ययानें, उदमी पहिल्यापेक्षां सधन झाले, असें कोणत्याही प्रकारें म्हणतां येत नाहीं. ह्यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, ज्ञ च्या उधळेपणानें हजार रुपये म्हणजे हजार रुपयांचा माल अगदीं नष्ट झाला, व त्या नाशापासून नवें धन अगदीं उत्पन्न झालें नाहीं. परंतु ह्या प्रकारें हजार रुपये खर्चल्यापासून क्ष चा कांहीं नाश झाला नाहीं. त्याला त्याच्या रुपयांचें व्याज मिळतेंच आहे. परंतु तें व्याज त्याला त्या हजार रुपयांपासून मिळत नाहीं, तर तें ज्ञ च्या मिळकतींतून मिळतें. ही मिळकत ते हजार रुपये खर्चल्यानें झालेली नाहीं, दुसऱ्या भांडवलापासून झालेली

आहे. ह्या उदाहरणावरून असें स्पष्ट सिद्ध झालें कीं, ते हजार रुपये त्यानें भांडवल असतांही, ते देशाचें भांडवल नव्हत, आणि ते खर्च त्यानें देश पहिल्यापेक्षां निर्धन होऊन भिकारी झाला. तो तोटा त्यांतले केवळ हजार रुपये गेले इतकाच नाहीं, तर ते रुपये उत्पादकतें करून खर्चण्यापासून होणारा नफा ही बुडाला. इंग्लंडादिकांहीं देशांत सरकार लोकांपासून कर्ज काढून आपल्या कामांस खर्चतें. ह्या उदाहरणांतही वरच्या सर्व गोष्टी बरोबर लागू पडतात. सरकारानें कर्ज काढलेला पैका रस्तेवगैरे बांधण्यांत घालविला, तर तो पैसा देशाचें भांडवल समजावें. व बंदुका, दारूवगैरे लढाईच्या सामानांत खर्च केला, तर तो भांडवल असें समजूं नये.

भाग पांचवा.

भांडवला विषयीं मूलभूत सिद्धांत.

मागल्या भागांत भांडवलाचें स्वरूप व त्याचीं प्रयोजनें, ह्यांचें बरेंच निरूपण केलें आहे; त्यावरून, ज्यांचा अर्थशास्त्रांत फारसा अभ्यास नाहीं, त्यांस सुद्धां भांडवलाचे हे पुढील सिद्धांत समजतील; व हे सिद्धांत पूर्णपणीं समजले असतां, त्यांहींकरून वाचणाऱ्यांचा अर्थशास्त्रांत चांगला प्रवेश होईल, असें वाटतें.

पहिला सिद्धांत — उद्योग भांडवलाच्या अधीन आहे; म्हणजे कोणताही उत्पादकश्रम करावयाचा असल्यास, तो भांडवला वांचून व्हावयाचा नाहीं. उत्पादकश्रम वाढवणें तर भांडवल वाढवलें पाहिजे. पाहा, कोणताही उद्मी कांहीं माल करूं लागला म्हणजे, त्यास निर्वाहास अन्न, वस्त्र, द्रव्य, इत्यादि, इतकी सामग्री पाहिजे; तिजवांचून त्याचें कदापि चालावयाचें नाहीं. सामग्री म्हणजे पूर्वश्रमाचें संचितफल. हेंच भांडवल होय. भांडवलाच्या अधीन उद्योग आहे. ही गोष्ट जरी इतकी उघड आहे, व ती बहुतलोकांस माहीतही असेल, तथापि, ह्या गोष्टीस विरुद्ध ज्या गोष्टी आहेत, त्या खऱ्या वाटूनयेत, अशी ह्यागोष्टीविषयीं पक्की खातरी थोड्यांचीच असेल. जुन्याकाळच्या बहुत मोठमोठ्या शाहाण्या लोकांची अशी समजूत होती, व हल्लींही बहुतलोकांची तशीच समजूत आहे, कीं परदेशांतून जे जिन्नस स्वदेशांत येतात, ते तेथून येण्याचे बंद केले असतां, आपल्या देशांत ते उत्पन्न करावे लागून आपल्या लोकां-

चा उद्योग फार वाढतो; व जितके पदार्थ नवे होतात, तितक्या पदार्थांच्या मानानें आपला देश अधिक सधन होतो, परंतु वास्तविक पाहिलें असतां ही समजूत केवळ भ्रांतीची आहे. आतां ही समजूत भ्रांतीची कशी ह्याचें प्रतिपादन अर्थशास्त्रकार ह्याप्रमाणें करतात:—

पाहा, हा आपला हिंदुस्तान देश आहे; ह्यांतील लोक कापूस व अफू हे जिन्नस उत्पन्न करून ते इंग्रजांस देऊन त्यांपासून कापड विकत घेतात. आतां ह्या देशांत जर असा कायदा झाला, कीं हिंदुलोकांनीं इंग्रजलोकांपासून कापड विकत घेऊंनये; तर ह्या लोकांस कापड करावें लागेल, व तें ते बरें वाईट करतील. ह्या उदाहरणांत अर्थशास्त्रांत अनभ्यस्त जे त्यांस असें वाटतें, कीं आपल्या देशांत वस्त्ररूप धन नवें उत्पन्न झालें. परंतु हें त्यांचें समजणें भ्रांतीचें आहे. कांकीं, कापड करावयास जे लोक लागतील, त्यांस द्रव्य, वस्त्र, हत्यारें, अन्न, वगैरे भांडवल पाहिजे; आणि हें भांडवल वाढलें नाहीं, तर पहिल्या भांडवलांतून घ्यावें लागेल. तें घेतलें म्हणजे तितकें भांडवल पहिल्या भांडवलांतून कमी होऊन, पहिल्या इतका कापूस किंवा अफू उत्पन्न होणार नाहीं. नेव्हां कापूस व अफू हीं कमी होऊन जें कापड झालें, तेणें करून देशांतील संपत्ति अधिक झाली असें म्हणतां येत नाहीं, तर ती पूर्वी होती, तितकीच आहे. पहिल्यानें कापूस व अफू ह्यांच्या रूपानें जी होती, ती आतां कापडाच्या रूपानें झाली. एतावता रूपमात्र फिरलें, परंतु इयत्ता वाढली नाहीं.

उद्योग भांडवलाच्या अधीन आहे; भांडवल वाढल्यावांचून

तो वाढत नाहीं, म्हणून सांगितलें; परंतु देशांत जितकें भांडवल असतें, त्यापासून उद्योग जितका चालावा तितका चालतो, असें बहुत करून कोणत्याही देशांत घडत नाहीं. ओसाड देशांत प्रथमतः वसाहती होतात, तेव्हां तेथें भांडवल पुष्कळ असतें; परंतु तेथें सर्व भांडवल कामी लावावया पुरते मजूरच मिळत नाहींत. आतां, नव्या वसाहती कशाला पाहिजेत? कोणताही देश घेतला, तरी त्या देशांत धनाचा अनुत्पादक व्यय करणारे पुष्कळ असतात; किंबहुना सर्व लोक धनाचा थोडा बहुत नाश अनुत्पादकतें करून करतात, असें म्हटलें तरी चालेल. मनुष्याच्या निर्वाहास व त्यास काम करण्या पुरतें सामर्थ्य राहावयास त्यास धनाचा जितका व्यय करावा लागतो, त्या पेक्षां अधिक जो धनव्यय, तो सर्व अनुत्पादक होय. मनुष्यें, अन्नवस्त्र वगैरे आवश्यक पदार्थां खेरीज शरीरास व मनास सुख होण्याकरतां, ज्या वस्तूंचा उपभोग करतात, त्यांच्या व्ययानें कांहींही धन उत्पन्न होत नाहीं; व त्या वस्तू मुळींच उत्पन्न केल्या नाहींत, तर मनुष्यांचें सुख कमी होईल खरें; परंतु त्या गोष्टी उत्पन्न न झाल्यामुळें पुढें उत्पन्न होणाऱ्या संपत्तींत न्यूनता येणार नाहीं. ज्यावेळेस अवर्षण किंवा युद्ध इत्यादि दैविक किंवा राजकीय अनर्थ चांगल्या सधन देशांवर गुदरतात, त्यावेळेस तेथील लोकांस जे हाल भोगावे लागतात, त्यांचें कारण असें असतें, कीं त्या अनर्थाच्या योगानें भांडवल नेहमींच्या पेक्षां कमी होतें, आणि भांडवल कमी झाल्यानें त्यांची पहिली ऐषआरामीचीं सुखें व मोई वगैरे कमी होऊन, त्यांचे हाल होतात; तरी त्यांचें सरासरी पोषण होतें. ह्यावरून त्या तस-

त्या देशांतील सर्व भांडवलाचा उत्पादकतें करून व्यय होत नसतो, असें सिद्ध होतें.

देशांतील भांडवलावर जेवढ्यालोकांचें जीवन होण्या जोगें असतें,— म्हणजे त्या भांडवलावर जितकी संपत्ति उत्पन्न होण्याजोगी असते, तितकी संपत्ति देशांत उत्पन्न होत नाहीं अशा ठिकाणीं त्यादेशांतल्या सरकारानें केल्यास त्याच्या हातून संपत्तीची वृद्धि होते, वनी करण्याचे मार्ग अनेक आहेत. पाहा, ज्या देशांत भांडवल पुष्कळ आहे, आणि मजूर थोडे आहेत, तेथें सरकारानें परदेशांतील आणखी मजूर आणले असतां, मजुरांची संख्या वाढून तेवढ्याच भांडवलावर अधिक संपत्ति उत्पन्न होईल. तसेंच, देशांत श्रीमान्‌लोक बहुत आहेत, व ते ऐषअरामीच्या उपभोगांत पुष्कळ संपत्ति खर्चतात, अशा ठिकाणीं सरकारानें त्यालोकांवर कर बसवून, द्रव्य उत्पन्न करून, तें मजुरांस देऊन, त्यांकडून संपत्ति उत्पन्न करविली, तर होईल. ह्या दोनही उदाहरणांत, ज्या संपत्तीच्या अनुत्पादक व्यय होत होता, जसें दुसऱ्या उदाहरणांत श्रीमानलोक जी संपत्ति ऐषअरामींत खर्चीत होते, त्या संपत्तीचा आतां उत्पादकतें करून व्यय होईल.

उद्योगाची इयत्ता भांडवलाच्या इयत्तेवर आहे, म्हणून भांडवलाची वृद्धि झाली असतां, तिच्या मानानें उद्योगाची वृद्धि होतेच असें नाहीं तर, होण्याची योग्यता वरीक असते. कारण भांडवल वाढलें म्हणजे त्याचा वाढलेला भाग किंवा त्यांतील कांहीं अंश यंत्रें करण्याकडे, रस्ते बांधण्याकडे, किंवा जमीन सुधारण्याकडे कधीं कधीं लावतात,

आणि त्यापक्षीं भांडवलाची वृद्धि झाली असतांही उद्योगाची वृद्धि होत नाहीं; ह्याकरतां भांडवलाची वृद्धि झाली असतां, उद्योगाची वृद्धि होतेच असें म्हणतां येत नाहीं; तर ती होण्याची योग्यतामात्र आहे, हें सिद्ध आहे आणि ह्याप्रमाणें भांडवलाची अमर्यादवृद्धि झाली तर, उद्योगाचीही अमर्याद वृद्धि होईल. सारांश, उद्योग वाढण्यास भांडवल वाढलें पाहिजे. तें असलें म्हणजे मग त्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्या गोष्टीची गरज नाहीं. श्रम करावयास मजूर, आंणि अन्नवस्त्र, द्रव्य, हत्यारें, इत्यादि भांडवल; हीं दोन असलीं म्हणजे हवी तितकी संपत्ति उत्पन्न करतां येईल; तिला तिसऱ्या कारणाची अपेक्षा नाहीं. आतां वर सांगितलेली गोष्ट फारच स्पष्ट दिसते; इतकी स्पष्ट दिसते, कीं ती सांगण्याचीसुद्धां गरज नाहीं, असें वाटतें. परंतु ही गोष्ट इतकी स्पष्ट असतां ही, तद्विरुद्ध समजुती लोकांत बहुत आहेत. बहुतेक लोकांची अशी समजूत आहे, कीं लोकांत संपत्तीचा अनुत्पादक व्यय आहे, म्हणून पुष्कळ मजुरांचें पोषण होतें. सामान्यलोक तर काय, परंतु मोठमोठ्या अर्थशास्त्रकारांच्या ग्रंथांतसुद्धां ही चूक आढळते. ते असें लिहितात कीं, लोक आपल्या मिळकती पैकीं जितक्या भागाचें भांडवल करतात, त्यापेक्षां अधिक करूं लागले, आणि अनुत्पादक व्यय कमी झाला; तर वाढलेलें भांडवल व्यर्थ जाईल. कां कीं, अनुत्पादक व्यय बंद झाल्या मुळें उत्पन्न झालेल्या मालाचा खप नाहींसा होऊन तो माल वायां जाईल. ह्या भ्रांतीचें कारण आम्हांस असें वाटतें, कीं त्या ग्रंथकारां

नीं प्रथमतः सुगमस्थळांचा विचार करून मग मिश्रस्थळांचा वि-
चार करावा, तसें केलें नाहीं; ह्यामुळें असें झालें.

वरसांगितलेली समजूत भ्रांतीची कशी, ह्याचें विवरण कर-
तों:- आपण अशी कल्पना करूं, कीं कोणा एका देशांतल्या सरका-
रानें त्या देशांतील अन्नवस्त्र, हत्यारें, द्रव्य, वगैरे संपत्तीचीं सर्व कारणें
आपल्या ताब्यांत घेतलीं, आणि असा नियम केला, कीं कांहीं तरी उ-
त्पादक श्रमकरून घेतल्या वांचून, कोणास अन्नवस्त्र वगैरे द्यावयाचें
नाहीं. तरजों पर्यंत म्हणून देशांत कोणा एकाद्यास निर्वाहाच्या किं-
वा ऐषआरामीच्या मूर्तद्रव्यरूप पदार्थांची गरज आहे, तों पर्यंत त्या
सरकारच्या लोकांला श्रम करण्यास स्थळ नाहींसें होणार नाहीं. आतां
जे भांडवलवाले आपलें भांडवल वाढवतात, ते पूर्वोक्त कल्पित उदा-
हरणांत सरकारानें जें केलें असतें तेंच करतात. उदाहरणांत हवें
तसें स्थळकल्पिण्यांस चिंता नाहीं, म्हणून आपण अशी कल्पनाकरूं,
कीं जी पुढें कल्पना करण्यास जागा उरणार नाहीं. असें समजा,
कीं, सर्व भांडवल वाल्यांनीं व जमीदारांनीं असा निश्चय केला, कीं आ-
पण व मजूर सर्व मनुष्यें सारखीं आहों, त्या अर्थीं आपण मजुरांपे-
क्षां अधिकसुखोपभोग करणें नीट नाहीं, तर आपणांस निर्वाहास
जेवढें लागेल, तेवढ्यांत आपला सर्व खर्च भागवावा, व बाकीच्या
सर्व संपत्तीचें भांडवल करून, तेणेंकरून मजुरांचें पोषण करावें,
असा त्यांनीं स्वतः विचार केला, कींवा सरकारानें, याच भावाचा काय-
दा केल्यावरून असें त्यांस करावें लागलें, असें कल्पूं; एतावता उभय-

पक्षींही देशांतील अनुत्पादकव्यय बंद होईल. मग नव्या वाढलेल्या भांडवलानें उत्पन्न केलेल्या पदार्थांस विकत घेणारा कोण? त्यांचा खप बंद झाल्यामुळें, त्यांस गिऱ्हाईक न मिळून ते दुकानांतल्या दुकानांतच नासून जातील; आणि मग, खप नाहीं म्हणून, नवे पदार्थ होण्याचें बंद होऊन मजुरांस रोजगार नाहींसा होईल; व अनुत्पादकव्यय चालू होऊन, कांहीं भांडवलाचा नाश होऊन, तें पहिल्याइतकें होई तों पर्यंत तशीच स्थिति राहील; असें शंकाकार म्हणतात. परंतु ह्या स्थळीं ते अर्ध्या गोष्टीचा विचार करतात, व अर्धी तशीच सोडतात, त्यामुळें त्यांची चूक त्यांच्या मनांत येत नाहीं. पाहा, कल्पित स्थळीं, यद्यपि, भांडवलवाले व जमीदार ह्यांनीं ऐषआरामीचे पदार्थांचा उपभोग करण्याचा सोडल्यानें, त्यांकडुन खप होत होता, तो नाहींसा झाला खरा; परंतु त्यांनीं आपल्या मिळकतीनें भांडवल केल्यानें लोकांत मुळीं खप नाहीं, असें नाहीं. पूर्वी भांडवलवाले वगैरे, अनुत्पादकत्वें करून संपत्तीचा व्यय करीत; आतां तिचा उत्पादकत्वें करून व्यय मजूर करतील, इतकाच भेद झाला.

आतां, मजुरांविषयीं दोन पक्ष संभवतात. एक पक्ष हा, कीं मजुरांची संख्या दिवसानु दिवस वाढते. दुसरा, त्यांची संख्या वाढत नाहीं. त्यांत प्रथमपक्षीं तर कांहींच अडचण नाहीं. कारण, जुन्या लोकांनीं ऐषआरामीचे पदार्थ उपभोगण्याचें बंद केल्यामुळें जें भांडवल राहिलें असेल, तें नव्या लोकांस निर्वाहोपयोगी पदार्थ उत्पन्न करण्याकडे लागेल. मजुरांची संख्या वाढत नाहीं, असा पक्ष घेतला तरी इतकेंच हो-

ईल, कीं भांडवलवाले व मजूर पूर्वी जसा अनुत्पादक व्यय करीत होते, तसा आतां मजूरच करूं लागतील. कां कीं, मजुरांची संख्या आहे तितकीच आहे आणि भांडवल वाढेल तेणें करून मजुरीचा दर वाढून मजुरांस संपत्तीचा अंश अधिक मिळेल. एवावता, जमीदार ज्या पदार्थांचा उपभोग करीत असतील, ते पदार्थ उत्पन्न होण्याचे जागीं मजुरांस उपभोगण्याजोगे पदार्थ उत्पन्न होतील, आणि एकाद्या मजुरास एकाद्या पदार्थाची गरज आहे तों पर्यंत नवी संपत्ति उत्पन्न होण्याचें चालेल. सारांश, संपत्ति उत्पन्न होण्यास जो प्रतिबंध होतो तो खपाच्या कमताईमुळें कदापि होत नाहीं; तर उत्पादकांच्या किंवा उत्पादक साधनांच्या कमताईमुळें होतो. भांडवलांत जी भरपडते, तिच्यायोगानें नव्या मजुरांचें उपजीवन होतें, किंवा जुन्या मजुरांस अधिक मजुरी मिळते. पहिल्यापक्षीं, देशविशेष संपन्न होतो; व दुसऱ्यापक्षीं, मजूर (जे देशांतील सर्व लोकांत तीन चतुर्थांशावर असतात ते) विशेष संपन्न होतात. आणि ह्यापक्षींही, मजुरांस अधिक मजुरी मिळूं लागल्यानें, कदाचित्, त्यांस उत्तेजन येऊन, ते, खूप मेहनत घेऊन, संपत्तीचें उत्पन्न अधिक करतात.

भांडवला विषयीं दुसरा सिद्धांत असा आहे, कीं भांडवल संग्रहापासून होतें. ह्या सिद्धांताची सत्यता वाचणाऱ्यांच्या मनांत येण्या जोगें मागें बरेंच प्रतिपादन झालें आहे. तथापि, ह्याविषयाचें आणखी कांहीं विवेचन केलें असतां चांगलें, असें जाणून ह्याविषयांवर थोडेसें लिहितो:—

जर सर्व मनुष्यें आपआपल्याश्रमाच्या सर्व उत्पन्नाचा व्यय करूं लागलीं, तर भांडवल कदापि वाढावयाचें नाहीं. प्रायः सर्व भांडवल संग्रहमूलक आहे. प्रायः पद घालण्याचें कारण असें आहे कीं जो मनुष्य आपल्याच करतां श्रम करतो, तो निर्धन नहोतां, त्याला आपल्याश्रमाच्या सर्व उत्पन्नाचा स्वसुखार्थ व्यय करतां येतो. ह्यामनुष्याच्या उदाहरणांत, त्याचा माल तयार होई तों पर्यंत तोज्या पदार्थांचा व्यय करतो, त्यापदार्थांस भांडवल म्हणावें असें कोणी म्हटल्यास तें म्हणणें एकप्रकारें बरें दिसतें. परंतु वास्तविक पाहातां त्यापदार्थांस भांडवल म्हणतां येत नाहीं. कां कीं, त्या पदार्थांचा तो मनुष्य उत्पादक बुद्धीनें व्यय करीत नाहीं, तर स्वसुखार्थ करतो; म्हणून तेथें स्वोपभोगाचा प्रतिबंध झाला असें म्हणतां येत नाहीं. आतां बारीक विचार केल्यास ह्यास्थळीं सुद्धां पुढल्या उत्पन्ना करतां बियाचा वगैरे संचय प्रकृतसुखाचा प्रतिबंध करूनच करावा लागतो. तस्मात्, लोकांची कितीही साधी अवस्था घेतली, तरी कितकांहीं संग्रह असला पाहिजे; किंवा उत्पन्नापेक्षां खर्च तरी कमी असला पाहिजे. आतां मजूर-चाकरीस ठेवून त्यांकडून संपत्ति उत्पन्न करण्याचें म्हटलें तर, याअवस्थेंत पहिल्या साध्याअवस्थेंतल्यापेक्षांही अधिक संग्रह असला पाहिजे. एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यांकडून संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कामांत जें धन खर्चतो, तें सर्वमुळीं संग्रहापासूनच झालेलें असतें; म्हणजे

+ सनवटअवस्थेंत बहुत मनुष्यांची स्थितिवर सांगितल्याप्रमाणेंच असते.

तें कोणी तरी उत्पन्न केलें पाहिजे, व उत्पन्न कर्त्यानें त्याचा उपभोग न घेतला पाहिजे.

लोक अडाणी असतात व त्यांमध्यें बंदोबस्त कमी असतो त्या अवस्थेंत बहुतकरून असें घडतें, कीं ज्यां पाशीं भांडवल असतें त्यांनीं त्याचामुळीं संग्रह केला नसतो, तर जे विशेष बळकट असतात किंवा ज्यांस त्याचें पाठबळ असतें, ते अशक्तांनीं संचित केलेलें धन जुलमानें बळकावतात. आणि ज्या लोकांत वर सांगितल्यापेक्षां ज्ञान व बंदोबस्त ही विशेष असतात, त्यांतही कितीएकांचें भांडवल लोकांच्या उपभोगाच्या प्रतिबंध होऊन झालेलें असतें. आतां अशाप्रकारच्या धनास संग्रह म्हणत नाहींत, कांकीं, तो संग्रह ज्यांच्या उपभोगाच्या प्रतिबंधानें होतो, ते स्वेच्छेनें तो प्रतिबंध करीत नाहींत. ह्यास उदाहरण गुलाम बाळगून त्यांकडून जे संपत्ति उत्पन्न करवितात, त्यांचा संग्रह हें होय. परंतु ह्यास्थळीं देखील धन्यास कांहीं काळपर्यंत स्वोपभोगाचा प्रतिबंध करावा लागतो; आणि तो जर आपल्या गुलामांनीं उत्पन्न केलेल्या सर्व संपत्तीचा व्यय करील, तर त्याचें भांडवल कधीं वाढणार नाहीं. तेव्हां गुलामांच्या धन्यास ही गुलामांच्या पोटास जें पाहिजे तें व उत्पन्न करावयाच्या संपत्तीस जें हत्यारें द्रव्यें वगैरे भांडवल पाहिजे, तें संग्रह करूनच केलें पाहिजे; संग्रहा वाचून भांडवल कदापि व्हावयाचें नाहीं. आतां हा संग्रह करतांना तो आपल्या उपभोगाचा प्रतिबंध वादवा करावयाचा नाहीं; गुलामांचे हाल करील.

वर जें उपपादन केलें त्याचा उद्देश हा कीं, संग्रहानेंच भांडवल वाढतें, असा जो नियम सांगितला, त्या नियमावर साधारण वाचणाऱ्याच्या मनांत अशी शंका येईल, कीं गुलामांचे धनी, स्वसुखोपभागाच्या प्रतिबंधामुळें झाला जो संग्रह तो करीत नसतां त्यांपाशीं भांडवल असतें; तर ती शंका त्याच्या मनांत येऊं नये; कां कीं, त्यास्थळीं ही उत्पादक जे गुलाम, त्यांच्या सुखोपभोगाच्या प्रतिबंधामुळें संग्रह आहेच आहे.

आणखीही कांहीं उदाहरणें आहेत, जेथें वर सांगितलेला सिद्धांत लोकांच्या बरोबर ध्यानांत येत नाहीं. भांडवल वाढणें तें संग्रह वाढल्या वांचून होत नाहीं; म्हणून भांडवल वाढण्यासाठीं विशेष संग्रह, म्हणजे विशेष स्वसुखोप भोगाचा प्रतिबंध केला पाहिजे; असें संग्रह शब्दाच्या लौकिकार्थावरून मनांत येतें. परंतु तें खरें नव्हे, पाहा, भांडवलवाल्यानें आपलें उत्पन्न कांहीं नव्या युक्तीनें वाढवलें, तर वाढलेल्या उत्पन्नाच्या योगानें त्यास, आपला पहिल्याप्रमाणें सुखोपभोग राखूनही, भांडवल वाढवितां येईल; व एवढेंच काय, पण तसेंच उत्पन्न वाढल्यास पहिल्यापेक्षां सुखोपभोग वाढवूनही भांडवल वाढवितां येईल.

भांडवलाविषयीं तिसरा सिद्धांत असा आहे, कीं सर्व भांडवल संग्रहमूलक आहे खरें. परंतु त्याचा व्यय झाल्यावांचून त्यापासून संपत्ति उत्पन्न होत नाहीं. भांडवलवाला धनाचा संग्रह करतो, तो स्वोपभोगाचा प्रतिबंध करून करतो, म्हणून त्या धनाचा मुळींच व्यय होत

नाहीं, तें तसेंच राहातें, असें समजूं नये; तर त्याचा व्यय होतोच. परंतु तो व्यय भांडवलवाला स्वसुखार्थ करीत नाहीं. तर तो व्यय मजुरांकडून उत्पादकत्वें करून करवितो. पाहा, नवें भांडवल झालें म्हणजे त्याचा कांहीं भाग हत्यारें घेण्यांत जातो; व तीं हत्यारें काम केल्यानें झिजून नाहींतशीं होतात; व कांहीं भाग नवा माल करावयाचीं जीं द्रव्यें (बीं, लाकूंड, सूत, वगैरे) ह्यांच्यारूपानें असतो; तीं द्रव्यें कामास लावलीं म्हणजे नाहींतशीं होतात. बीं पेरलें म्हणजे नष्ट होतें; व सूत, लांकूड वगैरे द्रव्यें, ह्यांचें कापड, चवरंग, पाट, देव्हारे वगैरे सामान, केलें म्हणजे तीं मूलरूपानें नाहींतशीं होतात; व त्यांचा उपभोग झाला, म्हणजे तर अगदींच नष्ट होतात; व भांडवलाचा मोठा भाग मजुरांस मजूरी देण्याकडे जातो. त्या भागाचा ते आपल्या निर्वाहाकडे वगैरे व्यय करून नाश करतात. ह्याप्रमाणें भांडवलापासून नवें धन उत्पन्न होतें, तें त्याचा नाश होऊन होतें.

ह्यावर सांगितलेल्या सिद्धांताविषयीं लोकांत जी समजूत आहे, तिकडे लक्ष्य दिलें म्हणजे अर्थशास्त्रांतील मूतभूत जे विषय ते त्यांस नीट समजून घेण्याची किती आवश्यकता आहे, हें ध्यानांत येईल. संग्रह केलेल्या सर्व भांडवलाचा व्यय होतो, हा नियम अर्थशास्त्रांतील मूलभूत नियमांतला आहे. परंतु ज्यांनीं ह्या शास्त्राचा तादृश अभ्यास केला नाहीं, त्यांच्या ध्यानांत हा सिद्धांत बिंबलेला असत नाहीं व पुष्कळ लोकांस ह्या प्रथमदर्शनीं इतका विलग दिसतो, कीं ते तो मुळींच मान्य करीत नाहींत. भांडवलवाल्याच्या सर्व संग्र-

ह्याचा व्यय होतो, ही गोष्ट अशिक्षित लोकांच्या मनांतच येत नाहीं. त्यांस असें वाटतें, कीं जो जो मनुष्य संग्रह करतो, तो तो धनाची रास करून ठेवतो. आतां संग्रह करणारा, पुढें आपल्या कुटुंबाच्या व संकट समयीं किंवा आपले हातपाय राहातील, त्यावेळेस आपल्या उपजीवनाकरतां तो संग्रह करीत असल्यास, लोकांस त्याचें करणें वाईट वाटत नाहीं. परंतु कोणाचें संग्रह करण्यानें इतर लोकांस लाभ होतो, असें त्यांस कदापि वाटत नाहीं. त्यांची समजूत अशी असते, कीं संग्रह करणें म्हणजे केवळ स्वोपभोगाकरतां वस्तू बाळगून ठेवणें, व खर्च करणें, हें आपलें धन चौघांच्या उपयोगीं पाडणें होय. जो मनुष्य आपल्या धनाचा अनुत्पादक व्यय करतो, म्हणजे नानाप्रकारच्या ऐषअरामीचे पदार्थ विकत घेण्यांत व ख्याली खुशालींत धन खर्चतो, तो आपलें धन लोकांत विखरतो, असें वाटून लोक त्याला चांगला असें म्हणतात. ते आपला स्वतःचा पैसा खर्चणाऱ्यास चांगलें म्हणतातच; परंतु जो मनुष्य संग्रह करणाऱ्या दुसऱ्या लोकांचा पैसा उसना आणून, तो खर्चून मौज मारतो, तो सुद्धां कांहीं अंशांनीं लोकांस बरा वाटतो.

ही जी वर लोकांची गैरसमजूत सांगितली, तिचें कारण हें आहे, कीं भांडवलवाल्याचा उत्पादक व्यय, व ऐषअरामी करणाऱ्याचा अनुत्पादक व्यय, ह्यांचीं जीं वास्तविक कार्यें आहेत, तीं सर्व ते मनांत आणीत नाहींत. त्या कार्यां पैकीं जीं उघड आहेत, त्यांवरून ते आपल्या मनांतले सिद्धांत करतात. जो संग्रह करतो त्याचा पैसा त्याच्या घरांत राहिला इतकेंमात्र अज्ञान लोकांस दिसतें व त्या पुढें

तो पैसा कोणीकडे जातो, हें ते लक्ष्यांत आणीत नाहींत आणि मनुष्य ऐषआरामींत जो पैसा खर्चतो, तो पैसा त्यानें ज्या ज्या व्यापाऱ्यापासून माल घेतला असतो, त्यांच्या घरीं जातो; आणि त्यापासून त्यास नफा झाला असें त्यांस वाटतें. आतां वास्तविकपाहातां जो मनुष्य आपल्या धनाचें भांडवल करतो, व जो तें ऐषआरामींत खर्चतो, ते दोघेही आपल्या धनाचा व्यय करतात. आणि व्ययकरण्यापर्यंत त्या दोघांची ही कृति सारखीच आहे. दोघांच्या ही धनाचा आरंभी नाश होतो. त्यांत भेद इतकाच, कीं दुसऱ्याच्या धनाचा नाश त्याच्याच हातून होतो; व पहिल्याच्या धनाचा नाश इतरांच्या, म्हणजे मजूर वगैरे ह्यांच्या हातून होतो. परंतु ह्या दोघांच्या कृत्याचे ह्यापुढील परिणाम पाहिले तर, अगदीं भिन्न आहेत. अनुत्पादक व्यय झाला म्हणजे त्या धनाचा शेवटच झाला. श्रमाचें तितकें फळ जगांतून नाहींसें झालें; त्याचें मागें कांहींच उरलें नाहीं. परंतु उत्पादक व्ययाचा परिणाम पाहिला, तर तो अगदींच निराळा दिसतो. उत्पादकव्ययानेंही अनुत्पादकव्यया प्रमाणेंच संपत्तीचा नाश होतो खरा, परंतु तो नाश चालला असतां इकडे नवी संपत्ति उत्पन्न होत असते; आणि शेवटीं पाहावें तों जितकी संपत्ति नाहीशी होते, तितकी उत्पन्न होऊन तीवर आणखी नफा उत्पन्न होतो; आणि एकदां संग्रह होऊन जें भांडवल झालें, त्याचा त्याप्रमाणें उत्पादक व्यय केला असतां, त्यापासून, नवा विशेष संग्रह झाल्यावांचून ही, कांहीं मजुरांचें अनंतकाळ उपजीवन हो-

ईल व दरखेपेस कांहीं विशेष नफाही,केल्यास, होईल.

हे दोनप्रकारचे व्यय पैशाच्या द्वारें होतात, ह्यामुळें त्यांचीं वास्तविक कार्यें अशिक्षित लोकांच्या मनांत चांगलीं येत नाहींत. क्रयविक्रय होतो, तो सर्व पैसामध्यें येऊन होतो, तेणेंकरून ह्याव्यवहारांत पैसाच कायतो मुख्य असें वाटूं लागतें; आणि अनुत्पादक व्यय करणाऱ्याच्या हातून पैशाचा नाश न होतां, तो त्याच्या हातून दुसऱ्याच्या हातीं जातो, इतकेंच मात्र होतें. ह्यामुळें तसा व्यय करणारा संपत्तीचा नाश करतोसें लोकांस वाटत नाहीं. जो मनुष्य संग्रह करतो, तो लोकांतला पैसा आपणांपाशीं अधिक अधिक सांचवतो, ह्यामुळें लोकांतला पैसा अर्थातच कमी होतो, असें ते समजतात. परंतु पैसा व संपत्ति ह्यांच्यामध्यें जो भेद आहे, तो ते विसरतात, ह्यामुळें त्यांसही वर सांगितलेली भ्रांति होते. अनुत्पादकव्यय करणारा पैशाचा नाश करीत नाहीं खरा; परंतु तो उत्तम प्रकारचे पोषाक; व साकर, तूप, बदाम, पिस्ते, वगैरे खाद्य पदार्थ; एतद्रूपजी संपत्ति तिचा नाश करतो. कोणी जर असें म्हटलें, कीं पोषाक व साकर वगैरे पदार्थ हे उत्पादक द्रव्यें किंवा हत्यारें नव्हत; ह्याकरतां ह्यांचा व्यय सर्वकाल अनुत्पादकत्वें करूनच व्हावयाचा. ते पदार्थ मजुरांच्या निर्वाहास आवश्यक कदापि असत नाहींत. ह्यास्तव जेव्हां हे पदार्थ उत्पन्न झाले, तेव्हांच तदुत्पादक संपत्तीचा अनुत्पादक व्यय झाला, आणि देशांतील तितकी संपत्ति नष्ट झाली. तर, हें त्यांचें म्हणणें आम्ही मान्य करतों. परंतु अनुत्पादकत्वेंकरून नष्ट झालेली संपत्ति जर

ज्यांत नवीभर पडत नाहीं अशा पूर्वस्थित भांडवलापासूनच उत्पन्न होती, तर ह्या शंकेंत जीव असता; परंतु तशी गोष्ट होत नाहीं. लोक ऐषअरामीच्या पदार्थांचा व्यय करूं लागले, म्हणजे त्या पदार्थांस तेजी येऊन ते उत्तरोत्तर विशेष उत्पन्न होतात. ह्या करतां अनुत्पादक व्यय होऊं लागल्यानें ते पदार्थ उत्पन्न करणाऱ्या मजुरांचा श्रम संपत्तीच्या उत्पन्नास अनुपयोगी जे पदार्थ ते उत्पन्न करण्याकडे जाऊं लागतो. त्या मजुरांचा श्रम देशांतील संपत्तीच्या वृद्धीस अगदीं अप्रयोजक आहे; व त्या मजुरांच्या निर्वाहास जें धन लागतें, तें, व ज्या हत्यारांनीं व द्रव्यांनीं ते काम करतात, तीं ही सर्व संपत्ति देशाच्या भांडवलांतून मुळींच लयास जाते. ह्यास्तव देशांत ऐष अरामीचा उपभोग करणारे, म्हणजे धनाचा अनुत्पादक व्यय करणारे, जसे कमी किंवा जास्त असतील सामानानें ते ऐषअरामीचे पदार्थ उत्पन्न करण्याकडे देशांतला उणा अधिक श्रम लागतो; आणि तेणेंकरून उत्पादक मजुरांचा धंदा कमी होतो; आणि इतकेंच होऊन राहात नाहीं, तर ते ऐषअरामीचे पदार्थ उत्पन्न करण्याकडे जीं हत्यारें वगैरे लागतात तीं उत्पन्न करण्यानें ही उत्पादक मजुरांच्या पोषणास कारण जें देशांतील एकंदर भांडवल, तें कमी होतें.

सारांश, उत्पादक व्ययानें व्यय करणारा व देश, ह्या दोघांचीही संपत्ति वाढते; व अनुत्पादक व्ययानें व्यय करणारा व देश, ह्या दोघांच्याही संपत्तीचा क्षय होतो, म्हणजे उत्पादक व्यय कर्ता आप-

त्या कृत्यानें आपलें व देशाचें सांसारिक सुख वाढण्यास कारण होतो; व अनुत्पादक व्ययकर्ता आपल्या कृत्यानें आपणास व आपल्या देशास दारिद्य आणण्यास कारण होतो.

सर्व संपत्तीचा चरम परिणाम व्यय होय. मग तो भांडवलाचे रूपानें असो; किंवा अन्यरूपानें असो. आतां तो भांडवलाच्या रूपानें असला तर उत्पादक होतो, व भांडवलाच्या रूपानें नसला तर अनुत्पादक होतो; एतावता सर्व संपत्तीचा व्यय म्हणून व्हावयाचाच. ह्या शास्त्रांत सांगितलेला संपत्तिशब्दाचा अर्थ ज्या ज्या पदार्थास लागतो, त्यांपैकीं दाहा पांच वर्षांवर टिकणारे असे पदार्थ फार थोडे आहेत. बहुतेक प्रकारचीं धान्यें, घडवतीचीं वस्त्रें, किराणा जिनस, वगैरे पदार्थ एक दोन वर्षांच्या आंतच नाश पावतात. उंचउंच वस्त्रें, धातूंचीं भांडीं वगैरे, व त्यां पेक्षां चिरस्थायी इमारती वगैरे, हीं पुष्कळ दिवस टिकतातसें वाटतें; परंतु त्यांसही तोडमोड करावी लागते; तेणेंकरून तीं नवीं केल्या सारखींच होतात. ह्याप्रकारें सूक्ष्म दृष्टीनें पाहातां, दाहा पंधरा वर्षांत देशांतल्या बहुतेक संपत्तीचा नाश होतो. ह्यावर सांगितलेल्या गोष्टीवरून आपल्या ध्यानांत स्पष्ट येईल, कीं देशांतलें भांडवल जें स्थिर राहातें किंवा वाढत जातें, तें रक्षणानें स्थिर राहात नाहीं, अथवा वाढतही नाहीं, तर त्याचा पुनःपुनः खर्च करून, तें पुनःपुनः उत्पन्न केल्यानें स्थिर राहातें, किंवा वाढतें. देशांतील भांडवल वाढणें हें, देशांतील लोक संख्या वाढण्या सारखें, किंवा वाहात्या नदीचें पाणी वाढण्या सारखें आहे. दृष्टांतीं जसें, जीं मनुष्यें देशांत असतात, तीं असून नवीं उत्पन्न होतात, किंवा नदींत जें पाणी असतें तें तसेंच राहून नवें

अधिक होतें असें नाहीं; तर, पहिली मनुष्यें मरत असतात. परंतु नवीं मनुष्यें मरणाऱ्या मनुष्यांपेक्षां अधिक उत्पन्न होतात. किंवा नदींतलें पाणी प्रत्येकक्षणीं पुढें जात असतें; परंतु नवें पाणी गेल्यापाण्यापेक्षां अधिक येतें. तसें, देशांतील पहिली संपत्ति तर दरवर्षी खर्च होतच असती; परंतु नवी जी उत्पन्न होते, ती खर्चलेल्या पेक्षां अधिक होते, तेणेंकरून देशांतील एकंदर संपत्ति वाढते, असें जाणावें.

इतिहासांत अशी गोष्ट वारंवार आढळते, कीं एकाद्या देशांत शत्रु शिरून तो देश अगदीं उद्ध्वस्त करतो, आणि तो अनर्थ झाल्या पासून थोडक्याच काळानें तो देश सांवरून पुनः पहिल्या प्रमाणें सधन होतो. ह्याप्रमाणें झालेली स्थिति ह्या हिंदुस्थानच्या इतिहासांतच पुष्कळ ठिकाणीं आढळते. मुसलमान स्वाऱ्या घालून देश धुवून नेत; तरी ते पुनः स्वारीस आले म्हणजे हा देश पहिल्यासारखाच सधन त्यांच्या दृष्टीस पडे. ह्याप्रकारचें देशाचें सांवरणें साधारण वाचणाऱ्यांस फार चमत्कारिक वाटतें. परंतु भांडवल कसें वाढतें, ह्याविषयीं वर प्रकार सांगितला, त्याकडे लक्ष्य देतां, आपणांस तसें होण्याचें कारण सांगण्यास फार श्रम लागणार नाहीं. पाहा, उद्ध्वस्त केलेल्या देशांतील, शत्रूंनीं जी संपत्ति नेली, ती असती तरी पांचचार वर्षांनीं लयास जातीच; विशेष इतकाच होता कीं ती असल्यानें तिच्या व्ययानें देशाच्या लोकांस सुखोपभोग झाला असता; व शत्रूंनीं ती नेल्यामुळें तो उपभोग त्यांस घडला नाहीं, व कित्येकांचे हालही बहुत झाले. ह्या देशांतील संपत्ति होण्याचीं वास्तविक कारणें जीं हत्यारें, द्रव्यें, मजुरांच्या निर्वाहाचे

आवश्यक पदार्थ, त्यांचें ज्ञान, कला कौशल्य, जमिनीचा पिकाऊपणा, ह्यांस शत्रूंपासून प्रायः उपद्रव घडत नसे; त्यामुळें देश पहिल्याप्रमाणें पुनः सांवरला जाई. शत्रूंनीं जी संपत्ति नेली, ती संपत्ति उत्पादक नव्हती; तर ती केवळ उपभोग्य होती. ती शत्रूंनीं नेली नसती तरी, तिचा उपभोग होऊन ती लौकरच नाश पावली असती. उत्पादक संपत्ति देशांत राहीली होती, म्हणून तिच्या योगानें पहिल्याप्रमाणें उत्पादक व अनुत्पादक उपभोग्य संपत्ति उत्पन्न होऊन देश सांवरला. परंतु ज्यास्थळीं शत्रूंनीं संपत्तीच्या वरसांगितलेल्या कारणांचा नाश केला आहे, तेथें उद्दल देशास पुनः सांवरण्यास फार कठीण पडलें आहे.

बहुतेक संपत्तीचा लौकरच नाश होतो, ह्या सिद्धांतावरून आणखीं पुष्कळ व्यावहारिक गोष्टींचें विवरण होतें; परंतु विस्तार भयास्तव तें आतां येथें लिहीत नाहीं.

भांडवलाविषयींचवथा सिद्धांत सांगतों. मागें जे तीन सिद्धांत सांगितले; त्या सर्वांपेक्षां हा सिद्धांत फार दुर्बोध आहे. हासिद्धांत असा कीं, उत्पादक मजुरांच्या पोषणास, ते ज्या भांडवलाच्या योगानें उद्योगास लागतात, तें भांडवल कारण होय. त्यांच्या श्रमानें पदार्थ तयार झाल्यावर त्या पदार्थाचा जो खप होतो, तो त्या मजुरांचे पोषणास कारण नव्हे. साधारणलोक असें समजतात, कीं मालाचा खप होऊं लागला म्हणजे, तो उत्पन्न होण्याचे कारखानें वाढून मजुरांचा रोजगार पिकतो; ह्यास्तव मालाचा जो खप तो मजुरीचा खप होय. परंतु ही त्यांची समजूत खोटी आहे. मालाचा खप वाढला म्हणजे मजुरीचा खप वाढतो असें नाहीं. माला-

चा खप वाढल्यानें इतकेंच होतें, कीं ज्या मालाचा खप वाढला असेल, तो माल उत्पन्नकरण्याकडे विशेष भांडवल जाऊं लागतें. ह्याप्रमाणें मालाचा खप, भांडवलाची व श्रमाची योजना तो माल उत्पन्न करण्याकडे होण्यास मात्र कारण आहे; मजुरांचें पोषण होण्यास तो अगदीं कारण नाहीं.

पाहा, बाजारांत शालजोड्यांचा फार खप आहे, म्हणजे घेणारे शालजोड्या विकत घेण्यास तयार आहेत; परंतु शालजोड्या उत्पन्नकरण्याचा कारखाना वाढवण्यास शालजोड्या करणाऱ्यांजवळ भांडवल नाहीं, तर शालजोड्यांच्या वरसांगितलेल्या चणचणीनें मजुरांचें काय हित व्हावयाचें आहे? आतां, बाजारांत शालजोड्यांचा दर चढून त्यांच्या व्यापारांत विशेष नफा होऊं लागल्यामुळें, इतर व्यापारांतलें भांडवल त्या व्यापारांत आल्यास, किंवा शालजोड्या विकत घेऊं इच्छिणाऱ्यांस त्यांची फार उत्कंठा होऊन त्यांनीं शालजोड्या करणाऱ्यांस, भांडवलाकरतां, आगाऊ पैसा दिल्यास, मात्र नव्या शालजोड्या होऊं लागतील. परंतु दोन्हींपक्षीं भांडवल वाढल्या वांचून शालजोड्या उत्पन्न करणाऱ्या मजुरांचा रोजगार वाढला नाहीं. बरें आतां वरजी कल्पना केली, तद्विरुद्ध कल्पना करून, असें स्थल धरूं, कीं शालजोड्या करणाऱ्यापाशीं भांडवल पुष्कळ आहे, आणि लोकांस शालजोड्यांची गरज नाहीं. ह्या उदाहरणांत शालजोड्या उत्पन्न व्हावयाच्या नाहींत खऱ्या; परंतु भांडवलवाल्या व्यापाऱ्यांस शालजोड्या करण्याची विशेष आवड आहे असें नाहीं; त्यांचें नफा मिळवण्याकडे लक्ष्य असतें. ह्याकरितां ते शालजोड्या उत्पन्न करण्याचें सोडून ज्या-

न्चा खप असेल, तेंच उत्पन्न करतील. आतां, बाजारांत विशेष खप कोणत्याही मालाचा नाहीं असें झालें तरीं (या कल्पनें प्रमाणें वास्तविक होणें कठीण) भांडवलवाले व मजूर, हे ज्या अर्थी श्रम करतात, त्या अर्थी त्यांस कांहीं माल हवा असतो, तोच माल ते उत्पन्न करतील. ह्याप्रमाणें विचारकरून पाहातां मजुरांच्या पोषणास भांडवल आवश्यक आहे; भांडवला वांचून त्यांचा रोजगार चालत नाहीं; असें स्पष्टसिद्ध होतें. आतां आम्ही जो खपाचा फेरफार कल्पिला, हा एकाएकी होणारा कल्पिला नाहीं, असें वाचणाऱ्यानें समजलें पाहिजे. कां कीं, ज्या ज्या स्थळीं माल तयार होऊन गेल्यावर त्यामालाची एकाएकीं मंदीपडून तो माल विकेनासा होतो, त्या स्थळीं भांडवलानें माल तर उत्पन्न होऊन चुकतो; पण तो कोणासही नकोसा झाल्यामुळें, तो व्यर्थ नासून जातो, ह्यास्तव त्यापासून मजुरांचें जें पूर्वीप्रमाणें पोषण व्हावयाचें तें आतां होणार नाहीं. आणि असें होण्यास भांडवल नासून कमी झालें हें कारण होय; खप नाहींसा झाला हें कारण नव्हे. कारण कीं त्यामालाचा खप होऊन गेल्यावर त्यामालाची लोकांस एकाएकीं गरज नाहींशी झाल्यास त्या मंदीपासून मजुरांचा कांहींच तोटा पडत नाहीं. ह्याकरतां मालउत्पन्न होऊन तो विकण्याच्या पूर्वीं जी एकाएकीं मंदी होते, ती उदाहरणास घेऊं नये. त्याउदाहरणीं प्रकृतसिद्धांत खरा किंवा खोटा, हें बरोबर समजावयाचें नाहीं. त्याचा खरेपणा किंवा खोटेपणा पाहाण्यास नीट उदाहरण म्हटलें म्हणजे, जेथें खपामध्यें फेरफार पडत पडत पडतो, व जो पूर्वीं उदम्यांस समजतो, व जेणेंकरून भांडवलाचा नाश होत नाहीं, व ज्या मालाची मंदी होते त्याचा कारखाना मोडत मोड-

त मोडतो, म्हणजे त्या कारखान्यांतील यंत्रें व सामान झिजून किंवा खर्चू-न कमी होतात, तीं नीट करण्याकडे किंवा त्यांत भर घालण्याकडे उदमी नवें भांडवल घालीत नाहींत, व थोडाथोडा माल खपून जो पैसा येतो तो ते दुसरा माल तयार करण्याकडे लावतात, अशा उदाहरणांत वर सांगितल्या प्रमाणें जें भांडवल एका कारखान्यांतून मोकळें होतें, तें दुसऱ्या कारखान्याकडे लागतें. आतां, अशा स्थळींही एक प्रकारच्या भांडवलाचा नाश होतोच, तो नाश टाळतां येत नाहीं. तो हा कीं, ज्या मालाची मंदी पडते तो उत्पन्न करणारे भांडवलवाले व मजूर ह्यांस तो विशेष माल उत्पन्न करण्याचा सराव पडल्यामुळें जें कांहीं कौशल्य प्राप्त झालें असतें, तें सगळें कौशल्य ते दुसरा माल करूं लागले असतां त्यांच्या उपयोगीं पडत नाहीं, आणि हाच तोटा काय तो अनिवार्य आहे. परंतु या खेरीज मोकळें झालेलें इतर भांडवल पहिल्या प्रमाणें मजुरांचें पोषण करतेंच. पहिल्या उदम्यांस दुसरा उदीम स्वतः येत नसल्यास ते आपलें भांडवल दुसऱ्यांस उसनें देतात, आणि त्यांस तो उदीम येतो आहे आणि पहिल्या मजुरांस तो येत नाहीं, असें असल्यास ते नवे मजूर ठेवतात. एकूण देशांत पहिल्या इतक्या मजुरांचें पोषण होतेंच होतें.

जिन्नस विकत घेण्यांत मजुरांस उद्योगास लावलें असें होत नाहीं. जिन्नस तयार होण्याच्या पूर्वी मजुरी देऊन मजुर चाकरीस ठेवणें व जिन्नस तयार झाल्यावर तो खरेदी करणें, हीं कृत्यें अगदीं भिन्न आहेत, ही गोष्ट चांगली स्पष्ट जरी आहे, तरी बहुतेकांच्या ती ध्यानांत पुरी येत नाहीं. त्यांस असें वाटतें कीं, आपण स्वतः चाकर ठेवून

जिन्नस केला काय, आणि दुसऱ्यानें चाकर ठेवून तयार केलेला जिन्नस आपण विकत घेतला काय, फळ एकच. दोन्ही पक्षीं आपण मजुरांस रोजगार उत्पन्न केलाच. पहिल्यापक्षीं साक्षात् आपणच मजुरांस रोजगार लावतों; दुसऱ्यापक्षीं तसें आपण करीत नाहीं, तरी दुसऱ्याच्या हातून करवितों; एतावता त्यांस रोजगार लागण्यास आपण माल विकत घेणें हेंच कारण होय. कांकीं, पदार्थ विकत घेणारा कोणी नसला तर उदमी पदार्थच उत्पन्न करणार नाहींत, आणि तसें झालें तर मजुरांस रोजगार कोठून लागेल? ह्याप्रमाणें बहुतलोक अनुमान करतात. परंतु ह्या अनुमानांतली चुकी आह्मींवर दाखवलीच आहे. तीही कीं, उदमी जो माल तयार करतो, त्यांत त्याचा मुख्य उद्देश गिऱ्हाईकास उपयोग व्हावा, असा नसतो; तर तो माल विकून आपणाला नफा व्हावा म्हणजे आपणास जे पाहिजेत ते पदार्थ मिळावे हा असतो, आणि तो उद्देश सिद्धीस जाण्यास, ज्याचा खप होतो तो जिन्नस उत्पन्न करणें, हा एक उपाय आहे, म्हणून तो उदमी तो जिन्नस उत्पन्न करतो. तर, अमुक एक पदार्थाचा खप नसला तर तो पदार्थ उदमी करणार नाहींत, त्यांस जो हवा असेल तोच करतील. ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, खपानें मजुरांस उपयोग होत नाहीं; तर त्यानें भांडवल व श्रम ह्यांची विशेष व्यापाराकडे योजना मात्र होते, म्हणजे तीं लावण्याचे अनेक मार्ग असल्यास तीं अमुकच मार्गानें लावावीं, असा व्यापाऱ्यांच्या मनाचा निर्णय होतो. परंतु हा विषय गूढ आहे, ह्याकरतां हा वाचणाऱ्यांच्या मनांत पूर्णपणीं बिंबण्याकरतां आणखी एकदोन उदाहरणें देऊन ह्याचें विवेचन कर-

तों :—

आतां आपण असें उदाहरण कल्पूं कीं, कोणीएक गृहस्थ मजूर ठेवून त्यांकडून एक बाग तयार करवून तींत एक बंगला बांधण्यांत आपली मिळकत उडवितो, किंवा शालजोड्या, उत्तमप्रकारचे सुवासिक पदार्थ, वगैरे विकत घेण्यांत खर्चितो. ह्या उदाहरणीं आपण विचार करून पाहूं कीं, मिळकत खर्चण्याचे जे दोनप्रकार वरकल्पिले, त्या दोहोंत ही मजुरांचें सारखेंच हित होतें किंवा त्यांच्यामध्यें कांहीं भेद आहे? प्रथमतः ही गोष्ट स्पष्ट आहे, कीं तो गृहस्थ कांहींकाळ पहिल्या प्रकारें आपल्या मिळकतीचा व्यय करीत असला, आणि त्यानें तो प्रकार सोडून दिला, आणि दुसऱ्या प्रकारें तो व्यय करूं लागला, तर माळी, गंवंडी, व सुतार, ह्यांचा रोजगार बंद होईल. परंतु शंका करणारे कदाचित् असें म्हणतील, कीं माळीवगैरे ह्यांचा रोजगार बंद झाला म्हणून काय चिंता आहे? दुसऱ्यापक्षीं शालजोड्या इत्यादिकांचा खप वाढल्यामुळें, तो मालउत्पन्न करण्याकडे अधिक मजूर रोजगारास लागतील. एतावता उभयपक्षीं सरासरीनें पाहातां मजुरांचा रोजगार सारखाच होईल. परंतु त्यांच्या ह्या म्हणण्यात चूक आहे, व ती चूक कशी आहे, हें आम्ही आतां स्पष्टकरून दाखवतों:- शंकाकारांच्या म्हणण्यांत असें आलें, कीं शालजोड्यांची गरज बाजारांत वाढल्यामुळें, शालजोड्या करण्याकडे अधिक मजूर लागतील, परंतु शालजोड्या विकत घेऊं इच्छिणारा गृहस्थ त्या तयार झाल्यावर घेऊन आपलें धन उद्म्यास देणार; पण त्या, पूर्वी भांडवल व श्रम असल्यावांचून, तयार होतील कशा? बाजारांत शालजोड्यांची गरज बा-

ढली; पण अधिक शालजोड्या होण्यास भांडवल कोठें आहे? आतां हें भांडवल येण्यास एकमार्ग दिसतो. तो असा कीं, तो गृहस्थ पहिल्या प्रकारें आपली मिळकत खर्चीत होता, तेव्हां ती माळी वगैरे, ह्यांच्या हातीं जाई; आणि ती ते अन्नवस्त्र घेण्यांत खर्चीत, व तें अन्नवस्त्र होण्यास कांहीं श्रम व भांडवल लागत, तर, तें भांडवल व तो श्रम, हीं, तो दुसऱ्या रीतीनें आपली मिळकत खर्चूं लागल्यानें माळी वगैरे बेरोजगारी होऊन, ते जें अन्नवस्त्र घेत असत, तें उत्पन्न होण्याचें बंद झाल्यामुळें, रिकामी होऊन नव्या अधिक शालजोड्या उत्पन्न करण्यास उपयोगीं पडतील. आतां, आमचा केवळ असा अभिप्राय समजूं नये, कीं अन्नवस्त्राचें भांडवल मुळच्याच रूपानें शालजोड्यांचे उपयोगीं पडेल; तर भांडवलास रूपांतर होण्याचे जे अनेक मार्ग आहेत, त्यांपैकीं एकाद्या मार्गानें तें शालजोड्यांच्या भांडवलाचें रूप पावेल. इतकी गोष्ट सिद्ध आहे, कीं प्रकृत उदाहरणीं जें भांडवल आहे, तें मजुरांचें अन्नवस्त्र किंवा शालजोड्या, ह्या दोहोंतून एक होण्या पुरतें आहे; दोन्ही होण्यापुरतें नाहीं. आतां, दोहों पैकीं कोणता माल उत्पन्न व्हावा, (भांडवलाची योजना कोणत्या उत्पन्नाकडे व्हावी) हें त्या गृहस्थाच्या इच्छेवर (खुपावर) आहे; आणि त्यानें शालजोड्यांची इच्छा धरल्यास माळ्यांचा वगैरे रोजगार बंद होईल.

वरच्या लेखावरून कोणी असें अनुमान करील, कीं पैसा खर्चणाऱ्यानें तो पैसा माल घेण्यांत खर्चण्यापेक्षां मजूर ठेवण्यांत खर्चावा; तसा खर्चण्यांत मजुरांचें विशेष हित आहे; तर हें अनुमान खोटें आहे.

मजुरांचें हित होणें हें पैसा खर्चणाऱ्यानें घेतलेल्या पदार्थावर नाहीं, तर तो खर्चण्याच्या प्रकारावर आहे. पैसा खर्चणाऱ्याच्या पैशानें, दुसऱ्या कोणाचें भांडवल मध्यें नयेतां, मजुरांचें पोषण होत असल्यास त्या पैशानें मजुरांचा उद्योग उत्पन्न होतो, आणि तसें पोषण त्यानें होत नसल्यास तो मजुरांच्या उपयोगीं पडत नाहीं. पाहा, पैसा खर्चणारा आपला पैसा बाग व बंगला तयार करण्याकडे खर्चतो आहे; परंतु तीं करण्याचा मक्ता तो दुसऱ्या कोणास देतो; तर येणेंकरून मजुरांचा कांहींच नफा व्हावयाचा नाहीं. कांकीं, त्यास्थळीं बागवगैरे घेणाऱ्याच्या पैशानें मजुरांचें पोषण होत नाहीं; तरते मक्ता करणाऱ्याच्या भांडवलानें होतें; व विद्यमान भांडवलांतून कांहीं अंश येऊन बाग वगैरे होतात, म्हणून विकत घेणाऱ्यानें तीं विकत घेतल्यानें भांडवल वाढत नाहीं, तर त्या भांडवलाची विशेष उद्योगांत योजनामात्र होते.

मालाच्या खपानें मजुरांस रोजगार उत्पन्न होतो, ही भ्रांति केवळ साधारण लोकांस स्वाभाविक आहे, व ती होण्यास कारणेंही पुष्कळ आहेत, व तीं कारणें आम्हीं वर सांगितलींच आहेत. शालींचा खप वाढल्यानें मजुरांचा एकंदर रोजगार वाढत नाहीं. तर, पूर्वीं विद्यमान जें भांडवल व जो श्रम असेल, त्यांची तो माल उत्पन्न करण्याकडेस योजना होण्यास मात्र कारण तो खप होतो. तथापि जे भांडवलवाले व मजूर शालजोड्या करण्याच्या कामांत लागले आहेत, व जे तो धंदा सोडूं इच्छित नाहींत; त्यांस त्या मालाचा खप वाढणें फार उपयोगी आहे. मनुष्य जो उदीम करतो तो सोडण्यास त्यास इतकें कठीण पडत असतें, कीं त्या उदीमांत केवळ मुद्दलांतच फार तोटा येऊं लागला, तरच तो उदीम

तो सोडतो; परंतु जो पर्यंत मुदलावर कांहीं थोडासा नफा मिळतो आहे. तों पर्यंत तो तो उदीम सोडीत नाहीं. ज्यांत हरहुनेरीपणा कमी, किंवा ज्यांत एकच व्यापार पिढ्यानपिढ्या करण्याची चाल असते, असले लोकां मध्यें चालता उदीम सोडणें मनुष्याच्या मोठें जिवावर येतें. कांकीं, त्याचा सर्व प्रपंच त्या उदमावर चालला असतो. व तो सुटला म्हणजे त्यास अन्नाची भ्रांति पडण्याचा प्रसंग येतो. ह्यावरून प्रत्येक उदम्याची आपापल्या मालाचा खप कमी होण्यांत किती नुकसानी आहे, हें सहजध्यानांत येईल. अन्यपक्षींपाहिलें तर मालाचा खप वाढला असतां त्यांत त्याचें मोठें हित आहे. तसें झालें म्हणजे त्यास आपला उदीम वाढवितां येतो, आपल्याजवळ अधिक भांडवल असल्यास तें घालून, किंवा लोकांपासून उसनें घेऊन, अधिक नफा मिळवितां येतो. तसेंच लोकर खप होऊं लागला म्हणजे भांडवलाची लोकर घडामोड होऊन, असतें तेवढ्याच भांडवलावर विशेष नफा होऊं लागतो. तसेंच ज्या मालाचा खप वाढतो, तो उत्पन्न करणाऱ्या मजुरांस पहिल्यानें वर्षांतून आठ महिनें मजुरी लागत असल्यास, आतां ती दाहा महिनें किंवा वर्षभरही लागते; किंवा त्या विशेष व्यापारांत कदाचित् अधिकही मजूर लागतात; किंवा कधीं कधीं त्यांस अधिक मजुरी मिळते. ह्यावरून खप वाढला असतां एकंदर मजुरांचा रोजगार वाढतो, हें खोटें आहे, तरीं विशेष व्यापारांत खप वाढल्यानें त्यांतल्या मजुरांचा रोजगार वाढतो हें खरें आहे. परंतु विशेष व्यापारांत खप वाढल्यानें त्यांतल्या मजुरांचा नफा होतो, इतकाच दुसऱ्या एकाद्या व्यापारांतल्या मजुरांचा तोटा होतो, हें सा-

धारण लोकांच्या लक्ष्यांत येत नाहीं.

खपाचा विचार क्रयविक्रयाच्या प्रकरणांत उपयोगी आहे; संपत्युत्पत्ति प्रकरणांत त्याचा तादृश उपयोग नाहीं. देशांत जे पदार्थ उत्पन्न होतात, ते एकवट समजून त्यांचा विचार केला असतां असें स्पष्ट दिसून येतें, कीं संपत्युत्पादक जे भांडवलवाले व मजूर त्यांस नफा होतो, व मजुरी मिळते, हीं त्यांच्या भांडवलाच्या व त्यांच्या श्रमाच्या उत्पादक शक्तीच्या अनुरोधानेंच असतात. लोक माल देऊन द्रव्य घेतात, व माल घेऊन द्रव्य देतात, हा क्रयविक्रय समान पोतांच्या जिन्नसांचा होय; हा ते आपल्या सोई करतां करतात. यद्यपि श्रमविभाग श्रमाची उत्पादकता वाढण्यास कारण आहे म्हणून तन्मूलक व तदुत्तेजक जो विनियम (मोबादला) त्यानें श्रमाचें उत्पादकत्व वाढतें हें खरें आहे; तथापि उत्पादक पुरुषांस श्रमाचें फळ प्राप्त होतें तें भांडवल व श्रम यांपासून होतें; विनिमयापासून होत नाहीं. ह्यावरून ही गोष्ट मनांत पक्की धरली पाहिजे, कीं विनिमय पदार्थी पदार्थांचा होवो, किंवा तो द्रव्यद्वारा होवो,—त्यानें इतकेंच होतें, कीं भांडवलवाल्यांस किंवा मजुरांस आपल्या भांडवलानें किंवा श्रमाचें फळ, त्यांस ज्या रूपानें तें आपणापाशीं असावें असें वाटत असेल त्या रूपानें ठेवतां येतें. परंतु विनिमयानें त्यांची वास्तविक नवी संपत्ति उत्पन्न होत नाहीं.

भाग साहावा.

विनाशी भांडवल व अविनाशी भांडवल त्यांविषयीं विचार.

भांडवलरूप विषयाचें एवढावेळ विवरण चाललें आहे, तें, त्याचे (भांडवलाचे) दोन प्रकार आहेत, त्यांचें निरूपण करून, समाप्त करतों:— भांडवल दोन प्रकारचें आहे, एक विनाशी, आणि दुसरें अविनाशी. ह्या दोन जातींच्या भांडवलांमध्यें जो भेद आहे, तो लक्ष्यांत येण्याजोगा आहे, व कदाचित् तो वाचणाऱ्यांच्या ध्यानांत आलाही असेल. असो; आतां ह्या भागांत त्या प्रकारांचीं स्पष्ट लक्षणें, व प्रत्येकांचीं कांहीं विशेष कार्येंही सांगतों.

कोणताही पदार्थ घेतला तरी त्यास उत्पन्न व्हावयास जें भांडवल लागतें, त्यापैकीं कांहीं भांडवल असें असतें, कीं त्याची योजना तो जिन्नस उत्पन्न करण्याकडे एकवेळ झाली, म्हणजे त्या भांडवलाचा भांडवलपणा जातो. तें पुनः तो जिन्नस उत्पन्न करण्याच्या उपयोगीं पडत नाहीं. निदान नवा झालेला जिन्नस आहे तोंपर्यंत तरी दुसरा पदार्थ त्यानें उत्पन्न होत नाहीं. उदाहरण,— कोणताही पदार्थ उत्पन्न करावयास जें द्रव्य किंवा द्रव्यें लागतात, तीं ह्या प्रकारचीं असतात. तेल्याच्या व्यापारांत तीळ द्रव्य, तसेंच हलवायाच्या व्यापा-

रांत दूध, साकर, मसाला, हीं द्रव्यें; घर बांधण्याच्या कामांत धोंडे, विटा, माती, लांकडें वगैरे द्रव्यें. पहिल्या उदाहरणांत, तिळांचें एकवेळ तेल निघालें म्हणजे तिळांचे रूपानें त्यांचा नाश होतो. ते तेलाच्या रूपानें दुसरा जिन्नस उत्पन्न करण्यास कारण होवोत, परंतु तेल उत्पन्न करण्यांत ते एक वेळेच उपयोगीं पडतात, दुसऱ्यानें पडत नाहींत. दुसऱ्या उदाहरणांततर दुधवगैरे भांडवलानें एकदां पेढे झाले म्हणजे तें दुसरी कोणतीही संपत्ति उत्पन्न करण्यास अनुपयोगी होतें. तिसऱ्या उदाहरणांत घरांचीं उत्पादक द्रव्यें विटा, माती, लांकडें वगैरे, दुसरें घर, पूल किंवा देऊळ करण्यास उपयोगीं पडतात; पण पहिलें घर मोडल्याशिवाय पडत नाहींत. तसेंच भांडवलाचा जो भाग मजुरी देण्यांत किंवा मजूर पोसण्यांत जातो, तोही त्याच प्रकारचा होय. घर बांधणारे गंवडी, सुतार, पाथरवट, मजूर, त्यास जी मजूरी देतात, ती एकदां दिल्यावर, घर बांधण्याच्या कामास पुनः उपयोगीं पडत नाहीं. ती पैकीं जेवढा अंश कामगार व मजूर खातात, तेवढा अंश मुळींच नाहींसा होतो, व कांहीं भागाचा त्यांनीं संचय करून ठेवला, तरी तो त्यांचें भांडवल होय; घर बांधणाऱ्यांचें नव्हे. तें भांडवल होण्यास कामगारांस स्वोपभोगाचा नवा प्रतिबंध करावा लागला. तें घर बांधणाऱ्यांच्या पूर्वीच्या उपभोगाच्या प्रतिबंधानें झालें नाहीं. याप्रमाणें ज्या भांडवलाचा संपत्तिउत्पन्न करण्यांत एकवेळच उपयोग घडतो, अधिकवेळ घडत नाहीं, त्यास अर्थशास्त्रांत विनाशी भांडवल असें म्हणतात. विनाशी हा शब्द अगदीं निर्दुष्ट आहे असें नाहीं; पण तो शब्द लावण्याचें कारण इतकेंच, कीं त्याप्रकारच्या भांडवलापासून संपत्तीचें उत्पादन

एकवेळ झालें म्हणजे त्याच्या पूर्वरूपाचा बहुतकरून नाश होतो.

कांहीं भांडवल असें आहे, कीं त्यानें एकवार संपत्ति उत्पन्न झाली असतां, त्याचा नाश होत नाहीं. त्या भांडवलानें उत्पन्न झालेला जिन्नस विद्यमान असून, तें आणखीं जिन्नस उत्पन्न करावयास उपयोगी पडतें. ह्याप्रकारचें भांडवल म्हटलें म्हणजे संपत्ति उत्पन्न होण्यास साधन अशीं नानाप्रकारचीं विरवणें, यंत्रें वगैरे होत. तसेंच कारखाने चालण्या करतां व माल ठेवण्याकरतां ज्या इमारती व वखारी असतात त्या, व माल एका ठिकाणून दुसऱ्या ठिकाणीं सुलभरीतीनें जाण्याकरतां ज्या सडका, लोखंडी रस्ते, कालवे केले असतात ते, गाड्या, व गलबतें, इत्यादिक ह्याचप्रकाराखालीं येतात. तसेंच जमीनीचें पीक वाढण्या करतां केलेल्या विहिरी व बांधून आणलेले पाट व ताली व शेतकीच्या कामांत औतें व इकडून तिकडे माल नेण्या आणण्याकरतां जीं बैल वगैरे जनावरें लागतात तीं, व बांधलेलीं बंदरें वगैरे सर्व ह्याच वर्गांत मोडतात. हे पदार्थ संपत्ति उत्पन्न करण्याकडे एकवारच उपयोगी पडून नाश पावत नाहींत; त्यांच्या नाशापासून बहुतवेळ संपत्ति होते. ह्यासर्वांस अविनाशी भांडवल म्हणतात.

अविनाशी भांडवलांत जे पदार्थ एतात, तेही प्रसंग वशात् किंवा कांहीं नियमित काळानें थोडे बहुत जुन्याचे नवे करावे लागतात. नांगर, पावडी, कुदळी, वांकस, किंकरी, करवत, इत्यादि हत्यारें व कारखाने ज्यांत असतात त्या इमारती, व विहिरी हीं सर्व मध्यें मध्यें उजरावी लागतात, किंवा त्यांची डागडुजी करावी लागते; व नीट करतां करतां हीं सर्व झिजून

झिजून किंवा फारच जुनीं होऊन द्रव्याच्या वर्गांत जातात. कांहीं कामें अशीं असतात, कीं एकादी अस्मानी सुलतानीच झाली तर वेगळी गोष्ट; परंतु तसें न झाल्यास तीं अगदीं अनुपयुक्त अशीं कदापि होत नाहींत. परंतु त्यांना ही नीट राखण्या करितां मध्यें मध्यें कांहीं खर्च करावा लागतो च. कालवे, खाणी, चांगल्या चिरेबंदी विहिरी, हीं खर्च करून एकवेळ केलीं म्हणजे, तीं बहुतेक अक्षय्य होतात. तीं यंत्रां सारखीं पुनः पुनः करावीं लागत नाहींत. त्यांचा नाश कोणी बुद्धिपूर्वकच केला किंवा धरणीकंप झाला किंवा वीज पडली तर मात्र होईल, एरवीं होणार नाहीं. परंतु हीं ही उपयोगी पडण्याजोगीं राहाण्यास मध्यें मध्यें थोडथोडा खर्च केला पाहिजेच. एकादा कालवा किंवा खाण खंटली म्हणजे तीं पुनः खणावीं लागत नाहींत; परंतु त्या कालव्यांतला कांहीं नियमित काळानें गाळ काढावा लागतो; तसें खाणींतलें पाणी वरच्यावर काढून ती नीट राखली पाहिजे, नाहींतर कांहीं दिवसांनीं तीं निरुपयोगी होतात.

वर सांगितल्याप्रमाणें अविनाशी भांडवलाच्या दोन जाति झाल्या, एक प्रकारचें भांडवल कामास लागतां लागतां कांहीं दिवसांनीं अगदीं निरुपयोगी होतें; दुसरे प्रकारचें, मध्यें मध्यें त्याची उस्तवारी केली असतां, कितीही काळ वापरलें तरी अनुपयोगी होत नाहीं. या दुसऱ्या जातीच्या भांडवला पैकीं विशेष महत्वाचीं उदाहरणें म्हटलीं म्हणजे शेतकीच्या कामांत जमिनीचें पीक वाढवण्याकरतां केलेल्या विहिरी, पाट वगैरे होत. ह्या कामांच्या योगानें जें उत्पन्न वाढतें, तें त्यांची दुरुस्ती करण्यास जो मध्यें मध्यें खर्च करावा लागतो, त्यापेक्षां फार अ-

धिक असतें. हें अधिक उत्पन्न कांहीं वर्षें पर्यंत, त्या कामास जो खर्च झाला असतो, तो उगवण्याकडे जातें. परंतु हें उत्पन्न यंत्रांचें उत्पन्न जसें कांहीं दिवसांनीं यंत्रें झिजून अनुपयोगी झालीं म्हणजे बंद होतें, तसें बंद होत नाहीं; सदोदित राहातें. ह्याप्रमाणें पिकण्याची शक्ति अक्षयी झाल्यामुळें जमिनीची किंमत वाढते, म्हणून वर सांगितलेल्या विहिरी वगैरे बांधण्याच्या कामांत जें भांडवल घातलें, तें अक्षय्य भांडवल झालें असें लोक म्हणतात; तथापि कोणी जर अशी शंका घेईल, कीं सर्व भांडवल खर्चून त्याचा नाश होतो असा जो वर सिद्धांत सांगितला आहे, त्याला ह्यास्थळीं बाध आला; तरही त्याची भ्रांति आहे. कांकीं, इतर भांडवलाप्रमाणें ह्या स्थळीं ही वास्तविक भांडवलाचा नाश होतोच. विहिरी वगैरे करण्याकरतां मजुरांनीं अन्नवस्त्ररूप भांडवलाचा खर्च केलाच, तसेंच विटा, चुना, धोंडे, ह्या द्रव्यांचा, व झिजल्यामुळें त्या कामास लागलेल्या हत्यारांचाही नाश होतो खरा; तरी त्या सर्व भांडवलाचा उत्पादकत्वें करून व्यय होतो. त्याच्या नाशानें सांसिद्धिक पदार्थरूप जमिनीचा पिकाऊपणा वाढतो, आणि तो पिकाऊपणा सदोदित वाढतो, म्हणून तो येण्याकरतां खर्चलेलें भांडवल अक्षय झालें असें म्हणतात. आतां अधिक जें उत्पन्न होतें, त्यास भांडवल व सांसिद्धिक पदार्थ जमीन हीं दोन कारणें म्हटलीं तर चालतील, परंतु अशा ठिकाणीं जमिनीच्या आंगचा मुळचा पिकाऊपणा व भांडवल खर्चून आणलेला पिकाऊपणा ह्यांचा अक्षय संयोग झाल्यामुळें भांडवलाचा नफा नफ्यांचा साधारण नियमांच्या अनुरोधानें असत

नाहीं, तर भाड्याचा नियमांच्या अनुरोधानें असतो. ह्याविषयाचें विशेष निरूपण पुढें होईल.

एकंदर कच्चे उत्पन्नाशीं व ह्या दोन जातींच्या भांडवलांशीं वेगळाला संबंध आहे. विनाशी भांडवल एकवेळ कामास लागलें म्हणजे नाश पावतें, निदान मालकास तरी तें नाहींसें होतें; यास्तव मालकास पहिल्या खेपेस जें उत्पन्न होतें, त्यांतूनच काय तें खर्च केलेलें भांडवल निघावयाचें, व त्यास नफा व्हावयाचा, म्हणून विनाशी भांडवलाचें उत्पन्न ह्यावरच्या गोष्टींस पुरेसें असावें लागतें; म्हणजे त्याची किंमत खर्चलेले भांडवलाच्या किंमतीपेक्षां मालकास चौथा प्रमाणें त्या भांडवलावर नफा होण्यापुरती अधिक बसवावी लागते. परंतु अविनाशी भांडवलाच्या उदाहरणांतही वरसांगितलेली आवश्यकता नाहीं. ह्याचें कारण असें आहे, कीं यंत्रें हत्यारें वगैरे अविनाशी भांडवल विनाशीभांडवला सारखें एका खेपेसच नाहींसें होत नाहीं, यास्तव त्या भांडवलाची सर्व किंमत पहिल्या खेपच्या उत्पन्नांतूनच काढावी लागत नाहीं. ह्या स्थळीं पहिल्या खेपेचे उत्पन्नाची किंमत कामास लागलेल्या भांडवलाच्या सर्व किंमतीपेक्षां अधिक असावी लागत नाहीं, तर वर्ष दोन वर्षें असा कांहीं विवक्षितकाळ घेऊन त्या काळांत जें उत्पन्न होतें तें तितक्या वेळांत त्या यंत्रांची वगैरे वापरल्यामुळें जितकी किंमत कमी झाली असेल, तितकी किंमत, व तितक्या वेळांत तें यंत्र वगैरे दुरुस्त करण्यास जो खर्च लागतो तो, व मालकास बाजारभावानें त्याच्या भांडवलावरचा नफा, ही निघण्यापुरतें असलें म्हणजे झालें.

वरच्या लेखावरून स्पष्ट मनांत येईल कीं, विनाशी भांडवल खर्चून अविनाशी भांडवल केलें असतां, म्हणजे ज्या भांडवलानें मजुरांचें पोषण होत असतें, तें भांडवल खर्चून विहिरी, पाट, किंवा यंत्रें वगैरे अविनाशी भांडवल केलें असतां, तेणेंकरून निदान कांहीं काल पर्यंत तरी मजुरांचा तोटा होतो. त्यासिद्धांताची सत्यता उदाहरण द्वारा दाखवितों. आपण असें कल्पूं कीं कोणी शेतकरी आहे, त्यापाशीं दोन चाहुरांचीं दोन मोटस्थळ शेतें आहेत, व तो वीस मजूर गडी ठेवून त्यांच्या साहाय्यानें त्या शेतांत पंचवीस खंडी धान्य पिकवितो; व त्यांतून वीस खंडींवर गड्यांची मजुरी वारतो; आणि पांच खंडी धान्य त्यास नफा राहातें. आतां त्या शेतकऱ्यानें असें मनांत आणिलें, कीं दाहा खंडी धान्य खर्चून एकवर्षांत दाहा मनुष्यांच्या हातून एक पाट बांधवावा; आणि एका शेतानें पाटस्थळ करून त्यांतच पुष्कळ धान्य किंवा अधिक किंमतीचा दुसरा ऊंस किंवा अफू वगैरे उंचा माल करावा; आणि दुसरें शेत सोडावें, व दुसऱ्या वर्षापासून दाहा गड्यांवर काम चालवून बाकीच्या दाहा गड्यांस निरोप द्यावा; आणि त्याप्रमाणें त्या शेतकऱ्यानें केलें. त्या उदाहरणांत पहिले वर्षी विसाही गड्यांचा रोजगार राहील. भेद इतकाच पडेल कीं दाहा गडी नेहमीं प्रमाणें शेतांत खपतील, व दाहा पाट बांधून आणतील; परंतु दुसऱ्या वर्षी शेतकऱ्यापाशीं पूर्वीप्रमाणें वीस खंडी प्रमाणाचें धान्यरूप भांडवल राहिलें नाहीं; तर दाहा खंड्या मात्र धान्य आहे, व गतवर्षीच्या दाहा खंड्या खर्चून तयार केलेला पाट आहे, दुसरे वर्षी व पुढें दरवर्षी तो

शेतकरी दाहा गडी मात्र ठेवील व त्यां मध्यें दाहाखंडी धान्य वांटील.आ-वां नव्या पाटाच्या योगानें पंचवीस खंडी धान्य किंवा इतक्या किंमती-चा उंचा जिन्नस शेतांत उत्पन्न झाल्यास शेतकऱ्यास पहिल्यापेक्षां ति-प्पट नफा होऊन तो आपलें भांडवल वाढवील, आणि तेणेंकरून पाटबां-धल्यामुळें कमी झालेल्या विनाशी भांडवलांत भरपडून पुनः पहिल्या इतक्या मजुरांस रोजगार लागेल. परंतु पाटाच्या साहयानें पंचवीस खंड्या धान्य किंवा त्या किंमतीचा माल उत्पन्न होईलच असा नियम नाहीं; कां कीं पाटाच्या योगानें पंचवीस खंड्या धान्य न होतां सतराअ-ठरा खंड्या धान्य झालें तरी त्यांत शेतकऱ्याचा नफा झालाच. कां कीं पा-ट झाल्यावर त्यास दाहाखंडीमात्र धान्य मजुरांस द्यावें लागेल, आ-णि तें त्यांस त्यांच्या मजुरीबद्दल देऊन त्यापाशीं पहिलें पांच खंडी राहत होतें तें आतां सातआठ खंड्या राहील; ह्यावरून हें सिद्ध होतें, कीं पाट बांधण्यानें भांडवलवाला जो शेतकरी त्याचा नफा होऊन मजुरांचा तोटा झाला. ह्यावरच्या उदाहरणांत शेतकऱ्याच्या मनांत दोनही शेतें वाहा-वयाचीं असलीं, व बाजारांत अधिक धान्याचा खप असला, तरी त्यापा-शीं त्या दाहा मजुरांस मजुरी द्यावयास धान्य कोठें आहे? पूर्वी दाहा खंडी धान्यापासून साडेबारा खंडी धान्य दरवर्षी उत्पन्न होऊन त्या पैकीं दाहाखंडिनीं दाहा मजुरांचें वर्षोवर्ष पोषण होत असे. परंतु त्या दाहाखंडी पाटबांधल्यामुळें मुळींच नाहींतशा झाल्या, व त्यांपासून झालेल्या पाटानें साडेबारा खंडींच्या जागीं सात्याचार किंवा पांच खं-डी उत्पन्न होतात, व एकंदर नफ्या पैकीं पूर्वीप्रमाणें पांचखंडी शेत-

कऱ्याच्या घरगुती खर्चास जाऊन त्यापाशीं साऱ्या दोन किंवा तीन खंडी राहातात; त्यांवर दाहा मजूर कसे ठेवतां येतील? आतां तो जर दाहा खंडी धान्य लोकांपासून उसनें काढून इकडे लावील, तर तें उसनें घेतलेलें भांडवल जिकडून येईल, तिकडचें कमी होईल. एतावता शेतकीच्या कामांत त्या मजुरांचा रोजगार कमी न झाला तर दुसऱ्या कोणत्या एखाद्या कामांतला कमी होईल. शेवटीं मजुरांचा एकंदर रोजगार कमी होईल तो होईलच.

वरजो सिद्धांत सांगितला, तद्विरुद्ध कितीएक ग्रंथकारांचें मत आहे. ते असें म्हणतात कीं यंत्रें वगैरे कारखान्यांत चालू केलीं असतां, त्यांपासून मजुरांचा तोटा कदापि होऊं सकत नाहीं. आणि ते स्वमताचे पुष्टी करणार्थ असें प्रमाण सांगतात, कीं यंत्रांच्या योगानें थोड्या श्रमानें माल होऊं लागला, म्हणजे तो स्वस्त होतो, आणि तेणें करून त्याचा खप वाढून तो उत्पन्न करण्याचा कारखाना पहिल्यापेक्षां वाढून पुष्कळ मजुरांस रोजगार होतो. ह्या त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें व्यवहारांत घडलेल्या गोष्टीही ते उदाहरणार्थ दाखवितात. छापखाने निघाल्यानें लेखकांचा रोजगार बुडाला खरा; परंतु ग्रंथ स्वस्त झाल्यामुळें त्यांचा खप इतका वाढला, कीं कल्पना निघाल्यापासून थोडक्याच काळांत पूर्वी हातानें लिहिण्याचा प्रचार असतां जितके लेखक लागत होते, त्यांपेक्षां बहुतपट लोक हल्लीं छापखान्यांत अक्षरें जुळण्याच्या व यंत्रें फिरवण्याच्या वगैरे कामांत लागतात. तसेंच हार्ग्रीवृज्, व आर्करैट, ह्यांनीं स्वबुद्धिवैभवानें जीं का-

पड विणण्याचीं यंत्रें नवीं कल्पून केलीं, त्यांहीं करून हातांनीं वस्त्रें विणणाऱ्यांचा रोजगार बुडाला खरा; परंतु वस्त्रें स्वस्त झाल्यामुळें तीं विणण्याचे कारखाने इतके वाढले आहेत, कीं त्यांमध्यें हल्लीं जें मजूरलोक लागतात, त्यांची संख्या हातांनीं विणणाऱ्यांपेक्षां शेंकडोंपट अधिक आहे, व त्यां खेरीज हजारों लोकांचें पोषण तीं यंत्रें तयार करण्याचे कारखान्यांवर होत आहे. ह्याप्रमाणें पूर्वसिद्धांतविरुद्ध मत वादी आपल्या पक्षाचें प्रतिपादन करतात. परंतु त्यांस असा प्रश्न केला पाहिजे कीं वरसांगितलेले माल वाढविण्यास भांडवल कोणीकडून आलें? तें भांडवल जर ते माल उत्पन्न करण्याचे कामांत सुधारणा झाल्यामुळें भांडवलवाल्यांस अधिक नफा होऊन त्यांनीं नवा संग्रह करून नवें उत्पन्न करून आपल्या त्या व्यापारांत घातलें नसेल, तर तें भांडवल इतर व्यापारांपेक्षां ह्या व्यापारांत विशेष नफा आहे म्हणून तिकडून इकडे आलें असेल. तर भांडवलास हें स्थलांतर झाल्यानें देशांतील मजूर एकवट पाहातां त्यांस नफा कोणता? ह्या व्यापारांतल्या मजुरांचा तोटा न झाला तर ज्या व्यापारांतलें भांडवल इकडे आलें त्यांतल्या मजुरांचा तोटा झाला असेल. त्यांचें पोषण विनाशी भांडवलाच्या ज्या अंशानें होत होतें, त्याचें यंत्रादि अविनाशी भांडवल झाल्यानें जी एकंदर विनाशी भांडवलांत खांच पडली, ती भांडवलास केवळ स्थलांतर केल्यानें कशी भरेल?

सर्व मजूर एकवट धरले असतां, कारखान्यांत यंत्रें चालू

केलीं असतां किंवा चिरस्थायी कामांत भांडवल घातलें असतां, त्यांचा तोटा होण्याचा संभवच नाहीं; असें म्हणणारे स्वपक्ष दृढ करण्याकरतां जीं जीं प्रमाणें आणतात, त्यांत कांहीं तरी चूक असतेच. एखादा पदार्थ उत्पन्न करण्याच्या कारखान्यांत यंत्रें वगैरे चालू होऊन सुधारणा झाली असतां, त्याविशेष व्यापारांतल्या मजुरांचा तोटा होतो, हें तर अगदीं स्पष्ट आहे; व ती गोष्ट बहुत करून सर्वमान्यही करतात. परंतु पुष्कळ ग्रंथकारांचें असें म्हणणें आहे, कीं त्याविशेष व्यापारांत श्रमाची आवश्यकता कमी झाल्यानें तितका मजुरांचा तोटा होतो, परंतु त्याच मानानें त्या व्यापारांतला पदार्थ स्वस्त झाल्यानें तो पदार्थ खर्चणाऱ्या लोकांस दुसरा एकादा जिन्नस विशेष विकत घेण्याचें सामर्थ्य येऊन त्या जिंनसांचा खप वाढतो; आणि तेणें करून तो उत्पन्न करण्याचें काम वाढून तिकडे मजुरांस नफा होतो. ही त्यांची युक्ति दिसण्यांत बरीशी दिसती; परंतु विचार करून पाहातां ही पूर्वभागांत, मालाच्या खपापासून मजुरांस रोजगार होत नाहीं, असा जो सिद्धांत स्थापला आहे, त्यास विरुद्ध आहे. उत्पन्न करण्याच्या कामांत सुधारणा झाल्यामुळें एकादा जिन्नस स्वस्त झाल्यास तो जिन्नस घेणाऱ्यांपाशीं दुसरे जिन्नस विकत घेण्यास पैसा राहिल खरा, परंतु ते दुसरे जिन्नस उत्पन्न करण्यास भांडवल असल्याशिवाय ते घेण्यास लोक तयार आहेत, एवढ्यानें ते उत्पन्न व्हावयाचे नाहींत; आणि ज्या सुधारणेनें हे जिन्नस घेण्याचें सामर्थ्य लोकांस

आलें, त्या सुधारणेनें भांडवल तर रिकामें झालें नाहीं; ह्यास्त-व दुसरे जिन्नस उत्पन्न करण्याचें काम वाढणार नाहीं; व तें न वाढल्यामुळें मजुरांचा तोटा नाहींसा होणार नाहीं. ज्यांत सुधारणा झाली तो माल स्वस्त झाल्यामुळें जर कोणी तो माल खर्चणारे दुसऱ्या एकाद्या मालाचा खप वाढवितील, तर सुधारणेमुळें बेरोजगार झालेले मजुरांकडून पूर्वी होणारा खप कमी होईल. एतावता रमारमीव झाली, मजूर जे निरुद्योगी झाले त्यांनीं इतर मजुरांशीं चढाओढी करून मजुरीचा दर कमी केल्यावांचून किंवा कोणी परोपकारी लोकांनीं आपला उपभोग कमीकरून त्यांस कांहीं दिल्यावांचून त्यांचें पोषण व्हावयाचें नाहीं

वरच्या लेखावरून कोणाच्या मनांत सहज अशी शंका येईल, कीं यंत्रादि अविनाशी भांडवलानें मजुरांचा तोटा होतो, व त्यांची मजुरी कमी होते, तर इंग्लड वगैरे ज्या देशांत नवीं नवीं यंत्रें उत्पन्न होऊन संपत्ति उत्पन्न होण्याच्या कामांत वरच्यावर सुधारणा होत आहे, त्या देशांत मजुरीचा दर ह्या देशांतल्यापेक्षां कमी असावा, परंतु तो तर फारच अधिक आहे; हें कसें, तर ह्या विरोधाचें वारण आपणास केलें पाहिजे. ह्या शंकेचें समाधान असें आहे, कीं लोकांतश्रमाचें उत्पादकत्व वाढविणारीं यंत्रें किंवा जमिनीचा पिकाऊपणा वाढविणारीं विहिरी वगैरे कामें जीं होतात, तीं बहुतकरून मजुरांचा तोटा होऊन होत नाहींत. हीं कामें एकाएकीं जर होत अस-

[redacted]

तीं नर मजुरांचा तोटा होता. कांकीं त्या पक्षीं तीं मजुरांचे उपजीवनास आवश्यक जें विनाशी भांडवल त्याचा नाश होऊनच झालीं पाहिजेत. परंतु तीं सुधारणुकेचीं कामें एकाएकीं होत नाहींत; होत होत होतात; आणि तीं होण्यास प्रायः विनाशी भांडवल खर्चत नाहीं, तर व्यापारी प्रतिवर्षी जो नवा संग्रह करतात, तो खर्चून तीं कामें होत असतात. तसेंच जेथें जेथें व जेव्हां जेव्हां अविनाशी भांडवल वाढतें, तेथें तेथें व तेव्हां तेव्हां बहुत करून नियमानें विनाशी भांडवलही त्याच मानानें वाढतें. मोठ मोठालीं, व ज्यांस फार खर्च लागतो, अशीं यंत्रें किंवा इमारती, ह्यांत भांडवल घालावयाचें म्हटलें म्हणजे, दूरच्या लाभा करितां आपल्या जवळच्या हजारोंही रुपयांचा व्यय करणें होय. ही गोष्ट घडावयास पहिली गोष्ट, देशांत मालमत्तेचें उत्तम प्रकारचें रक्षण असलें पाहिजे, व दुसरी गोष्ट, त्या देशांतील लोक मोठे मेहनती व मोठे छातीचे पाहिजेत, व तिसरी गोष्ट, त्यांचे ठायीं संग्रह करण्याची उत्कृष्ट इच्छा, व दूरदृष्टीही असली पाहिजे. ह्या तीन गोष्टी भांडवल वाढण्यास मुख्य कारण होत.

यद्यपि वरील युक्ती प्रमाणें पाहातां विनाशी भांडवलाचा नाश होऊन अविनाशी भांडवल झालें असतांच केवळ मजुरांचा तोटा आहे असें नाहीं, तर देशांत प्रजा ज्या मानानें वाढत असेल त्यामानानें जरी यंत्रादि अविनाशी भांडवल झाल्यानें विनाशी भांडवल वाढलें नाहीं, तरीही मजुरांचा तोटा आहे. तथापि वास्तविक लोकस्थितींत पाहातां विनाशी भांडवलापेक्षां अविनाशी भांडवल वा-

ढलें असें बहुतकरून घडत नाहीं.

वर सांगितलेल्या गोष्टीं खेरीज दुसरी अशी एक गोष्ट आहे, कीं संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कामांत सुधारणा झाली असतां ती पासून जरी कांहीं काल देशांतील एकंदर कच्चें उत्पन्न कमी झालें, व मजुरांचा तोटा झाला, तरी परिणामीं ती सुधारणा एकंदर उत्पन्न वाढण्यास व मजुरांचें हित होण्यास कारण होते. तसल्या सुधारणुके पासून भांडवलाचें उत्पन्न पहिल्यापेक्षां वाढतें, आणि ह्या वृद्धीपासून नफ्याचा दर चढून भांडवलवाल्याचें हित होतें, किंवा तसें न झालें तर जो जिन्नस उत्पन्न करण्याच्या कामांत सुधारणा होते, तो जिन्नस स्वस्त होऊन तो विकत घेणाऱ्यांचें तरी हित होतें. एतावता कोणाचें तरी हित नियमानें होतेंच; आणि तेणेंकरून लोकांस संग्रह करण्याचें सामर्थ्य विशेष येतें. तसेंच सुधारणुकेच्या योगानें नफ्याचा दर वाढतो, तेणेंकरून संग्रह करण्याची इच्छाही लोकांस विशेष उत्पन्न होते. पूर्वी आपण असें उदाहरण कल्पिलें आहे, कीं विनाशी भांडवल मोडून अविनाशी भांडवल केल्यानें, पूर्वी जेथें पंचवीस खंडी धान्य होत होतें, तेथें त्या सुधारणुकेनें केवळ सतरा किंवा अठराच खंडी होऊं लागलें, त्या उदाहरणांत हें स्पष्ट आहे, कीं एकंदर उत्पन्न कमी झालें, तरी शेतकऱ्याचा नफा वाढला. त्यास पूर्वी पांच खंड्या मिळत होत्या, त्या आतां सात किंवा आठ खंडी मिळूं लागल्या; तेणेंकरून त्याचें संग्रह करण्याचें सामर्थ्य वाढलें, व नफा पहिल्यापेक्षां विशेष होऊं लागला, म्हणून संग्रह

करण्यास अधिक उत्तेजनही झालें; आणि तो जर दोन किंवा तीन खंडी धान्याचा दरवर्षी संग्रह करून उत्पादकतें करून व्ययकरीत गेला; तर विनाशी भांडवलांत जी सात आठ खंडींची खांच पडली आहे, ती तीन चार वर्षांत सहज भरून जाईल; आणि इतकेंच नाहीं, तर तीन चार वर्षांनंतर पुढें दरवर्षी भांडवलांत जी भर पडेल तिच्या योगानें तें पहिल्यापेक्षां पुष्कळ अधिक वाढत जाईल. ह्यावरून सुधारणुकेचीं कामें केलीं असतां, त्यांहीं करून कांहीं काळ मजुरांचा तोटा होत असला, तरी कांहीं काळानें त्यांचा तोटा नाहींसा होऊन त्यांस पहिल्यापेक्षां विशेष विशेष धंदा होतो, ही गोष्ट वाचणाऱ्यांचे ध्यानांत स्पष्टपणें आली असेल.

देशांतलें भांडवल व संपत्ति हीं वाढण्यास कांहीं मर्यादा आहेत, त्यांचें निरूपण पुढें होईल. असो त्या मर्यादांच्या संबंधानें संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कामांतल्या सुधारणुकांच्या आंगच्या एकंदर भांडवल व संपत्ति हीं वाढविण्याच्या योग्यतेचा विचार करून पाहिला असतां, ती योग्यता विशेष स्पष्टतें करून लक्ष्यांत येईल. त्या मर्यादा प्रतिबंधका सारख्या आहेत. त्या सुधारणुकेच्या कामांनीं कांहीं दूर होतात, परंतु त्या मर्यादा कोणत्या, व त्या सुधारणुकेनें दूर कशा होतात, ह्या सर्व विषयाचें निरूपण पुढें होईल. त्या निरूपणाच्या प्रसंगीं असें दिसून येईल, कीं देशांत भांडवलाची जी वृद्धि होते, किंवा जी होण्याचा संभव आहे, तसेंच देशांत जी संपत्ति उत्पन्न होते, किंवा जी होण्याचा संभव आहे, त्या वृद्धी-

शीं व त्या संपत्तीशीं आणि देशांत संपत्ति उत्पन्न करण्याचे जे मार्ग चालू असतात, त्यांच्याशीं कांहीं संबध असतो; तो संबंध चांगला समजला म्हणजे मग सहज समजेल, कीं यंत्रादिक जीं सुधारणुकेचीं कामें, ह्यांनीं कांहीं काळ देशांतील एकंदर विनाशी भांडवल व संपत्ति हीं कमी झालीं, तरी त्यांच्या योगानें परिणामीं देशांत पहिल्यापेक्षां भांडवलव तद्द्वारा एकंदर संपत्ति हीं विशेष वाढण्याची योग्यता येते. आणि ही योग्यता येते, ही जी गोष्ट आहे, हीच संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कामांत यंत्रादिक चालू करावीं, तेणें करून मनुष्य मात्राचें हित आहे, असें म्हणणाऱ्यांच्या पक्षाचें साधक मुख्य प्रमाण होय. ह्या प्रकारें यंत्रादिकापासून देशांचें व कांहीं उदाहरणांत सर्व जगाचें हित परिणामीं होतें, म्हणून त्यांपासून जो कधीं कधीं विद्यमान मजुरांस उपद्रव होतो, तो कमी करणें, किंवा झाल्यास मुळींच बंद करणें, सरकारचें आवश्यक कृत्य नाहीं, असें कोणीं समजूं नये. ज्या भांडवलानें मजुरांचें पोषण होतें, त्या भांडवलाची फारच जलद त्या कामांकडे योजना होऊन जर मजुरांचे हाल होऊं लागले, तर सरकारानें ती जलदी कमी करण्यासाठीं कांहीं तजवीज करावी, हा सरकारचा धर्म आहे; व ज्या अर्थी सुधारणुकेच्या कामांनीं देशांतील एकंदर रोजगार कमी झाला नाहीं तरी कांहीं मजुरांचा रोजगार बहुत करून कमी होऊन त्यांस निरुद्योगी बसावें लागतें, त्या अर्थी सरकारानें दुसऱ्याच्या लाभाकरतां ज्यांचा तोटा होतो, त्यांच्या हिताकडे लक्ष्य द्यावें हें फार आवश्यक आहे

असें आह्मास वाटलें.

असो, भांडवलाच्या दोन प्रकारांचीं लक्षणें वर केलीं आहेत, त्यांविषयीं आणखी थोडासा विचार करून हा भाग समाप्त करतों. जो जो संपत्त्यंश संपत्ति उत्पन्न करण्याकडे लावावयाकरतां ठेविला असतो, त्या सर्वांस भांडवल म्हणावें; तेव्हां ह्याप्रकारचा जो जो संपत्त्यंश असतो, त्याच्या भांडवलाच्या वरसांगितलेल्या दोन जातीं पैकीं एका जातींत अंतर्भाव झाला पाहिजे. परंतु तसें होत नाहीं, उदम्या जवळ जो तयार झालेला माल असतो, तें त्यांचें भांडवल होय; परंतु त्यावर विनाशी भांडवलाचें लक्षण येत नाहीं व अविनाशी भांडवलाचें ही येत नाहीं. तथापि ह्याशंकेचें समाधान असें आहे, कीं वर जो भांडवलाचा विभाग सांगितला तो उत्पन्न संबंधानें जोभांडवलाचें लक्षण आहे, त्या भांडवलाचा होय. सावकाराच्या दृष्टीनें जें लक्षण आहे त्याचा नव्हे. पाहा तयार झालेल्या मालाचें जें वर उदाहरण घेतलें, तेथें तो माल स्वतः उत्पन्नास उपयोगी असत नाहीं. पाहा तपकीर करणाऱ्यापाशीं तपकीर तयार केलेली आहे, ती त्याचें भांडवल खरें; परंतु ती उत्पन्नास स्वतः उपयोगीं पडणारी नव्हे, तर असला माल प्रथमतः विकावा लागतो, म्हणजे तो देऊन उत्पन्नास वास्तविक कारण जी सामग्री ती घ्यावी लागते, तेव्हां तो माल देऊन विनाशी किंवा अविनाशी भांडवल सावकारानें घेतल्या पूर्वीं त्या मालास विनाशी किंवा अविनाशी हें कोणतेंच नाव लागत नाहीं. त्यामाला

पैकीं कांहीं भाग उद्मी मजुरांस मजुरी देतो, कांहीं भाग देऊन आपल्या तयार करावयाच्या मालाचीं द्रव्यें खरेदी करतो, कांहीं भाग आपळीं यंत्रें नीट करण्याकडे लावतो. आतां तो अमुक माल विनाशी भांडवल घेण्याकडे खर्चितो, व अमुकच अविनाशीकडे खर्चितो, ह्याचा नियम असत नाहीं. ती गोष्ट त्याच्या उद्मावर व विशेषकाळीं त्यास जी गरज असेल तीवर आहे.

ही गोष्ट ह्याप्रसंगीं सांगितली पाहिजे, कीं बीज आणि द्रव्यें यांच्या रूपानें जो भांडवलाचा भाग असतो, हा जरी विनाशी भांडवलांत मोडतो, व हा कच्च्या उत्पन्नांतून उगवावा लागतो; तरी मजुरांच्या उद्योगाशीं या भागाचा संबंध अविनाशी भांडवलाच्या संबधा सारखाच आहे. यंत्रादिकांत जो भांडवलाचा भाग जातो, तो जसा मजुरांच्या पोषणास लागणाऱ्या संपत्त्यंशांतून कमी होतो; तसेंच बीज व द्रव्यें यांकडे जो भाग जातो, तो तसाच कमी होतो, ह्यास्तव हल्लीं मजुरांस मजुरी देण्याकडे ज्या भांडवलाची योजना होते, तें भांडवल, बीज वगैरे घेण्याकडे जाऊं लागल्यास, तेणेंकरून यंत्रादि आणिल्यानें जसा मजुरांचा तोटा होतो, तसाच तोटा होईल. परंतु लोकांत प्रायः अशा प्रकारचा फेरफार घडत नाहीं. सुधारणेचा कल म्हटला म्हणजे बीज व द्रव्यें ह्यांची इयता कमी करण्याकडे असतो; अधिक करण्याकडे असत नाहीं.

भागसातवा.

संपत्युत्पादककारणांचे ठायीं न्यूनाधिक उत्पादकत्व आणणाऱ्या गोष्टीं विषयीं.

संपत्ति उत्पन्न होण्यास आवश्यक जीं कारणें, त्यांचे सामान्य रूपानें निरूपण इतकावेळ झालें. त्या निरूपणांत असें सिद्ध झालें कीं त्या सर्व कारणांचा तिहींत संग्रह होतो. एक श्रम, दुसरे सांसिद्धिक पदार्थ व तद्गतधर्म, आणि तिसरें भांडवल. ह्यांपैकीं पहिलीं दोन, म्हणजे श्रम, व द्रव्यरूप सांसिद्धिक पदार्थ, हीं मुख्य होत; ह्यांच्या वांचून चालावयाचेंच नाहीं. वायु, जल, वाफ, इत्यादि, पदार्थांच्या आंगीं ज्या चालकत्वादि शक्ति आहेत; त्यांपासून साहाय्य करून घेतलें असतां होतें, परंतु त्या संपत्युत्पादनास आवश्यक नव्हेत; म्हणजे त्यां वांचून अडावयाचें नाहीं. आतां, तिसरें कारण जें भांडवल, तें स्वतः श्रमाचें फळ होय, म्हणून त्यास जें कारणत्व आहे, तें वास्तविक पाहातां परंपरेनें श्रमासच आहे. तथापि अशी गोष्ट आहे म्हणून भांडवलाचा निराळा उल्लेख करण्याची गरज कमी होत नाहीं. कोणताही पदार्थ उत्पन्न करण्यास साक्षात् लागू होणारा श्रम जसा आवश्यक आहे; तसा त्या पदार्थाच्या भांडवलाच्या उत्पत्तीस लागणारा श्रमही आवश्यक आहे. आतां भांडवलापैकीं मोठा भाग म्हटला म्हणजे, ज्यांच्या श्रमानें संपत्ति उत्पन्न होते असे जे मजूर, त्यांच्या पोषणाकडे जातो,

व बाकीचा अंश उत्पन्नास साक्षात् उपयोगीं पडणारीं जीं हत्यारें व द्रव्यें त्यांकडे जातो.

आतां आपण अर्थशास्त्रांतला, दुसरा जो विषय त्याचें विवेचन करूं. तो विषय हा कीं हीं वर तीन कारणें सांगितलीं, त्यांचे ठायीं संपत्युत्पादकता न्यूनाधिक असते, ही कोणत्या कारणांनीं असते त्या कारणांचा विचार होय. ही न्यूनाधिकता भिन्न कालीं व भिन्न देशीं, भिन्न भिन्न असते, हें तर स्पष्ट आहे. लोकसंख्या व देशविस्तार हीं सारखीं असतांही, कांहीं देशांत कांहीं काळीं इतरकाळांतल्यापेक्षां उत्पन्न जास्त असतें. इंग्लंडाच्या इतकाच ज्याचा विस्तार असा एकादा रशियांतला किंवा हिंदुस्थानांतला प्रांत घेतला, तर इंग्लंडांतलें उत्पन्न त्या प्रांतांतल्या उत्पन्नापेक्षां मनस्वी अधिक आहे, असें स्पष्ट दिसून येईल. तसेंच इंग्लंडांतील लोकां इतके रशियांत किंवा हिंदुस्थानांतलोक घेतले, तर त्या दोघांचीं उत्पन्नें सारखीं आढकत नाहींत. तसेंच चारशें वर्षां पूर्वीचें इंग्लंडांतलें उत्पन्न त्याच देशांतल्या हल्लींच्या उत्पन्नापेक्षां फार कमी होतें; व मिश्रदेश, सिसली बेट, व हिंदुस्थान, ह्या देशांतल्या प्राचीन कालच्या उत्पन्नांपेक्षां, त्याच देशांतलीं सांप्रतकाळचीं उत्पन्नें फारच कमी आहेत. आतां उत्पादक शक्तींत हा विपर्यास पडण्याचीं कांहीं कारणें स्पष्ट आहेत; व इतर कारणें तादृश स्पष्ट नाहींत. त्यास्तव त्या कारणांपैकीं कितीएक कारणांचें पुढें वर्णन करतों.

विशेष उत्पादकत्वाच्या कारणां पैकीं अत्यंत स्पष्ट कारण

म्हटलें म्हणजे, स्वतः सिद्ध गुण, म्हणजे देशाच्या आंगच्या संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या सोयी होत. हे गुण किंवा ह्या सोयी अनेक प्रकारच्या आहेत. जमिनीचा पिकाऊपणा हा एक मुख्य गुण आहे. सर्वदेशांतल्या जमिनी सारख्या पिकाऊ नसतात. त्यामध्यें बहुत जाति आहेत. गंगा, गोदावरी, नीलनदी, इत्यादि नद्यांच्या थड्या फारच पिकाऊ आहेत; व अरबस्थान, अफ्रिकेचा मध्यभाग, मारवाड, ह्या देशांत जीं कांहीं मैदानें आहेत, त्यांत मुळींच कांहीं पीक होत नाहीं. दुसरा स्वतःसिद्ध गुण उत्तम प्रकारची हवा होय. हा गुण मागल्या गुणापेक्षां संपत्ति उत्पन्न होण्यास विशेष उपयोगी आहे. पृथ्वीवर कांहीं देश असे आहेत, कीं तेथील जमीन पीक होण्या जोगी असतांही, तेथें थंडीच्या फार कडक्यामुळें लावगड होत नाहीं. उत्तरध्रुववृत्तांतले व त्या वृत्ता जवळ जे देश आहेत, तेथील लोक मासे धरून त्यांवर किंवा शिकारीवर, उपजीवन करतात; व कांहीं लोक जे विशेष विद्याचार संपन्न आहेत, ते रेन्डीयरनामक हरणें बाळगून त्यांच्या मासावर निर्वाह चालवितात. कांहीं ठिकाणीं हवा चांगली नसल्यामुळें, नागली, बज्या वगैरे भिकार धान्य मात्र उत्पन्न होतें, गहूं हरबरा वगैरे चांगलीं धान्यें उत्पन्न होत नाहींत. स्पेन, इताली, हिंदुस्थान, मसाल्याचीं बेटें इत्यादि देशांत द्राक्षें, अंजीर, कवठे, नारिंगें, ऊंस, जायपत्री, जायफळें, वेलदोडे, लवंगा इत्यादि अनेक प्रकारचे उंची जिन्नस निपजतात, व चांगल्या हवेच्या योगानें

थोड्याश्रमानें जमीनीस पीक हीं वर्षातून दोन दोन तीन तीन वेळां येतें. चांगल्या हवेचा गुण केवळ शेतकीच्याच कामांत आवश्यक आहे असें नाहीं; तर तो गुण इतर उत्पादक व्यापारांत ही फार आवश्यक आहे. इमारतीस ठिकाऊपणा येण्यास हवा हें एक मुख्य कारण आहे. लुक्झार व कार्नाक ह्या ठिकाणीं जीं जुनीं देवालयें होतीं, तीं मनुष्यांनीं बुद्धिपुरःसर मोडलीं नसतीं, तर तीं चिरकाल जसींच्या तसीं राहतीं, असें वाटतें. कारण त्या देवळां पैकीं कांहीं देवळांच्या दगडांवर कोरलेले लेख हजारों वर्षांचे जुनें असतांही, ते इंग्लंडांतल्या पन्नास वर्षांच्या जुन्या लेखा पेक्षां चांगले दिसतात. तसेंच रूस देशांत सेंटपीतस् बर्गाजवळ ज्या मोठ्या इमारती आहेत, त्या चांगल्या कणखर काळ्या दगडांच्या मजबूद बांधल्या आहेत, व त्या बांधून पुरतीं चाळीस पन्नास वर्षे देखील लोटलीं नाहींत; तथापि त्या पुनः बांधण्या सारख्या खराब झाल्या आहेत; व त्या इतक्या लौकर इतक्या खराब होण्याचें कारण असें आहे, कीं त्या देशांत एकाएकीं अत्यंत थंडी पडती, व कधीं कधीं अकस्मात् पुष्कळ उन्हाळा ही होतो. युरोपखंडातल्या दक्षिणेकडील इटाली वगैरे देशांत तयार झालेल्या सणगांचे रंग, इंग्लंडांतल्या रंगापेक्षां विशेष लखलखीत व उमदा दिसतात, ह्याचें कारण ही त्या देशांतील चांगली हवा होय, असें कितीएक लोकांचें म्हणणें आहे; व ह्या हवेनें जें काम होतें, त्याची बरोबरी अर्वाचीन रसायनशास्त्राच्या ज्ञानाच्या व रंगविण्याच्या कळेच्या बळानें इतर देशांत झालेल्या कामास हो-

त नाहीं.

देशाची हवा चांगली असल्यापासून दुसरा असा एक फायदा आहे,कीं, संपत्ति करणारे जे मजूर व कारागीर, ह्यांचा निर्वाह थोड्या खर्चावर होतो. उष्णदेशांत मनुष्याचे थंडी वाऱ्या पासून चांगलें संरक्षण होण्यास थंड देशांतल्या सारखीं भक्कम घरें व मोठीं भक्कम, व तितकीं पुष्कळ चिरगुटें लागत नाहींत. थंडदेशांतल्या राहाणाऱ्यालोकांस साधारण सुख होण्यास, किंबहुना जीवन धारण होण्यास, आवश्यक जें जळण, त्याची उष्णदेशांत राहाणाऱ्यांस गरज मुळींच पडत नाहीं. सर्पण म्हटलें म्हणजे स्वयंपाक करण्यास व लोहार घिसाडी वगैरेंच्या कारखान्यांत मात्र लागतें. तसेंच थंडदेशांत मेहनत करणाऱ्या मनुष्यांच्या आंगीं हुशारी राखण्या करतां त्यांस कांहीं पदार्थ खावे लागतात, ते खाण्याची गरज उष्णदेशांतल्या मनुष्यांस पडत नाहीं. तेथें केवळ हवेच्या स्वाभाविक उष्णतेनें त्यांचें तें काम होतें. ह्यावरील गोष्टीखेरीज इतर देशांत केवळ उपजीवनोपयोगी पदार्थांचें संपादन करण्याकडे जो श्रम करावा लागतो, तो उष्णदेशांत लोक जर विचारी व दूरदृष्टी असतील, आणि आपली संख्या अतिशयित वाढविणार नाहींत, किंवा गमणार नाहींत, तर त्यांस सुखोपभोगाचे पदार्थ करण्याकडे, किंवा ज्ञान वगैरे उत्तम गोष्टींकडे लक्ष्य देण्याकडे, लावावयास सांपडेल.

चांगलीजमीन, व चांगली हवा, ह्यां खेरीज आणखी एक स्वतःसिद्ध गुण आहे. तो गुण देशांत उपयुक्त पदार्थांच्या व थोड्या खर्चानें चालणाऱ्या चांगल्या समुद्रखाणी असणें हा होय. ईंग्लंडाची

ची हवा व जमीनही फारशी चांगलीं नाहींत; पण त्या देशांत एक मोठा गुण आहे. तेथें कोळशांच्या उत्तम खाणी आहेत; व त्या फार खोल खणाव्या लागत नाहींत. तसेंच त्या देशांत लोखंडाच्या चांगल्या खाणी आहेत. त्यांतल्या मातींतून थोड्याश्रमानें शुद्ध धातू काढतां येते, व या लोखंडाच्या खाणी व कोळशांच्या खाणी, ह्या एकामेकांच्या जवळ जवळ आहेत, ही मोठी सोय आहे. देशास विशेष संपत्त्युत्पादकत्व आणणारे जे गुण इतक्यावेळ सांगितले, त्या सर्वांपेक्षां समुद्र सांनिध्य हा गुण मोठा उपयोगी होय, व त्यांत स्वाभाविक चांगलीं बंदरें असतील, तर मग फार उत्तम. समुद्र सांनिध्यापेक्षां खालो खाल महत्वाची सोय म्हटली म्हणजे, नावा चालावया जोग्या मोठ मोठ्या नद्या होत. आतां ह्याज्या सोयी सांगितल्या, त्यांनीं नवी संपत्ति साक्षात् उत्पन्न होत नाहीं; तर माल मात्र एका ठिकाणून दुसऱ्या ठिकाणीं लौकर व अल्पश्रमानें नेतां येतो. ह्याकरतां ज्यांनीं अर्थशास्त्रांतील ह्या विषयानें फारसें विवेचन केलें नाहीं, व क्रय विक्रय लौकर व सुलभरतीनें होत असला, म्हणजे त्येणें करून उत्पन्न किती वाढतें, हें ज्यांस पुरतेंपणी विदित नाहीं, त्यांस त्या सोयी संपत्ति उत्पन्न होण्यास किती उपयोगी पडतात, हें बराबर समजणार नाहीं. समुद्र सांनिध्य वगैरे सोयींपासून जो फायदा होतो, तो इतका होतो, कीं त्याच्या योगानें जमीन किंवा हवाही चांगलीं नसल्यामुळें, व खाणी वगैरे नसल्यामुळें, संपत्तीची जी न्यूनता येत असते, ती नाहींशी होऊन तो देश, ज्यांस चांगली ज

मीन वगैरे गुण असतात, त्यांपेक्षां फारविशेष संपन्न असतो, असें बहुत ठिकाणीं दृष्टीस पडतें; व लोकांस विद्येच्या व कौशल्याच्या साहाय्यानें जेव्हां दळण वळणाचे मार्ग करतां येत नसतात, तेव्हांच्या अवस्थेंत तर विशेषेंकरून वर सांगितलले सिद्ध मार्ग देशांस फारच सधन करतात. प्राचीन काळचे इतिहासावरून पाहिलें असतां, ज्या देशांत जमीन चांगली व हवा चांगली, ते देश सर्वांत सुखी व सधन होते असें दिसत नाहीं; तर वरचे गुण कमी असल्यामुळें ज्या देशाच्या लोकांस व्यापार करण्याची आवश्यकता पडे, व ज्यांस समुद्र सांनिध्यादि सोयी असत, ते लोक विशेष श्रीमंत व ज्ञानवान् होते. ह्यास उदाहरणें; आथेन्स, मार्सेल, वेनिस वगैरे संस्थानें, मिश्रदेश, अशीं अनेक आहेत.

देशास स्वाभाविक गुण म्हणजे आंगच्या सोई असल्यापासून त्याचें उत्पादकत्व वाढतें, म्हणून सांगितलें, व धनोत्पादनास आणखीं जीं कांहीं कारणें आहेत, तीं असून हे स्वाभाविक गुण अनुकूल असल्यास, त्यांपासून देशविशेष धनाढ्य होतो; हें साधारण मनुष्याचे सुद्धां ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. परंतु जगाच्या आजपर्यंत घडलेल्या स्थितीवरून असें स्पष्ट दिसून येतें, कीं संपत्ति किंवा थोरपणा हीं अनायासेंकरून मनुष्यास प्राप्त झालीं असतां, त्यांपासून त्याचें व्हावें तसें कल्याण जसें होत नाहीं; त्याप्रमाणेंच ह्या स्वाभाविक गुणांनी देशास जितकी संपत्ति यावी, असें वाटतें, तितकी येत नाहीं. अत्यंत कल्याण कारक जी गोष्ट आहे,

तीच गोष्ट अनायासेंकरून प्राप्त झाली असतां, बहुत करून ती उलटी अहितावह होते. प्राचीन काळीं पाहा, किंवा अर्वाचीन काळीं पाहा, ज्या देशांत सर्वोत्कृष्ट जमीन किंवा सर्वोत्कृष्ट हवा हीं आहेत, ते देश पूर्वी किंवा हल्लीं अत्यंत सधन किंवा अत्यंत पराक्रमी होते, किंवा आहेत, असें बहुत करून आढळत नाहीं; तर ते देश प्रायः अत्यंत गरीब व दुर्बल अशा देशांत मोडत आले आहेत. आतां त्यांच्या तशा गरिबींतही त्या देशांतल्या लोकांस बहुतकरून, इतर सर्व देशांतल्या लोकांपेक्षां एकंदर सुखानुभव विशेष असतो. तसल्या देशांत मनुष्यानें थोडासा श्रम केला, म्हणजे त्याचा निर्वाह सहज होतो; म्हणून त्याला दगदग किंवा काळजी ही फार कमी असतात. तसेंच हवा चांगली असते, त्यामुळें इतर देशांत ज्या सुखां करतां पुष्कळ श्रम किंवा पैसा खर्चावा लागतो, तीं सुखें सहज व फुकट प्राप्त होतात. त्यास उदाहरण असें पाहावें, कीं इंग्लंड वगैरे थंड देशांतील कांहीं शहरांतल्या घरांत ऊब करण्या करतां लक्षावधि रुपये खर्चले आहेत; ती ऊब त्या देशांत फकडी न खर्चतां व बोट न हालवितां प्राप्त होते; अशीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. असो, अशा देशांतले लोक आवेश आल्यास, तो आहे, तों पर्यंत मेहनत करण्यास अगदीं कसर करीत नाहींत. परंतु त्यांच्यानें एकसारखा कष्टून श्रम करवत नाहीं; ते लौकर कंटाळतात, किंवा थकतात. त्यांस नानाप्रकारची काळजी वाहावी लागत नाहीं, त्यामुळें त्यांस दूर दृष्टि कमी असते; तेणें करून, कालांतरीं ज्यांचे लाभ व्हावयाचे, असे जे उत्तम

प्रकारचे राज्य नियम, ते स्थापण्याविषयीं ते लोक बहुत करून फारसें लक्ष्य देत नाहींत, म्हणून त्यांमध्यें मालमत्तेचें चांगलें रक्षण नसतें, आणि तेणेंकरून श्रम करण्याविषयीं त्यांची प्रवृत्ति कमी पडते. संपत्ति उत्पन्न करण्यांत, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही उद्योगांत, उत्कर्ष होणें हें, जसें त्या कामास लागलेल्या मनुष्यांच्या गुणावर आहे, तसें त्या कामास साधनीभूत गोष्टींच्या गुणांवर नाहीं. लढाईत जय होणें, चित्र सुरेख काढणें, किंवा करणें ह्या गोष्टी, शिपाई, चितारी, मूर्त्तिकार, ह्यांच्या गुणांवर जशा असतात, तशा तरवार, कलम, कोरणी, ह्यांच्या गुणांवर असत नाहींत, हें उघड आहे, हीच गोष्ट संपत्ति उत्पन्न करण्यांतही लागू आहे. शरिराची शक्ति, व मनाचे बुद्ध्यादि गुण, जे वाढतात, ते अडचणी पडून त्यांचें निवारण करण्यानें व त्यांस कष्ट दिल्यानें वाढतात, त्यांस स्वस्थ ठेवून वाढत नाहींत. ह्यास प्रमाण, - इतिहास पाहातां असें आढळतें, कीं ज्यांनीं दुसऱ्या देशांवर स्वाऱ्या करून ते देश काबीज केले, व तेथील लोकांस आपणां करतां खपायास लावलें, ते लोक प्रायः पुष्कळ कष्ट भोगलेले, व हाल काढतां काढतां लहानांचे मोठे झालेले, असे होते. ज्यांनीं दिल्लीची बादशाही बहुत वेळ बुडविली व चीनचें राज्य घेतलें, तें मोगललोक हिमालयाच्या उत्तरेस तार्तरी, काबूल वगैरे रूक्ष व माळवट जमीनीच्या देशांत राहाणारे होते. रोमनलोक व ग्रीकलोक ह्यांनीं मोठमोठे पराक्रम केले. त्यांच्या देशांतील हवा व जमीन हीं चांगलीं होतीं, ह्यास्तव त्यांस श्रम करण्याची

स्वाभाविक आवश्यकता नव्हती; परंतु त्या लोकांचे लष्करी कायदे व शिक्षाप्रकार हीं फार कडक होतीं; त्यांच्या योगानें शिपाईलोकांस हाल काढण्याची व कष्टकरण्याची संवय होत असे, आणि इतली व ग्रीस येथील असे कडक कायदे बंद झाले, तेव्हांपासून त्या देशाच्या लोकांचा अम्मल इतर देशाच्या लोकांवर नाहींसा होत गेला.

तस्मात् ह्या सर्व विचारावरून पाहातां विशेष संपत्युत्पादकत्वाचें दुसरें कारण दृढश्रम होय, असें सिद्ध होतें. येथें दृढश्रम ह्या शब्दांनीं प्रसंगवशात् झालेला मोठा श्रम समजावयाचा नाहीं; तर नियमानें व सदोदित सारखा श्रम करण्याची संवय, अथवा संवईंत पडलेला श्रम, समजावयाचा. अत्यंत आळशी व गमणारा असा जरी मनुष्य असला, तरी तोही प्रसंगवशात् मरेमरेतों श्रमकरतो व कष्ट सोसतो. ह्यावरून असें सिद्ध होतें, कीं मनुष्या मनुष्यांमध्यें किंवा जाती जातीं मध्यें जो भेद आहे, तो फलसंनिध असतां, त्याच्या प्राप्ती करतां झटून काम करण्यांत तादृश नाहीं; तर दूरच्या फळा करतां प्रत्तकाळीं मेहनत करण्यांत, व काम साधारण असो, किंवा कसेंही असो, तें करण्याकडे पूर्ण अवधान लावण्यांत आहे. कोणतेंही काम असलें तरी तें मन लावून करण्याचा स्वभाव इंग्रजलोकांच्या आंगीं फार विलक्षण आहे; त्यांमध्यें खेळण्याचा किंवा गम्मत करण्याचा नाद फार कमी. कोणताही धंदा ते हाती घेवोत,— तिकडे त्यांचें मन सर्वदा लागतें. तीच तीच गोष्ट करण्यानें दुसऱ्यांस जसा कंटाळा येतो, तसा त्यांस येत नाहीं. एकत्र चौघांनीं बसून चार घटका

गप्पा मारणें, किंवा उगीच गमण्यांत, किंवा ख्याली खुशालींत,काळ घालवणें, येणें करून त्यांस सुख होत नाहीं असें दिसतें; — आपलें काम बरें आणि आपण बरें — त्यांच्या आंगीं दृढ उद्योग करण्याचा जो मोठा विलक्षण स्वभाव आहे, तेणेंकरून त्यांचें हातीं धरलेलें काम चांगलें सिद्धीस जातें; व हाच त्यांचा गुण त्यांच्या देशास इतकी संपत्युत्पादकता येण्याचें मुख्य कारण आहे. त्यादेशांत जेथें जेथें वस्त्रें विणण्याचे किंवा लोखंडी वगैरे काम करण्याचे कारखानें आहेत, तेथें तेथें दृढश्रम करण्याची लोकांस अशी चमत्कारिक संवय लागून गेली आहे, कीं प्रत्येक मनुष्य आपआपल्या कामांत निमग्न असतो; व लहान हलक्या मजुरापासून तो मोठ्या कुशलकारागिरा पर्यंत सर्व आपापलें काम पराकाष्ठेच्या हुशारीनें व बेतानें करतात, तेणेंकरून त्यांच्या कारखान्यांत इतका माल उत्पन्न होतो. इंग्लंडांतलेच कारागीर इतर देशांत नेले असतां, त्यांच्या हातून इंग्लंडांतल्या सारखें पुष्कळ काम तेथें होत नाहीं. कां कीं, त्यांच्या हाताखालचे लोक, त्यांच्या सारखें आपलें काम बेतानें व मन लावून करीत नाहींत; व त्यांच्या गमण्याच्या वगैरे संवईनें त्या कारागिरांच्या वेळेची वगैरे खोटी होते. कांहीं देशांतले लोक बुद्धीनें व कौशल्यानें इंग्लंडांतल्या काम करण्याच्या लोकांपेक्षां वरचढ आहेत; परंतु श्रम करतांना इंग्लंडच्या कारागिरांचें किंवा मजुरांचें लक्ष्य जसें सर्वकाळ हातीं घेतलेल्या कामाकडे लागलेलें असतें, तसें इतर कोणत्याही लोकांचें लागलेलें असत नाहीं. हें जें वर वर्णन केलें, तें इंग्लंडच्या लोकांचे सामा-

न्य स्वरूपानें समजावें. ह्यास उभयप्रकारेंही अपवाद पुष्कळ आहेत; म्हणजे इंग्लंडांत गमणारे लोक पुष्कळ आहेत; व इतर देशांतही दृढश्रम करणारे लोक पुष्कळ सांपडतील.

देशांत विशेष संपत्ति उत्पन्न होण्याचें तिसरें कारण, तेथील लोकांचें ज्ञान, व विशेष कौशल्य, हीं होत. आतां ज्ञान व कौशल्य हीं कधीं कधीं साक्षात् संपत्तीचे उत्पन्न करणारे जे मजूर व कारागीर ह्यांचे आंगीं असतात; व कधीं कधीं तीं त्या मजुरांच्या वगैरे हातून काम घेणारे जे त्यांचे धनी, त्यांच्या आंगीं असतात. जे स्वतः हातानें नेहमीं तेंच तेंच काम करतात, त्यांचे हस्त कौशल्यानें, व ज्यांच्या कामांत बुद्धीची योजना विशेष आहे त्यांच्या चाणाक्षपणानें, तसेंच सृष्टपदार्थांचे गुण, व शक्ति, ह्यांची माहिती करून घेऊन तिची योजना संपत्ति उत्पन्न करण्याकडे केल्यानें, श्रमाचें उत्पादकत्व वाढतें, ही गोष्ट बहुतेकांस स्पष्टपणें माहीत आहे. लोकांस कलांचें जसें थोडें बहुत ज्ञान असतें, त्या प्रमाणानें त्यांच्या श्रमास थोडी किंवा बहुत उत्पादकता असते; व त्या कलांची विशेष वृद्धि झाली, आणि स्वतःसिद्ध पदार्थांची, व त्यांच्या शक्तींची, पूर्वापेक्षां उत्तम योजना संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कामांत होऊं लागली, म्हणजे तसें झाल्यानें पूर्वींच्या इतक्याच श्रमानें पूर्वीपेक्षां अधिक उत्पन्न होतें, ही गोष्ट आपोआप लक्षांत येण्यासारखी आहे.

ज्ञानानें संपत्ति वाढते, म्हणून आम्हीं वर लिहिलें, तेथें

ज्ञान कोणत्या प्रकारचें घ्यावयाचें हें वाचणाऱ्यांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. संपत्ति उत्पन्न करण्यास उपयोगी ज्ञान, सृष्टपदार्थांच्या धर्माचें होय, तें ज्ञान, पदार्थविज्ञान, यंत्रशास्त्र, रसायनशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, इत्यादिकांच्या अभ्यासानें होतें. हें ज्ञान संपत्ति उत्पन्न होण्यास कसें लागू पडतें, ह्याविषयीं विचार केल्यावर आपणांस असें दिसून येईल, कीं हें ज्ञान साक्षात् श्रम करणाऱ्यांचे ठायींच असलें पाहिजे असें नाहीं. ह्या ज्ञानाच्या योगानें, पदार्थांची योजना उत्तम कोणती, व विवक्षित धर्म पदार्थांत अत्यंत थोड्या श्रमानें कसा येतो, अमुक प्रकारची गति उत्पन्न होण्यास कोणत्या प्रकारें यांत्रिक शक्तिंची योजना केली पाहिजे, इत्यादि गोष्टी कळतात; व त्या ज्ञानाचा व्यवहारांत प्रयोग केला, म्हणजे उत्पन्न वाढतें, मग तो प्रयोग उत्पन्न करणारा मजूर किंवा कारागीर स्वतः करून करो किंवा त्यांस तो करावयास दुसरा कोणी सांगो.

संपत्ति उत्पन्न होण्याच्या कामांत ज्ञानानें एक मुख्य उपयोग असा होतो, कीं तेणें करून नवीन नवीन यंत्रें व हत्यारें करण्याच्या कल्पना निघतात, व त्या यंत्रांची व हत्यारांची योजना कशी करावी, हें समजतें. यंत्रादिकांच्या योजनेनें उत्पन्न कसें वाढतें, ह्याचें सविस्तर निरूपण करूं लागल्यास ग्रंथाचा विस्तार फार होईल; ह्यासाठीं सामान्यरूपानें ह्या स्थळीं ती गोष्ट निवेदितों:- संपत्ति उत्पन्न होण्याच्या कामांत कांहीं कामें अशीं अचाट आहेत, कीं तीं केवळ मनुष्याच्या शक्तीनें कदापि व्हावयाचीं नाहींत, व कांहीं

इतकीं सूक्ष्म व नाजूक आहेत, कीं तीं त्यास कधींही व्हावयाचीं नाहींत, व त्याचा हात लागल्या बरोबर नासून जातील. तर तसलीं कामें यंत्रें आहेत म्हणून होतात, नाहीं तर कदापि झालीं नसती. गलबतें व होड्या ह्यांवांचून समुद्राच्या पार जातां येतेंना; तसेंच कसल्या तरी कुऱ्हाडी आणि सुंभे असल्यावांचून आपणास मोठमोठीं झाडें तोडतां नयेतीं, व खडक फोडतां नयेतें, तसेंच, नांगर किंवा कुदळी असल्यावांचून जमिनीची लागवड न होती; तसवि‍री व धातूंच्या मूर्ति हत्यारां वांचून कदापि न होत्या; ह्या सर्व गोष्टी स्पष्ट आहेत. आतां हीं सर्व कृत्यें मनुष्यास सरासरी करतां येण्यास सरासरी व ओबड धोबड हत्यारें असलीं म्हणजे पुरतात. आणि मनुष्यांचे ज्ञान वाढून जीं यंत्रें व हत्यारें करण्याच्या कल्पना निघतात, तीं, चांगलें सुरेख व जलद काम व्हावें ह्याकरतां मुख्यत्वें करून केलेलीं असतात. तसाच यंत्रादिकांपासून आणखी एक लाभ होतो, तो असा कीं थोड्याश्रमानें पुष्कळ काम होतें, आणि वांचलेला श्रम दुसऱ्या कामाकडे लावतां येतो.

संपत्ति उत्पन्न करण्यांत ज्ञान उपयोगीं पडतें, तें हत्यारें व यंत्रें ह्यांच्या द्वारेंच पडतें असें नाहीं;— तें उपयोगीं पडण्याचे दुसरे अनेक मार्ग आहेत. शेतकीच्या कामांत ज्ञानाचा जो उपयोग झाला आहे, तो यंत्र द्वारा तादृश झाला नाहीं; तर त्या कामांत ज्ञानाच्या योगानें असे लाभ होतात, कीं जमिनीचे गुण, व तींत होणाऱ्या वनस्पतींचे गुण, वाढवण्याच्या रीति समजूं लागतात. जमिनींत एकच

धान्य दोन चार वर्षांवर चांगलें पिकत नाहीं, म्हणून इंग्लंडांत दोन तीन वर्षांनीं शेतें पड टाकावीं लागत असत, तीं न लागावीं म्हणून ते आतां पाळीपाळीनें निरनिराळीं धान्यें पेरतात, हा एक ज्ञानानें फायदा झाला. तसेंच, लागवडीनें पिकाऊपणा जातो, तो आणण्यास तींत चांगलीं व थोड्या खर्चांत होणारीं खतें घालणें, चांगल्या रीतीनें झाडें खचीं करणें, इत्यादि अनेक प्रकारच्या कृति ज्ञानानें प्राप्त झाल्या आहेत. तसेंच, रंगाऱ्यांच्या कारखान्यांत थोड्या खर्चांत कपडे चांगले स्वच्छ करण्याची, त्यांच्यावर चांगला रंग उठविण्याची, व तो रंग तकतकीत होण्याची, व तो, पाहिजे असल्यास, पक्का होण्याची वगैरे, कृति ह्याच वर्गांतली होय. तसेंच, हल्लीं इकडे क्रियेच्या योगानें मुलामा देण्याची कृति प्रसिद्धीस आली आहे, तीही ह्याच जातींतली होय. कांहीं कृतींपासून पदार्थांचा गुण सुधरत नाहीं, परंतु काम थोड्या काळांत होतें; कांहींकांच्या योगानें अनुपयुक्त पदार्थ उपयोगास लागतात; कांहींकांच्या योगानें पूर्वीं फार द्रव्य लागत असतें, तें थोडें लागूं लागतें. ह्यास उदाहरण करवत,- पाहा, हें हत्यार नसतें, तर तक्ते तयार करण्यांत आतांच्यापेक्षां कितीं लाकडें नासावीं लागतीं?

लोकांत ज्ञान वाढलें असतां देशाचें धन वाढतें हें समजणें फारसें कठीण नाहीं; व यंत्रादि दृष्टीस पडल्यानें अशिक्षित मनुष्यांच्यासुद्धां ती गोष्ट ध्यानांत येते. परंतु देशांतल्या सा-

धारणलोकांत चाणाक्षपणा, व विचार करण्याची साधारण शक्ति, व बहुश्रुतता, हीं वाढलीं असतां, तेथील संपत्ति वाढते, ही गोष्ट समजणें विशेष कठीण आहे; व ती कितीएकांस मुळींच खरी वाटत नाहीं. संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कारखान्यांत कितीएक कामें अशीं आहेत, कीं तीं केवळ स्मृतीनें किंवा दररोजच्या सरावानें चांगलीं होतात, व कितीएक अशीं आहेत, कीं तीं केवळ सरावानें चांगलीं करतां येत नाहींत. तीं चांगलीं होण्यास करणाऱ्याच्या आंगीं कल्पना व विचारशक्तिही असावी लागतात. ह्यास्तव वर सांगितलेल्या गुणांचे मनुष्य पुष्कळ झाले असतां, हल्लीं बहुतेक कारखान्यांत देखरेख करण्यांस जे एवढाले मोठमोठे पगार द्यावे लागतात, ते द्यावे लागणार नाहींत. व सर्वच मनुष्यांस कोणत्या रीतीनें काम केलें असतां चांगलें होईल, हें सांगणारे मिळत नाहींत, व ते मिळाले, तरी सर्वकाळ त्यांच्या जवळ बसून अमुक अमूक असें असें करावें असें त्यांस सांगणें दुसऱ्याच्या हातून संभवत नाहीं, ह्यास्तव त्यांच्या बुद्धीप्रमाणें त्यांस आपलें काम करावें लागतें, तर त्यास-वांस आपापल्या सर्व कामास जितकें ज्ञान व्हावें असतें, तितकें असल्यास, त्यांच्या श्रमाचें उत्पादकत्व कितीं वाढेल बरें? पाहा, शेतकरी, माळी, रंगारी, चांभार, लोहार, सोनार, ह्यांस वनस्पतिशास्त्र व रसायन शास्त्र ह्यांतील व्यापक व उपयुक्त नियमांची चांगली माहिती झाल्यास, त्यांस केवढा उपयोग होईल? मनुष्याची साधारण विचारशक्ति वाढलेली असली, म्हणजे त्यास कोणीं कांहीं बऱ्या-

ची गोष्ट सांगितली असतां, ती समजते, व त्यास आपलें हित कशांत व अहित कशांत आहे, हें समजूं लागतें, तो आपल्याकामांत अव्यवस्थितपणें राहात नाहीं; त्यास विचाराच्या योगानें दूरचे अनर्थ दिसूं लागतात. व असें झालें म्हणजे तेणेंकरून संपत्ति उत्पन्न करण्याचे कामांत मोठा फायदा होतो. चोंहींकडे शाळा घालून वगैरे साधारण लोकांत उपयुक्त विद्येचा प्रसार केल्यापासून जे कांहीं इतर लाभ होतात, ते, संपत्ति उत्पन्न करण्यांत होणारे जे लाभ वर सांगितले, त्यांपेक्षां फार मोठे आहेत; तथापि हे वरचे लाभ क्षुल्लक आहेत असें समजूं नये.

लोकांची बुद्धि, कल्पना, इत्यादि वाढल्यानें जसें देशांतलें उत्पन्न वाढतें, तसेंच त्यांचें आचरण चांगलें झाल्यानें ही वाढतें. मजूर कारागीर वगैरे कैफबाज असल्यानें त्यांची बुद्धि व शरीरें हीं खराब होतात; व ते व्यसनी असल्यानें त्यांचें मन चंचल होऊन त्यांच्या हातून एक सारखा दृढश्रम होत नाहीं; इत्यादि वाईट आचरणानें, जे परिणाम होतात, ते संपत्तीच्या उत्पत्तीस किती बाधक आहेत, हें विचार केल्यानें ध्यानांत सहज येईल. ह्याखेरीज मनुष्याच्या आचरणांत आणखी एक दोष असतो, तो तर संपत्तीच्या उत्पत्तीस फारच बाधक आहे. तो दोष अप्रामाणिकपणा. श्रमकरणाऱ्यांचे व कारागिरांचे श्रमाचें उत्पादकत्व पुष्कळ अंशीं त्यांच्या प्रामाणिकपणावर आहे. गडी मजुरीनें दुसऱ्यानें आपल्या शेतांत लावला असला, म्हणजे तो काम करतो तें, व तो आपल्या स्वतःच्या

शेतांत तितक्याच वेळांत जें काम करतो तें, ह्या दोहोंच्यामध्यें पराकाष्ठेचा भेद असतो. जो गडी आपल्या घरीं सकाळपासून दोनप्रहर पर्यंत कडब्याच्या पेंढ्या दोन तीनशें बांधतो, त्यासच दुसऱ्यानें त्याच कामास मजुरीनें लावलें असतां, तो संध्याकाळ पर्यंत शंभर पेंढ्या बांधीत नाहीं. सुतार, गंवडी, ह्यांस रोजंदारीनें ठेवलें असतां, ते कुचराई करून कामास किती अधिक दिवस लावतात; व त्यांस मक्त्यानें तेंच काम दिलें असतां, काम किती कचें करतात, हें पुष्कळांस माहीत असेलच. तसेंच, सोनार, शिंपी, गवळी, इत्यादि सर्व उद्मी अप्रामाणिकपणाकरून कामाचा किती नाश करतात, हें ही बहुतांस ठाऊक आहे. एक साधारण मनुष्य रोजंदारीनें लावला, तर त्याकडे वरचेवर नदर ठेवावी लागते; नाहीं तर तो फुकट रोज खाऊन जातो. कामास लावलेले मजूर, किंवा कारागीर आपलें काम संकेता प्रमाणें करतात किंवा नाहींत, हें डोळ्यांत तेल घालून धन्यास पाहावें लागतें, व ह्या विषयीं जितका श्रम करावा लागतो, तितका सर्व उत्पादक श्रमांतून कमी करून देखरेखीकडे मनुष्यांच्या अप्रामाणिकपणामुळें लावणें भाग पडतें. केवळ वस्तुस्थिति पाहातां, हा श्रम पदार्थोत्पत्तीस आवश्यक नाहीं, व धन्यानें त्यांस कुचराई व कृत्रिम करतां येऊं नये, म्हणून कितीही उपाय केले, तरी त्या बाहेरील उपायांनीं करवलेल्या कामास, त्यांनीं आपल्या इमानानें केलेल्या कामाची सर कदापि येणार नाहीं. मनुष्यांस एकमेकांवर विश्वास ठेवतां येतो, ही गोष्ट फारच

महत्वाची आहे; व हिचा उपयोग संसारांतील हरएक गोष्टींत आहे. देश सधन होण्यास ह्या विश्वासरूपगुणापासून जो उपयोग होतो, तो त्यापासून होणाऱ्या इतर उपयोगांशीं लावून पाहातां, फार अल्प आहे खरा; परंतु हा ह्याचा उपयोग एवढ्याच गोष्टीवरून क्षुल्लक म्हणतां येत नाहीं. मनुष्याच्या अप्रामाणिकपणानें संपत्तीचा साक्षात् नाश होतो, त्याचाच विचार केला असतां, त्यांत केवढा तोटा आहे! पाहा:— सर्वदेशांतशेंकडों लोक केवळ इतरलोकांस लुटून व ठकवून उपजीवन करीत असतात; व ते शेंकडा अमुक असतात, असें निश्चयपूर्वक जरी सांगतां येत नाहीं, तरी सुमारानें पाहातां, जसजसा देश सधन, तसतशी तेथें ह्या दुष्ट लोकांची संख्या मोठी असते. ह्यालोकांच्या उपजीवनाचा देशावर मोठा भार आहे. तसेंच प्रत्येक देशांत शहरच्या बंदोबस्ता करतां, व रखवाली करतां, पुष्कळ पोलिसाचे लोक ठेवावे लागतात; ते, व दुष्टलोक कोणआहेत ते ते निवडून काढून त्यांस शासन करण्याकरतां फौजदारीकोडतें ठेवावीं लागतात, तीं व दिवाणी कोडतें, हीं कांहीं अंशीं मनुष्याच्या दुष्ट आचरणामुळेंच आवश्यक झालीं आहेत. मनुष्याचें आचरण चांगलें असतें, तर हे कारखाने चालवण्याचें ओझें देशावर कशास पडतें? जसजसे लोक प्रामाणिक विशेष, तसतसें हें ओझें कमी असतें. अप्रामाणिकपणानें, तयार झालेल्या संपत्तीचा हा व्यर्थ होणारा नाश सांगितला. अप्रामाणिकपणा कमी झाल्यानें हा नाशच बंद होईल असें नाहीं; तर नवी संपत्ति ही पुष्कळ उत्पन्न होईल.

मोठालीं कामें म्हटलीं म्हणजे तीं एकट्याच्या श्रमानें, बुद्धीनें, किंवा भांडवलानें, होण्या जोगीं नसतात; तीं होण्यास अनेकलोकांची जूट व्हावी लागते. तर लोकांचा एकमेकांवर विश्वास वाढला असतां व आपण दुसऱ्यास भागीदार केलें असतां, तो आपलें काम विश्वासानें करील, आपणास फसवणार नाहीं; असें मनुष्यास पक्केपणीं वाटूं लागलें असतां, कितीबरें जुटी होतील? व केवढा व्यापार व तद्द्वारा, संपत्ति वाढेल? पुष्कळ लोकांपाशीं भांडवल असतें; पण तें व्यापारांत घालण्यास व्यापाराची माहिती पाहिजे ती त्यांस नसते, किंवा वेळ नसतो, म्हणून त्यांजवळ भांडवल असून नसल्या सारखें होतें. तसेंच, दुसऱ्या लोकांस व्यापाराची चांगली माहिती असती, व ते रिकामे असतात; पण त्यांपाशीं भांडवल नसल्यामुळें त्यांची माहिती व वेळ व्यर्थ जातात. परंतु लोकांत जर विश्वासुकपणा विशेष असेल, तर भांडवल ज्यां पाशीं आहे ते, व ज्यांस व्यापाराची माहिती व तो करण्यास वेळ आहे ते, एकत्र होऊन व्यापार वाढून उभय पक्षांचें ही कल्याण होईल, व देशाचें उत्पन्न वाढेल. कांहीं देशांतले लोक फार अप्रामाणिक असल्यामुळें त्यांचा माल घेण्याविषयीं इतर देशांतले व्यापारी फार दिक्कत घेतात. कां तर त्यांचा माल, व ते लोक व्यापाऱ्यांस जो मासला दाखवतात तो, त्यांच्यामध्यें बहुतवेळ अंतर पडलेलें असतें; आणि व्यापाऱ्यांनीं होसेनें तो माल न घेतल्यामुळें त्या लोकांस तो तोटा करून विकावा लागतो. तसेंच, कधीं कधीं व्यापारी किंवा कारागीर चांगला प्रामाणिक आहे एवढ्या करतां त्या-

ऱ्या मालास अधिक किंमत द्यावी लागते, व त्या कारागिरांस अधिक मजुरी द्यावी लागती. जे दुकानदार प्रामाणिक असतात, त्यांच्या दुकानीं जिन्नस महाग असतो; व जे सोनार, शिंपी, वगैरे कारागीर प्रामाणिकपणाविषयीं विख्यात असतात, ते इतरांपेक्षां अधिक मजुरी घेतात; हें सर्वांस माहीत आहे. ह्याप्रमाणें संपत्ति उत्पन्न होण्यास अप्रामाणिकपणापासून अनेक विघ्नें येतात; व तिचा व्यर्थ नाश पुष्कळ होतो. तस्मात् लोकांचें आचरण प्रामाणिक असणें हें देशास उत्पादकत्व विशेष येण्यास एक कारण आहे, असें सिद्ध होतें.

देशास विशेष संपत्त्युत्पादकत्व आणणारीं जीं वर अनेक उपकारणें सांगितलीं, त्यासर्वांपेक्षां मालमत्तेचें संरक्षण हें मुख्य होय. मनुष्य जो संपत्ति उत्पन्न करण्यासाठीं श्रम करतो, व अनेक प्रकारचीं दुःखें सोसतो, तो संपत्तीचा आपणास उपभोग होईल म्हणून करतो, व सोसतो; परंतु पुष्कळ श्रम करून व अडचणी सोसून जर परिणामीं त्याच्या मेहनतीचें व बुद्धीचें फळ दुसरा बळकावतो, तर तो मनुष्य, ज्या वांचून पोट चालतच नाहीं, तेवढें मात्र उत्पन्न करील; परंतु त्यापेक्षां अधिक उत्पन्न करण्याविषयीं त्याची प्रवृत्ति कधींही होणार नाहीं. ह्यास्तव देशांत उत्तमप्रकारें संपत्ति उत्पन्न होण्यास मालमत्तेचें चांगलें संरक्षण असलें पाहिजे. मालमत्तेचें पूर्ण संरक्षण म्हटलें म्हणजे, ज्याची मालमत्ता असेल, त्याच्या खुशी वांचून त्यापासून ती दुसऱ्यास घेतां न येणें. मालकाच्या खुशी वांचून माल

मत्तेचें हरण होण्याचे दोन प्रकार आहेत; व तिचें संरक्षण होण्याचेही दोनच प्रकार आहेत. चोर, ठक, परचक्र, ह्यांपासून देशांतल्या मालमत्तेस अपाय होतो, व ह्या अपायाचें निवारण सरकाराकडून होतें. तसेंच, सरकार, व त्याचे कामगार, ह्यांपासून मालमत्तेस एक अपाय असतो, त्यापासून उत्तम प्रकारच्या राज्य व्यवस्थांच्या योगानें व उत्तम प्रकारच्या कायद्यांच्या योगानें तिचें संरक्षण होतें. मालमत्तेच्या संरक्षणाचे हे दोन्ही प्रकार फार आवश्यक आहेत, व पहिल्यापेक्षां दुसरा कांहीं विशेष आवश्यक म्हटला तरी चालेल. पाहा, इतरलोकांनीं अन्याय केला असतां सरकारांत दाद लागण्याची आशा असते. परंतु सरकार किंवा त्याच्या आश्रयानें त्याचे कामगारच प्रजेच्या धनाचें हरण करूं लागल्यास, दाद लागणें प्रायः अशक्य असतें. ह्यांत विशेष वाईट गोष्टही असते, कीं सरकारच्या उपद्रवाचा प्रतिबंध करण्यास जो यत्न करतो, तो उलटा सरकारचा गुन्हेगार होऊन व त्याची दाद लागणें एकीकडे राहून त्याला शिक्षा होते. सरकारच्या वर सांगितलेल्या अपहारामुळेंच एशिया खंडांतले अनेक देश आज दरिद्रावस्थेंत आहेत. इंग्लंड वगैरे ज्या देशांतले लोक चांगले विद्वान व हुशार आहेत, त्या देशांतल्या लोकांनीं उत्तम प्रकारच्या राज्य व्यवस्था व कायदे स्वदेशांत करून घेतले आहेत; त्यांच्या योगानें त्या देशांतल्या सरकारांस प्रजेच्या मालमत्तेचें हरण करतां येत नाहीं. इंग्लंडांत राजास प्रजेवर कांहीं कर बसवणें झाल्यास त्यास प्रथमतः पार्लमेंट म्हणजे प्रजेनें राज्य

कारभार चालवण्या करतां आपल्या तर्फेनें नेमलेल्या मुक्त्यारांची सभा, तिचे अनुमोदना वांचून बसवतां येत नाहीं.

राजांपासून व त्यांच्या कामगारांपासून मालमत्तेचें रक्षण फार आवश्यक आहे म्हणून सांगितलें; तसेंच, राजकृत संरक्षण ही मोठें उपयोगी आहे. राजा अशक्त असल्यामुळें त्याचा अम्मल त्याचे चाकरांवर नसला, म्हणजे ते चाकरच स्वतंत्र होऊन प्रजेस लुटतात. तसेंच, तसल्या राजांच्या हातून चोर, दरवडेकरी, ह्यांचा चांगला बंदोबस्त होत नाहीं; ह्यास्तव कोणत्यावेळीं काय अनर्थ येईल असें भय प्राप्त होऊन प्रजेची प्रवृत्ति व्यापारादिक करण्याकडे फारशी होत नाहीं. इंग्रजांचें राज्य ह्या देशांत झाल्यापासून दरवडेकरी, व चोर, ह्यांचा उपद्रव बहुतकरून नाहींसा झाला आहे; व सरकारच्या अम्मलदारांचा रयतेवर जुलूमही पहिल्या इतका होऊं सकत नाहीं. हा ह्या देशास ह्या सरकारापासून मोठा लाभ झाला आहे.

कधीं कधीं राजाचे कामगार राजाच्या जातीचे, व प्रजा निराळ्या जातीची, असल्यामुळें राजाचा आपल्या जातीच्या कामगाराकडे पक्षपात पडून, त्यांपासून प्रजेस झालेल्या उपद्रवांची दाद लागत नाहीं. विलियम विजयी ह्यानें इंग्लंडचें राज्य घेऊन आपल्या नार्मनलोकांस कामें सर्व राज्यांतील सांगितलीं, त्या वेळीं इंग्लंडच्या मुळच्या लोकांस त्या नार्मनलोकांपासून बहुत उपद्रव होई, व सरकारांत त्यांची दाद लागत नसे. तसेंच, मागें ह्या देशांत मुसलमानी राज्य होतें, तेव्हां मुसलमान अंमलदार हिंदूंस हवें तसें लुटीत.

तसेंच पेशवाईंत देखील ब्राह्मणांची जशी लौकर दाद लागे, तशी इतरजातींची कोठें लागे? हल्लींच्या राज्यांत प्रजेस उपद्रव होण्याचें वर सांगितलेलें कारण आहे; परंतु कांहीं अंशीं सरकारच्या चांगल्या कायद्यांनीं, व दुसऱ्या अनेक कारणांनीं, त्या जातीचा उपद्रव प्रजेस फारसा होतो, असें म्हणतां येत नाहीं.

मालमत्तेचें संरक्षण होण्यास राजभय असें कारण आहे, तसें, किंबहुना त्या पेक्षां मोठें, कारण लोकभय हें होय. मोठ मोठ्या सावकारांचा व्यापार खतपत्रांशिवाय होतो, तरी प्रायः ते एकमेकांस ठकवीत नाहींत. त्यांस इतरलोकांपेक्षां विशेष प्रामाणिक म्हणावें, तर तेंही संभवत नाहीं. कांकीं, प्रसंगवशात्, ते इतरलोकांस ठकवतात, तर, ते जे एकमेकांस ठकवीत नाहींत, ते केवळ ते ज्यालोकांत राहातात, व वागतात, त्यांच्या भयास्तव ठकवीत नाहींत. मनुष्य ज्या लोकांत राहातो, त्यांचें भय, किंबहुना राज्यभयापेक्षांही, त्यास अधिक असतें. वाणी, सोनार, शिंपी, हे आपल्या गिऱ्हाइकांस ठकवतात; पण त्यांस एकमेकांस ठकवण्यास भय वाटतें, फार तर काय, चोरांस व रामोशांस आपल्या जातींच्या लोकांशीं प्रामाणिकपणानें वागणें भागपडतें. ब्राह्मणलोक मद्यपान करण्यास भितात; ख्रिस्तियनलोक एक बायको असतां दुसरी करीत नाहींत; व राजास जुन्या देशचाली मोडवत नाहींत; ह्या सर्व गोष्टी लोकभयानें होतात, असें म्हटलें पाहिजे. मिलवगैरे ग्रंथकारांचें म्हणणें असें आहे, कीं इंग्लंडांत जें मालमत्तेचें रक्षण होतें, तें लोकभयानें जितकें

होतें, तितकें तेथील उत्तम राज्य व्यवस्थेनें, व उत्तम कायद्यांनीं देखील होत नाहीं. ह्या विचारावरून साधारणलोकांत उपयुक्तज्ञानाचा व सुविद्येचा प्रसार करून त्यांच्या समजुती सुधारणें हें देशास किती हितावह आहे, हें आमच्या वाचणाऱ्यांनीं लक्ष्यांत आणावें.

देशास विशेष उत्पादकत्व येण्याचीं मुख्य मुख्य कारणें सांगितलीं. ह्यां खेरीज निरनिराळे कायदे, लोकांच्या रीति भाति, धर्म, वगैरे अनेक गोष्टी देशाची उत्पादकता वाढण्यास किंवा कमी होण्यास कारण आहेत, त्या सर्वांचें निरूपण केल्यास ग्रंथाचा विस्तार फारच होईल; व तितकें करून त्यांचें, कदाचित्, पुरतें निरूपण व्हावयाचेंही नाहीं. त्यांपैकीं कांहींचें विवेचन पुढें प्रसंग वशात् कदाचित् होईल. ह्या स्थळीं सामान्यरूपानें इतकेंच सांगतों, कीं ज्या ज्या कायद्यांच्या व रीतिभातींच्या योगानें मनुष्याचें ज्ञान वाढतें, व त्यास त्याच्या भांडवलाचा, वेळेचा, ज्ञानाचा, अत्यंत योग्य कामांत विनियोग करतां येतो; व ज्यांच्या योगानें त्याच्या श्रमाचें सर्वफल त्याच्या स्वाधीन राहातें; दुसऱ्यास तें बुचाडतां येत नाहीं; व ज्यांच्या योगानें एकाच्या हिता करतां दुसऱ्याचा नाश होत नाहीं; अशाप्रकारचे कायदे, रीति भाती देशास सधन करतात; व ज्यांनीं विपरीत कार्य्यें होतात, त्यांनीं देश दरिद्री होतो.

भाग आठवा.

श्रमसंयोग म्हणजे अनेकांनीं मिळून एक काम करणें, ह्याविषयीं.

श्रमाची उत्पादकता वाढवणाऱ्या कारणांचें मागल्या भागांत कथन केलें, त्या प्रसंगीं एक मुख्य कारणाचें आह्मीं अगदींच निरूपण केलें नाहीं. त्याचें कारण असें आहे, कीं तें कारण मोठें आहे, व त्या कारणाच्या विचारांत अनेक इतर गोष्टींचा विचार प्रसक्त होतो, तो पूर्णपणीं व्हावा, ह्याकरतां त्या कारणाचें यथायोग्य सविस्तर विवेचन एका निराळ्याच भागांत करण्याचें योजून तें ह्या भागांत करतों.— तें कारण श्रमसंयोग, म्हणजे अनेकश्रमकर्त्यांनीं एकत्र मिळून एक काम करणें. उत्पन्न वाढण्याचें जें हें महत्साधन, ह्याच्याच एक जातीस श्रमविभाग म्हणतात. ह्या जातीच्या श्रमसंयोगाविषयीं अर्थशास्त्रकारांनीं बहुत विचार केला आहे, व तितका विचार करणें ह्या विषयास योग्यही आहे; तथापि त्या ग्रंथकारांनीं ह्या एकच जातीकडे विशेष लक्ष्य दिल्यानें, त्यांचें लक्ष्य दुसऱ्या जातीकडे पोहोंचावें तितकें पोंहोंचलें नाहीं. ही चूक प्रथमतः वेकफील्ड नामक ग्रंथकाराच्या लक्ष्यांत येऊन, त्यानें असें सिद्ध करून दाखवलें, कीं श्रमविभागच संपत्त्युत्पत्तीस स्वतः कारण होय, असें अर्थशास्त्रकार आजपर्यंत लिहित गेले; परंतु श्रमविभाग हा

मुख्य कारणाचा एक प्रकार होय; व ज्या नियमानें त्यास कारणत्व आलें आहे, तो नियम विशेष व्यापक असून त्यांत श्रमविभागाचा अंतर्भाव होतो.

श्रमसंयोगाच्या जाती दोन आहेत;– अनेक मनुष्यें एकच काम परस्परांच्या साह्यानें करतात, ही एकजाति; व अनेक मनुष्यें, एकाच कामाचे अंगभूत जे अनेक व्यापार, ते करून तद्द्वारा एकमेकांस साह्य करतात, ही दुसरी जाति. पहिल्या प्रकारांत सर्वांच्या श्रमाचें एकच कार्य होतें; व दुसऱ्या प्रकारांत त्यांच्या श्रमापासून अनेक अंगभूत कार्यें होऊन त्यांपासून एक मुख्य कार्य होतें; हा त्या दोहो प्रकारांच्यामध्यें भेद आहे. पहिल्या प्रकारास साक्षात् श्रमसंयोग, किंवा स्पष्टश्रमसंयोग म्हणावें; व दुसऱ्या प्रकारास फलद्वारक श्रमसंयोग, किंवा अस्पष्टश्रमसंयोग म्हणावें.

असें म्हणतात, कीं दोन पारधी कुत्रे निरनिराळे धावूं लागले असतां जितके ससे मारतात, त्यांपेक्षां ते जमून धांवले असतां अधिक मारतात. ह्या उदाहरणांत साक्षात् श्रमसंयोगापासून होणारा लाभ दिसून येतो. ह्याप्रमाणेंच अनेक साधारण कामांत असें आहे, कीं चौघे मनुष्य निरनिराळे खपत असतां, त्यांच्या हातून जितकें काम होतें, त्यापेक्षां ते एकमेकांस साहाय्य करून एकत्र खपले असतां काम अधिक होतें. चार बायका निरनिराळीं जांतीं घेऊन दळण्यास बसल्या असतां जितकें दळण दळतील, त्यापेक्षां त्यांनीं एकत्र एका मोठ्या जात्यानें दळलें असतां अधिक दळण दळतील. त-

तसेंच मोठमोठालीं ओझीं चढवणें, मोठालीं झाडें तोडणें, तुळया करवतणें, आगोठीस भाताचें आवण लावणें, नाल्वणी, वरी इत्यादि आवटणें, वगैरे कामांत, प्रत्येक मनुष्य एकटा काम करूं लागला असतां काम फारच थोडें होईल; व कांहीं उदाहरणांत तर, काम मुळींच व्हावयाचें नाहीं:- नाव वल्हवून नेणें, तारवाचे दोरखंड वर ओढणें, उंच इमारती बांधण्या करतां पाहाड बांधणें, सगळ्याचे सगळे रस्ते एकदम चांगले करण्या करतां खडी फोडून तयार करून त्यांवर पसरणें, इत्यादि शेंकडों कामें, अनेक मनुष्यांनीं एकत्र श्रम केल्या वांचून, कदापि व्हावयाचीं नाहींत. न्यूहालंडांतील लोक, उत्तर अमेरिकेंतील इंडियनलोक वगैरे रानटी एकमेकांस साह्य करीत नाहींत, त्यांमध्यें ज्याचें काम तो करतो; व ही चाल त्यांच्या श्रमास चांगलें उत्पादकत्व येण्यास एक मोठी प्रतिबंधक आहे. त्या लोकांची स्थिति कांहीं अंशीं पशूंच्यापेक्षां ही वाईट आहे असो: इंग्लंड वगैरे ज्या देशांतील श्रमास उत्पादक शक्ति मनस्वी आहे, तेथील लोक एकमेकांस अगदीं साह्य करीनातसे झाल्यास, व ज्याचें त्यास आपलें काम करावें लागल्यास, त्या देशाची काय अवस्था होईल, हें मनांत आणावें, म्हणजे साक्षात् श्रमसंयोगापासून संपत्तीचें उत्पन्न करण्यास किती उपयोग पडतो, हें लक्ष्यांत सहज येईल. हजारों कारखान्यांत असें आहे, कीं कांहीं मर्यादे पर्यंत श्रम करण्यास एकमेकांस उपयोगीं पडणें जसजसें विशेष, तसतसें त्या श्रमास उत्पादकत्व विशेष. साक्षात् श्रमसंयोग हा, लोकांची परस्पर संबंधानें हित करून घेण्याची पहिली पायरी होय. दु-

सरी पायरी ही, कीं परस्परांच्या साहाय्यानें उत्पन्न वाढतें, ह्या स्तव कांहीं लोक एकवट होऊन श्रमसंयोगाच्या योगानें आपणास हवें, त्यापेक्षां अधिक धान्य उत्पन्न करूं लागले, म्हणजे दुसरे कांहीं लोक एकत्र होऊन त्याच उपायानें आपणांस हवीं त्यापेक्षां अधिक वस्त्रें उत्पन्न करूं लागतात, आणि ज्यास्ती झालेलीं वस्त्रें देऊन, पहिल्या लोकांनीं जें अधिक धान्य उत्पन्न केलें असतें, तें घेतात; आणि श्रमसंयोगाच्या योगानें दोघांसमुदायांचें उत्पन्न वाढलें असतें, म्हणून विनिमयाच्या योगानें दोघांपाशींही त्या प्रत्येकांच्या गरजेपेक्षां अधिक धान्य व वस्त्रें होतात, तेणेंकरून त्यां पाशीं भांडवल होऊन आपापल्या कामांत मजूर ठेवण्याचें सामर्थ्य त्या दोन्ही समुदायांस येतें. ह्याप्रमाणें साक्षात् श्रमसंयोगापासून पुढें फल द्वारक श्रमसंयोग उत्पन्न होतो, असें वेकफील्द् साहेबाचें मत आहे. साक्षात् श्रमसंयोगस्थळीं एक प्रकारचीं कामें करण्यास श्रम कर्ते परस्परांस साह्य करतात. जसें एक कुणबावा वाहणाच्या गड्यांचें एकमेकास साह्य; व फलद्वारक श्रमसंयोगस्थलीं एका मुख्य कामाचीं अंगभूत जीं अनेक कामें तीं वांटून घेऊन तीं करून तें मुख्य जें काम तें सिद्ध होण्यास परस्परांस साहाय्य करतात, जसें, सर्वांस धान्य व वस्त्रें पाहिजेत, तर कोणी सर्वांस पुरेसें धान्यच करतात, व कोणी सर्वांस पुरतशीं वस्त्रें करतात; आणि अशा रीतीनें एकमेकांचे उपयोगी पडतात. ह्या दुसऱ्या प्रकारास बहुतेक अर्थशास्त्रकार श्रमविभाग म्हणतात.

श्रमसंयोगाच्या वर सांगितलेल्या दोन प्रकारांच्यामध्यें

एक मोठा भेद आहे, तो हा, कीं साक्षात् श्रमसंयोग ज्यांच्या श्रमाचा संयोग असतो, त्यांस समजतो, व अशिक्षित मनुष्याच्यासुद्धां, दिसल्यामुळें, लक्ष्यांत सहज येतो. परंतु फलद्वारक जो श्रमसंयोग आहे, तो समजणारे थोडे. तो ज्यांच्या श्रमाचा संयोग असतो, त्यांस सुद्धां, बहुधां, कळत नाहीं. ह्याचें कारण असें आहे, कीं अनेक मनुष्यें एकादें ओझें उचलूं लागलीं असतां आपण एकमेकांस साह्य करतों, असें त्यांस समजतें; कां कीं, ती गोष्ट डोळ्यांनीं दिसते, तेव्हां ती विषयीं कोणास भ्रांति असत नाहीं. परंतु फलद्वारक श्रम संयोगांत ळीं, निरनिराळीं मनुष्यें किंवा मनुष्यांचे समुदाय, निरनिराळ्या जागीं, निरनिराळ्या काळीं, निरनिराळे उद्योग करतात. ह्या करतां ते वास्तविकपणें एकमेकांस साह्य करतात खरे, परंतु तें लक्ष्यांत सहज येत नाहीं. तें लक्ष्यांत येण्यास विचार करावा लागतो; व ह्या भेदामुळेंच त्या दोन प्रकारांस वर स्पष्ट श्रमसंयोग व अस्पष्ट श्रम संयोग अशा संज्ञा दिल्या आहेत.

प्रकृतकाळीं एक आंगरखा करण्याच्या श्रमाचा किती विभाग झाला आहे, म्हणजे तो आंगरखा करण्यांत किती मनुष्यांच्या श्रमाचा संयोग झाला आहे, तो पाहा;– तो आंगरखा लोंकरीचा असल्यास मेंढरें राखणारे, व त्यांची लोंकर कापणारे लोक निराळे;– त्या लोंकरीचें सूत काढतां येईशी ती तयार करण्याचें काम निराळें;– तिचें सूत काढण्याचें तिसरें काम;– त्या सुताची बनात विणण्याचें चवथें काम;– ती बनात रंगवण्याचें पांचवें;– व तिचा

आंगरखा शिवण्याचें साह्यें काम. ह्यांखेरीज लोंकरीच्या अवस्थेपासून शेवटपर्यंत त्या द्रव्याचें स्थलांतर कितीवेळ होतें, व तें ह्यावयास गलबतवाले, गाडीवाले, किंवा बैलवाले, किती लागतात; व कितीएक उद्म्यांच्या हातीं तें द्रव्य जातें; व त्या गलबताचे किंवा मागाचे करणारे इत्यादि श्रम कर्त्यांचा विचार केला; तर तो फार मोठा आहे. हे सर्वलोक, चरमफल जो आंगरखा तो तयार होण्यास, परस्परांस साह्याय्य करतात, व त्या सर्वांच्या श्रमाच्या संयोगानें तें फल उत्पन्न होतें. परंतु आपण एकमेकांस साह्य करतों, असें त्यांस वाटत नाहीं; व ह्या कृत्यामध्यें त्यांचा पूर्वसंकेत नसतो. आतां वरसांगितलेल्या लोकांच्याच श्रमानें तो आंगरखा उत्पन्न झाला आहे काय? त्यास ह्यांपेक्षां अधिकलोकांचा श्रम लागला आहे. वर जितके उद्मी व व्यापारी सांगितले, त्यांपैकीं प्रत्येकास धान्य आणि शेंकडों पदार्थ पाहिजेत, आणि दुसरे कोणी लोक ते पदार्थ उत्पन्न करताहेत, ते आपणास मिळतील, असा त्यास पक्का भरंवसा नसता; तर त्या प्रत्येकास आंगरखारूप माल तयार होण्यास आवश्यक जे व्यापार त्यांपैकीं एकेका व्यापाराकडेच आपली सर्ववेळ लावतां नयेती. आंगरख्याच्या ह्या उत्पादकांस ज्यांपासून धान्य व घरें प्राप्त झालीं, त्या सर्वांनीं, त्यांस जरी वाटलें नाहीं, तथापि, त्यांस आंगरखा उत्पन्न करण्यास साह्य केलें. ह्यावरून असें दिसतें, कीं आपणास हवें त्यापेक्षां अधिक धान्य उत्पन्न करणाऱ्या मनुष्यांच्या एका समुदायास ज्याक्त

उत्पन्न केलेलें धान्य देऊन, त्यास हवीं त्यांपेक्षां अधिक उत्पन्न करणाऱ्या मनुष्यांच्या समुदापासून त्यांनीं ज्यास्त उत्पन्न केलेलीं वस्त्रें विकत घेतां येतात; व दुसऱ्या समुदायास पहिल्या समुदायापासून धान्य घेतां येतें; हा विनिमय त्या दोन समुदायांचीजूट आहे म्हणून होतो. आतां, यद्यपि ते सर्व मनुष्य एकमेकांशी असें करण्याचा स्पष्ट संकेत करीत नाहींतखरा; तथापि त्यांस एकमेकांपासून साह्य प्राप्त होण्याचा भरंवसा असतोच; आणि ते समुदाय एकमेकांपासून दूर अंतरावर गेल्यानें किंवा राज प्रतिबंधानें, किंवा त्यांचा परस्परांत तंटा झाल्यानें, वगैरे त्यांची जूट मोडून पूर्वोक्त विश्वास नाहींसा झाल्यास, कोणत्या तरी रीतीनें पुनः जूट झाल्यावांचून त्यांस धान्य व वस्त्रें उत्पन्न करण्याच्या श्रमाचे दोन भाग करतां येत नाहींत.

मागल्या उपपादनावरून संपत्ति उत्पन्न होण्यास श्रमविभाग किती आवश्यक आहे, हें वाचणाऱ्यांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. निरनिराळीं मनुष्यें, किंवा मनुष्यांचे समुदाय, एकएक पदार्थ उत्पन्न करण्याकडे आपला सर्वकाळ, किंवा बहुतकाळ, लावूं लागले; म्हणजे ते पदार्थ अधिक उत्पन्न होतात, एवढेंच नाहीं; तर श्रमविभाग जर अगदींच नसता, तर हल्लीं जे पदार्थ उत्पन्न होतात, त्यांतून फारच थोडे पदार्थ उत्पन्न होते, व बाकीचे पदार्थ मुळींच उत्पन्न होते ना.

असें कल्पा, कीं एका ओसाड व पिकाऊ जमिनीच्या बेटांत

कांहीं मनुष्यें जाऊन वसाहत करून राहिलीं. तीं सर्व एकच धंदा करतात. प्रत्येक कुटुंबानें एकएक शेत घेऊन, त्या शेतांत खपून, त्या कुटुंबांतलीं मनुष्यें आपापल्या निर्वाहापुरतें धान्य उत्पन्न करतात. आतां सर्वच धान्य उत्पन्न करणारे पडले, तेव्हां धान्य ज्यास्त उत्पन्न करून तें विकत घेण्यास कोणी नाहीं, सबब प्रत्येक कुटुंबास धान्या खेरीज जे पदार्थ लागत असतील, ते त्या कुटुंबातल्या माणसांसच उत्पन्न करावे लागतात. अशा स्थितींत त्या बेटांतील जमीन जर बरीशी पिकाऊ असली, व त्या पिकाऊपणाच्या मानानेंच त्या लोकांची संख्या असली, तर ते लोक धान्या खेरीज निर्वाहाचे दुसरे कांहीं पदार्थ उत्पन्न करतील. प्रत्येक कुटुंबांतील बायकांस कांहीं वेळ सांपडेल, त्यांत त्या सूत काढून कुटुंबाच्या मनुष्यांस निर्वाहापुरतीं थोडीशीं मोठीं धोटीं वस्त्रें विणतील,+ तसेंच जेव्हां शेतांत निकडीचें काम नसेल, तेव्हां कुटुंबांतलीं कांहीं माणसें खपून आबड धोबड खोपटीं बांधतील, किंवा तीं बांधलेलीं असल्यास त्यांची डागडुजी करतील. ह्याप्रमाणें धान्य (तेंही पाऊस जसा कमी ज्यास्त पडेल, त्यामानानें कधीं कधीं पुरतें मिळालें मिळालें नाहीं नाहीं), मोठें धोटें धडूतकांबरूण, सरासरी खोपटी, ह्यांच्या पलीकडे अधिक कोणत्याही कुटुंबास, प्रायः उत्पन्न करतां यावयाचें कठीण. हें इतकेंच उत्पन्न करावयास त्यांपैकीं बहुतेकांस पराकाष्ठेची मेहनत करावी लागेल. ते

+ ही श्रमविभागाची पहिली पायरी होय.

धान्य उत्पन्न करतील, तेंसुद्धां त्यांजवळची आउतें पराकाष्ठेचीं आबड धोबड असल्यामुळें फारसें उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं. सुखाचे व ऐष अरामीचे पदार्थ उत्पन्न करण्याची तर वार्ताच नको; कां कीं, ते पदार्थ उत्पन्न करण्याचें ज्ञानच त्यांस नसतें. आणि कांहीं वस्तू त्यांस यथा कदाचित् करतां यावया जोग्या असल्या, तरी त्यांस फावणार कोठून? व कांहीं जिन्नस करावयास त्यांस स्थलांतर केलें पाहिजे, तेंही त्यांच्यानें करवायाचें नाहीं. ह्यास्तव असल्या लोकांत अनेक प्रकारचे धंदे असणार नाहींत; व जे थोडेसे धान्यादि आवश्यक पदार्थ ते उत्पन्न करीत असतील, त्यांतही फारसें उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं. कां कीं, त्यांचीं आऊतें वाईट, हें त्याच्या श्रमाची उत्पादकता वाढण्यास मोठें प्रतिबंधक आहेच; व तें असून दुसरें असें मोठें प्रतिबंधक आहे, कीं कुटुंबाचे माणसांनीं आपल्या निर्वाहापुरतें स्वश्रमानें आपल्या जमिनींत उत्पन्न केलें, म्हणजे त्यांची गुदरण होते, मग कुटुंबाचीं माणसें आहेत तितकीं आहेत तों पर्यंत, त्यांस आपल्या जमिनीचें उत्पन्न वाढवण्यास, किंवा विशेषश्रम करण्यास, कांहीं हेतु नाहीं. हेतु असल्या वाचून उगीच मेहनत कोण करतो.

आतां असें कल्पा, कीं कांहीं लोक आपलीं हत्यारें घेऊन, व एकावर्षाच्या बेगमी पुरतें धान्य बरोबर घेऊन त्या बेटांत येऊन राहिले. असें झाल्यास त्या शेतकरी लोकांच्या पूर्वीच्या स्थितींत मोठा विपर्यास पडेल. नवे आलेले कारागीर लोक, त्या साध्या शेतकरीलोकांस आवडण्या जोगे शोभादायक पदार्थ, अथवा उपयोगाचे

पदार्थ, करूं लागतील, आणि त्यांनीं बरोबर आणलेलें धान्य संप-ण्यापूर्वीं आणखी धान्य घेण्यास त्यां पाशीं त्यांनीं नवा केलेला माल पुष्कळ होईल. असें झाल्यानें त्या पहिल्या शेतकऱ्यांस आपली संपत्ति वाढवण्याची विशेष उमेद येईल. त्यांस आतां सुखाचे व ऐषअरामीचे पदार्थ घेण्याची सोय झाली. जों पर्यंत त्यांस कोणताहीपदार्थाचें संपादन करण्यास स्वश्रमावांचून दुसरा मार्ग नव्हता, तों पर्यंत ते पदार्थ उत्पन्न होणेंच अशक्य होतें; मग ते त्यांस कोठून मिळावे? आतां त्यांनीं अधिक श्रमकरून आपल्या जमिनींत धान्यवगैरे अधिक उत्पन्न केल्यास, तें देऊन हेपदार्थ घेण्यास रस्ता खुला झाला, म्हणून शेतकऱ्यांस आपलें उत्पन्न वाढवण्यास व विशेष श्रम करण्यास, पूर्वीं हेतु नव्हता, तो आतां हेतु झाला. आतां सोयीचे पदार्थ त्यांला जे मिळण्या जोगे झाले, त्यांत त्यांस चांगलीं आऊतें मिळतील, हेंही त्यांचा श्रमविशेष उत्पादक होण्यास मोठें साधन झालें. ह्या अशा कारणांनीं बहुतेकांचें पहिल्यापेक्षां उत्पन्न वाढून त्यांस अधिक झालेलें धान्य कारागिरांस देऊन, त्यांनीं स्वश्रमानें उत्पन्न केलेला माल विकत घेतां येईल. शेतकरी लोकांनीं धान्य ज्यास्त उत्पन्न केल्यास त्याला कोणी गिऱ्हाईक नव्हतें, तें हे कारागीरलोक त्यांमध्ये येऊन राहिल्यानें झालें, व तेणें करून त्या बेटांतली संपत्ति वाढली; ती हे नवे आलेले लोक जो माल करूं लागले, तेवढ्यानेंच वाढली असें नाहीं, तर ते आल्याच्या योगानें जें अधिक धान्य उत्पन्न होऊं लागलें, तेणें क-

रूनही वाढली.

ह्यास्थलीं कोणास, कदाचित्, असें वाटेल, की ही जी आतां गोष्ट लिहिली, की नवें गिऱ्हाईक झाल्यामुळें बेटांतलें एकदर उत्पन्न वाढलें, ह्या गोष्टीशीं, व मागें पांचव्या भागांत जो एक सिद्धांत सांगितला आहे, की पदार्थांचा खप मजुरांस धंदा उत्पन्न होण्यास कारण नाहीं, त्या सिद्धांताशीं विरोध येतो; परंतु वास्तविकपणें त्या दोहींत विरोध नाहीं. शेतकऱ्यांस जो धंदा पूर्वीं होता, तोच आहे; व नवीं गिऱ्हाइकें येण्यानें, त्यांचा पूर्वीं निर्वाह होत नव्हता, तो होऊं लागला असेंही नाहीं. धान्य विकूं लागल्यानें काय झालें तें इतकेंच, की तेणेंकरून शेतकरी लोक पहिल्यापेक्षां विशेष खपूं लागले, व त्या योगानें त्यांच्या श्रमापासून अधिक उत्पन्न होऊं लागलें तसेंच कारागीर लोकांचा माल शेतकरी घेऊं लागल्यानें त्या कारागिरांस पूर्वीं रोजगार नव्हता, तो झाला, किंवा त्यांचे पोषण होत नव्हते, तें होऊं लागलें असें नाहीं; कां कीं त्यांजवळ एक वर्षाची बेगमी होतीच, ती खाऊन ते जर मुकच्या लोकांप्रमाणें शेतकीचा रोजगार करते, तर तो खुशाल होता, व तेणेंकरून त्यांचा उदर निर्वाह बाकींच्या लोकांच्या प्रमाणें झाला असता; असो.

वरील सर्व उपपादनावरून आपणांस हें स्पष्ट दिसून येतें, कीं एकप्रकारची संपत्ति उत्पन्न करणाऱ्यांच्या श्रमास चांगलें उत्पादकत्व येण्यास, दुसरे प्रकारची संपत्ति उत्पन्न करणारे त्यांच्या टप्प्यांत असणें, हें मोठें कारण आहे. मनुष्यांस आपापल्या श्रमानें उ-

त्पन्न झालेल्या मालांचा विनिमय करतां नयेता, तर त्यांच्या हातून उत्पादक श्रमच फारसा झाला नसता. एकाद्या जिन्नसाचा खप वाढला असतां त्या मालाची उत्पत्ति वाढते, ती म्हणजे सर्वकाळ दुसऱ्या एकाद्या मालाची उत्पत्ति कमी होऊनच वाढते असें नाहीं. कधीं कधीं असें होतें, कीं पदार्थांचा खप वाढल्यानें तो पदार्थ उत्पन्न करण्यांत विशेष नफा होऊं लागून, पूर्वी जे लोक केवळ उत्तेजन नसल्यामुळें चांगला श्रम करीत नसतात, ते आतां श्रम करूं लागतात; व ज्यां पाशीं मांडवल असून नफा नसल्यामुळें, ते तें कामास लावीत नसतात, ते कामास लावूं लागतात; व जे पूर्वी संग्रह करीत नसतात, ते आतां नफ्याच्या इच्छेनें संग्रह करूं लागतात. तसेंच, मालाचा खप थोडा असला, म्हणजे तो उत्पन्न करण्याच्या कामांत उत्तम प्रकारची यंत्रें वगैरे ह्यांची योजना करून किंवा विशेष श्रमविभाग करून उत्पन्न वाढवण्यांत फळ नसतें, तें होऊं लागल्यानें त्या यंत्रादिकांची योजना होते.

ह्या विचारावरून असें सिद्ध होतें, कीं देशांत शहरवस्ती पुष्कळ असल्या वांचून, किंवा इतर देशांत धान्य वगैरे शेतकीचा माल पाठवण्याचा मोठा व्यापार असल्या वांचून, तेथें उत्तम प्रकारची शेतकी व्हावयाची नाहीं. येथें शहरची वस्ती ह्या शब्दानें नानाप्रकारचे उदमी, व्यापारी, कारागीर, हे घ्यावयाचे; व त्यासर्वांचा वाचक एक शब्द नाहीं, व ते लोक बहुतकरून श्रम संयोगाच्या कारणानें शहरांत जमून राहातात, ह्यावरून शहर वस्ती

हा शब्द त्यांस लावला आहे. हे लोक व शेतकरी एकमेकांच्या टप्यांत असले म्हणजे दोघांसही विशेष श्रम करावयास उत्तेजन येतें.

हिंदुस्तान वगैरे उत्तम प्रकारच्या जमिनीच्या व उत्तम प्रकारच्या हवेच्या देशांत शेतकीचें उत्पन्न वाढण्यास जीं हल्लीं प्रतिबंधकें आहेत, त्या सर्वांत एक मोठें प्रतिबंधक हें आहे, कीं त्या देशांत शहरी वस्ती कमी. हिंदुस्तानांत शेतें करण्याची रीत अशी आहे, कीं एकएक शेतकरी लहान लाहान शेत घेऊन तेवढेंचवाहून तो आपला चरितार्थ चालवतो. ह्या देशांत ते इंग्लंडांतल्यासारखे मोठ मोठाले कुणबावे करीत नाहींत. येथें श्रमसंयोग करण्याचा बराच परिपाठ आहे. प्राचीनकाळापासून येथें बलुत्यांची चाल आहे. ते बलुतेदार म्हटले तर सुतार, म्हार, गुरव, न्हावी, परीट असे पुष्कळ असतात. त्यांचीं पूर्वीं कामें अशीं असत, कीं वर्षभर त्या बलुतेवाल्यांचें जें जें काम शेतकऱ्यांस लागेल, तें तें त्यांनीं करावें, व त्या शेतकऱ्यांनीं शेताची मळणी झाल्यावर त्यांस कांहीं नियमाप्रमाणें थोडें थोडें धान्य द्यावें. ह्याखेरीज दरखेड्यास बहुतकरून एकादा वाणी असतो, तो तेथील शेतकऱ्यांस नेहमीं लागणारे जिन्नस धान्य घेऊन देतो; व त्यांस भांडवल देणारा सावकारही बहुतकरून तोच असतो. ह्या रीतीनें त्यांच्यामध्यें बराच श्रमसंयोग असतो, परंतु त्यांच्या जुटीनें न होणारीं जीं कामें म्हणजे तळीं बांधणें, मोठ मोठीं धरणें बांधणें, किंवा मोठमोठे पाट खणून आणणें,–

असल्या कामांस सरकार चांगलें असलें तरतेंतगाई देतें. ह्या देशांतलीं आउतें फार खराब आहेत, व शेतकरी ह्यांस शेतकीतल्या चांगल्या चांगल्या कृति माहीत नाहींत, ह्यामुळें जमीन चांगली पिकाऊ असतां, व हवाही वनस्पतीच्या वाढीस अत्यंत गुणावह असतांही, उत्पन्न फारच थोडें होतें. चांगलीं आऊतें वगैरे असतील, व विहिरी, पाट, वगैरे कामें पुष्कळ होऊन पाणी जर जमिनीस पुष्कळ मिळेल, तर ह्या देशांतल्या जमिनींत हल्लीं जितक्यांच्या उपजीविके पुरतें धान्य उत्पन्न होत आहे, त्यांपेक्षां फार पुष्कळ लोकांस पुरून उरेसें धान्य उत्पन्न करण्याची ह्या जमिनीस योग्यता आहे. परंतु असें उत्पन्न वाढवण्यास उत्तेजन नाहीं. तें उत्तेजन येण्यास शहरी वस्ती पुष्कळ असून, एके ठिकाणचा माल दुसऱ्या ठिकाणीं थोड्या खर्चानें, व लौकर, जाण्या जोगे चांगले मार्ग पाहिजेत. हल्लीं विलायतेहून कापड लोखंडी सामान, कागद, वगैरे अनेक प्रकारचा माल येऊं लागल्यानें येथील शहरी वस्ती व एतद्देशीय उद्मी व कारागीर फारच कमी झाले आहेत. त्यास अशा अवस्थेंत देशाची संपत्ति वाढण्याचा मुख्य उपाय हाच दिसतो, कीं देशांत चोहींकडे चांगले रस्ते करून येथील जमिनीचें उत्पन्न (कापूस, नीळ, बूंद, अफू, साखर वगैरे) थोड्या खर्चांत विलायतेस जाईलसें करावें, म्हणजे हे जिंनस तिकडे जाण्याचा व्यापार चालू होईल; व तेणेंकरून ह्या देशांत शहरी वस्ती वाढल्याचें पुष्कळ अंशीं फळ येईल. आतां कापूस वगैरे जिन्नस उत्पन्न करणाऱ्यांस धान्य पाहिजे, तें

ते इतर शेतकऱ्यांपासून घेतील, तेणें करून, धान्य उत्पन्न करणाऱ्यांस उत्तेजन येईल; व ह्या प्रमाणें धान्य उत्पन्न करणाऱ्यांस वगैरे अधिक नफा होऊं लागला, म्हणजे त्यांस कांहीं सुखाचे वगैरे पदार्थ घेण्याची गोडी लागून, व ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकडे लक्ष लागून, त्या शेतकरी लोकांत खपणारे पदार्थ उत्पन्न करणारे व्यापारी व कारागीर ह्यांची संख्या वाढूं लागेल.

ह्या प्रमाणें निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळे धंदे वांटून घेण्याचा हा प्रकार झाला. ही वांटणी देशांतला उत्पादक श्रम वाढण्याचा मूळ पाया होय. ही जेथें नाहीं, तेथें उत्पादक श्रम वाढावयाचा नाहीं. पण ही वाटणी करण्याचा प्रघात पडून ती चांगली चालू झाली, आणि एकेका व्यापाऱ्यानें किंवा कारागिरानें एकएकच जिन्नस उत्पन्न करून तो पुष्कळांस पुरवावा, व त्यास स्वतः जे दुसरे पदार्थ खर्चावयास पाहिजेत, ते त्यानें आपल्या माला बद्दल दुसऱ्यां जवळून घ्यावे, असें करण्याचा सर्व साधारण प्रचार पडला; म्हणजे पुढें ज्या कारणांनीं ही श्रमविभाग करण्याची रीत प्रथम पडते, त्याच कारणांनीं ती रीत विशेष वाढत जाते. प्रत्येकानें सर्व धंदे करण्यापेक्षां निरनिराळ्यानें निरनिराळा एकेकच धंदा केला असतां, एकंदर उत्पन्न वाढतें, म्हणून धंद्याची वांटणी चालू झाली. तसेंच एकेक धंद्याच्या पोटांत पुष्कळ कामें असतात. जसें एक तांबटाचें काम उदाहरणार्थ घेतल्यास, त्यांत अनेक तऱ्हांची भांडीं करणें हें असून, त्यांत आणखी, धातूंचा रस करणें, मुशी तयार करणें, त्यां-

त तो रस ओतणें, भांडें घडणें, तें चरकावर लावणें, इत्यादिक कामें असतात; तितकीं सगळीं एकट्यानें करण्यापेक्षां दोघां चौघांनीं वांटून घेऊन एकेकानें दोन दोन तीन तीनच केल्यास एकंदर उत्पन्न वाढतें; व एकेकानें एकेकच काम केल्यास, तें फारच चांगलें होतें; म्हणून कामांचे बारीक बारीक विभाग होऊन श्रमविभाग फारच वाढत जातो. आदमस्मिथ वगैरे ग्रंथकारांनीं आपल्या ग्रंथांत श्रमविभागाचीं उदाहरणें लिहिलीं आहेत, तीं ह्या शेवटल्या प्रकारच्या श्रमविभागाचीं आहेत. त्या ग्रंथकारानें टांचण्या करण्याच्या कारखान्याचें उदाहरण दिलें आहे, तें फारच चांगलें आहे. टांचणी हा पदार्थ इतका लहान आहे, परंतु तो करण्याच्या कामांत निरनिराळे अठराभाग केले असतात. एक माणूस तार ओढतो, दुसरा ती नीट करतो, तिसरा ती तोडून तिचे बेताचे तुकडे करतो, चवथा त्या तुकड्यांच्या एके बाजूस टोंकें करतो, पांचवा ते तुकडे दुसरे बाजूस घांसून त्यांस डोकीं बसवण्यास तयार करतो;- डोकीं तयार करण्यास दोन तीन माणसें वेगळींच असतात. एकाचें काम तीं डोकीं त्या तुकड्यांस बसवण्याचें असतें, एक टांचण्या पांढऱ्या करतो. एकाचें काम इतकेंच असतें, कीं त्यानें तयार झालेल्या टांचण्या कागदास टोंचाव्या. आमदस्मिथ म्हणतो, कीं म्यां टांचण्या करण्याचा एक कारखाना पाहिला होता, त्यांत सारीं दाहाच माणसें होतीं; ह्याकरतां त्यांपैकीं कांहींकांस दोन दोन तीन तीन कामें करावीं लागत. आणि ते लोक गरीब होते, ह्यामुळें त्यां पाशीं असावीं तितकीं हत्यारें

नव्हतीं; तथापि ते ज्या दिवशीं चांगले खपत, त्या दिवशीं ते साहा शेर टांचण्या तयार करीत. आतां एका शेरांत मध्यम प्रतीच्या टांचण्या आठ हजारांवर असतात; तेव्हां ह्यामानानें दाहा मनुष्यांच्या हातून एक दिवसांत अठ्ठेचाळीस हजारांवर टांचण्या झाल्या; व एकेकाच्या हातून चार हजार आठशें टांचण्या झाल्या. परंतु तींच दाहा माणसें जर निरनिराळीं, एकमेकांच्या साह्यावांचून, तें काम करतीं, व त्यांपैकीं कोणी कोणताही धंदा विशेषें करून शिकला नसता, तर त्यांस वीस टांचण्यासुद्धां न करवत्या; अथवा विसांची कथा दूर आहे, परंतु एक देखील टांचणी करण्याचें कठीण पडतें.

घड्याळें करण्याच्या एका व्यापारांत निरनिराळ्या एकशें दोन शाखा आहेत; व ती प्रत्येक शाखा शिकावयास कांहीं वर्षें लागतात; व तितकीं वर्षें घालवून ती शाखा आली, तरी तेवढी मात्र येते; दुसऱ्या कोणत्या शाखांतली कांहीं माहिती होत नाहीं. ती माहिती व्हावी असल्यास त्या शाखा आणखी शिकल्या पाहिजेत. घड्याळें जुळणारा म्हणून एक निराळाच कारागीर असतो, त्याचें काम निरनिराळे सर्व भाग घेऊन ते एकत्र जुळून घड्याळ तयार करावयाचें असतें. एकशें दोन कारागिरांमध्यें त्या एकास मात्र आपल्या कामाखेरीज दुसरें कोणतेंही काम येत असतें.

धंदे वाटले असतां, तेणें करून श्रमाची उत्पादकता वाढते, त्याचीं कारणें बहुत आहेत, त्यांपैकीं जितकीं सांगवतील तितकीं

सांगतो. आदमस्मिथ ह्यानें त्या सर्वांचा अंतर्भाव तिहींत केला आहे. तीं तीन हीं, कीं श्रमविभागानें प्रत्येक कारागिराचें कौशल्य वाढतें, पतें श्रमाचें उत्पादकत्व वाढण्याचें पहिलें कारण. दुसरें कारण हें की एकास अनेक कामें करावयाचीं असलीं, म्हणजे तो एक काम सोडून दुसरे कामास लागूं लागला, म्हणजे जो वेळ मध्यें बहुत करून जात असतो, तो श्रमविभागानें वांचतो; व तिसरें कारण असें आहे, कीं यंत्रांची उत्पत्ति; ज्या यंत्रांच्या योगानें श्रमास सौकर्य येतें, व पुष्कळ श्रमाच्या ठिकाणीं थोडा श्रम पुरूं लागतो, व तेणेंकरून एक माणसास पुष्कळ माणसांचें काम करतां येऊं लागतें.

ह्या तीनही गोष्टींमध्यें प्रत्येक कारागिराचें कौशल्य वाढतें, ही गोष्ट अत्यंत स्पष्ट, व सर्व मान्य आहे. कोणती गोष्ट करण्याचें कौशल्य येतें, म्हणजे ती गोष्ट चांगली सफाईदार करतां येते; ती केवळ ती गोष्ट अनेकवार केल्यानें येती असें नाहीं; तर ती येणें हें मुख्यत्वेंकरून मनुष्याच्या बुद्धीवर आहे. एकादा मनुष्य वर्षोंवर्ष कित्ते वळवीत असतो, व खर्डे गिरवीत असतो; पण त्यास चांगलें अक्षर काढतां येत नसतें; व एकाद्यास कांहीं महिन्यांतच चांगलें लिहितां येऊं लागतें; ह्यावरून सफाई येणें ती कारागिराची जशी बुद्धि असेल, व हस्तलाघव— म्हणजे हवा तसा हात वाहाण्याचा गुण— जसा असेल त्या मानानें येती. एकच गोष्ट वारंवार करणें एतद्रूप जो अभ्यास, तेणेंकरून इतकें होतें, कीं ती गोष्ट सहज करतां येऊं लागते. वारंवार कृतीच्या योगानें अवयवांची व इंद्रियांची शक्ति वाढते. स्नायु विशेष बळकट

होतात. शिरांस लवचिकपणा अधिक येतो. बुद्धि, कल्पना, स्मृति, इत्यादि मानसिक धर्मही अभ्यासानें विशेष कार्यक्षम होतात; व शीण व कंटाळा हीं ही लौकर येईनांतशीं होतात. जी गोष्ट मनुष्यास सहज करतां येऊं लागली, ती त्यास चांगली करतां येऊं लागण्याचा विशेष संभव होतो; व त्यास ती तर लौकर करतां येतेच. ह्याप्रमाणें पहिल्यानें उशीरानें होणारें काम अभ्यासानें सत्वर होऊं लागतें. तसेंच, जें काम पहिल्यानें चांगलें, पण उशिरानें, होत असतें, तें पुढें चांगलें होऊन सत्वर होऊं लागतें. हा वर सांगितलेला नियम शारीर व्यापारांस जसा लागू आहे, तसा मानसिक व्यापारांसही लागू आहे. लहान मूल देखील अभ्यासाच्या योगानें — म्हणजे तोच तोच धंदा अनेकवार केल्यानें — एकावर एक पुष्कळ रकमा असल्या, तरी तें त्यांची बेरीज इतके लौकर करतें, कीं एकाद्यास असें वाटेल, कीं ती बेरजेची संख्या त्यास, बेरीज न करतां, आपोआप समजली. एकादी नवी भाषा बोलणें, घडघड वांचणें, इत्यादि गोष्टी प्रकृत नियमांतर्गतच होत. गाणें, नाचणें, वाद्यें वाजवणें, पहिलवानकीच्या नाना प्रकारच्या कसरती करणें, इत्यादि शारीर व्यापार किती सहज, व सत्वर, सफाईदार होतात, हें मनांत आणल्यास अभ्यासानें व्यापारांस किती सौकर्य, व किती शीघ्रत्व येतें, हें लक्ष्यांत सहज येतें. आदमस्मिथ म्हणतो, कीं कांहीं कारखान्यांतील कारागीर लोक अभ्यासाच्या योगानें अशा तरेनें कांहीं काम करतात, कीं ज्यांनीं त्यांस काम करतांना कधीं पाहिलें नाहीं, त्यांस मनुष्याच्या हातास इतकी त्वरा येईल असें म-

नांतसुद्धां आणतां येत नाहीं. ही गोष्ट शहरांत राहाणाऱ्यांस बहुत करून माहीत असते, कीं वाणी, तेली वगैरे ह्यांस नेहमींच्या सवयीनें केवळ नदरेनें वजन समजतें; तसेंच गंधी मासा दोनमासे तेल किंवा कांहीं दुसरा जिन्नस इतक्या बेतानें काढून आणतात, कीं तो जिन्नस ताजव्यांत घातला असतां तंतोतंत तितकाच भरतो; असें अभ्यासाचें फळ आहे. हें कौशल्य जसजसा श्रमविभाग विशेष असतो तसतसें थोड्या अभ्यासानें येतें. परंतु कारागिरास फार कामें करावीं लागल्यास प्रत्येक कामांत कौशल्य येण्यापुरता त्याचा अभ्यास त्याच्या हातून होत नसल्यामुळें, त्यास सर्व कामांत चांगलें कौशल्य कदापि यावयाचें नाहीं. कौशल्यानें श्रमाचें उत्पादकत्व वाढतें, व काम चांगलें होतें, एवढेंच नाहीं, तर तेणेंकरून वेळेचें रक्षण ही होतें, व काम शिकतांना होणारा द्रव्याचा नाश ही कमी होतो. मनुष्य कोणतेंही कारागिरीचें काम शिकूं लागला असतां त्याच्या हातून कांहींवेळ द्रव्याचा व्यर्थ व्यय होतो, किंवा जिन्नस तयार झाला, तरी तो नासतो. मनुष्य खुर्च्या करावयास शिकूं लागला असतां कांहीं दिवस तो कांहीं लांकडें नासून नाशील, व वाईट साईट खुर्च्या करील, तेव्हां पुढें त्यास चांगल्या खुर्च्या करतां येतील. आतां श्रमविभाग नसला, तर एकेका मनुष्यास अनेक कामें शिकावीं लागून तीं शिकतांना त्याच्या हातून जितका द्रव्याचा नाश होईल, त्यापेक्षां एकेक मनुष्य एकेकच काम शिकला असतां, द्रव्याचा एकंदर नाश कमी होईल. तसेंच एकेक मनुष्य अनेक कामांत तयार होण्यास जितका वेळ लागेल, त्यापेक्षां एकेक मनुष्य एकेक

कामांत तयार होण्यास कमी वेळ लागेल.

श्रमविभागापासून उत्पन्न वाढण्यास दुसरें कारण काल रक्षण. एकाच मनुष्यास अनेक कामें करावयाचीं असलीं, म्हणजे तीं कामें निरनिराळ्या ठिकाणीं, व निरनिराळ्या हत्यारांनीं करावयाचीं असल्यास, एक काम सोडून दुसऱ्या कामास आरंभ करतांना मध्यें वेळ फुकट जातो, तो श्रमविभाग असला म्हणजे जात नाहीं. आतां दोन कामें जरी एकत्र करावयाचीं असलीं, व एक काम सोडून दुसरें करावयास जरी लांब जावयाचें नसलें, तरी पहिलीं हत्यारें नीट ठेवण्यास व दुसरीं काढण्यास, कितीएक कामांत हत्यारें नाजूक असल्यामुळें, बराच वेळ लागतो. तसेंच, मनुष्य एक काम सोडून दुसरें करूं लागतांना कांहीं गमतो; पण त्यास एक सारखें एकच काम करावयाचें असलें, म्हणजे तो गमत नाहीं. पाहा, मनुष्यास एक काम संपवून दुसऱ्या कामास आरंभ करावयाचा झाला, म्हणजे तो मध्यें उगीच पाणीच पिईल, किंवा गुरगुडीच ओढील, किंवा घरीं काम करीत असला, तर क्षणभर मूलच घेईल, असें मध्यें गमणें होतें. तसेंच मनुष्य नवें काम करूं लागलें, म्हणजे आरंभीं कांहीं काल त्याकामांत त्यानें मन गढत नाहीं, ह्या करतां त्या वेळांत त्याच्या हातून चांगलें काम होत नाहीं; तो त्या वेळांत हत्यारांशीं वगैरे खेळण्या सारखें काम करीत असतो, परंतु तो असा वारंवार गमल्यानें, व चांगलें लक्ष्य लावल्या वांचून त्यानें काम केल्यानें, तसेंच काम करण्याची खोड त्यास अर्थातच लागते, आणि तेणें करून त्या मनुष्याच्या हातून एक

सारखा दृढश्रम पुष्कळ वेळ होऊं सकत नाहीं.

मनुष्यास अनेक कामें करावयाचीं असलीं, म्हणजे तसें करण्यापासून जे दोष होतात, ते सांगितले. परंतु तसें करण्यांत कांहीं गुणही आहेत, ते गुण आतां सांगतों:– निरनिराळ्या कामांत निरनिराळ्या अवयवांचा, किंवा निरनिराळ्या स्नायूंचा, व निरनिराळ्या मानसिक वृत्तींचा व्यापार घडतो. जसें, भडभुंज्याचा दंग हालवणाऱ्या गड्यांच्या पायांचा मात्र व्यापार घडतो, हातांचा अगदीं घडत नाहीं. सुताराच्या कामांत हातांसच श्रम पडतो, पायांस अगदीं पडत नाहीं. तसें, हातांतल्या हातांतच, सामता ओढतांना ज्या शिरांस मेहनत पडते, त्या शिरांस हातोडा मारतांना पडत नाहीं. ह्याप्रमाणेंच मानसिक वृत्तीं विषयीं ही आहे. गणिताचा ग्रंथ वाचतांना कंटाळा आला असतांही, मनुष्यास इतिहास किंवा कविता वाचण्याचा कंटाळा येत नाहीं;– उलटी हुशारी येते. कां कीं, त्या दोन कृत्यांत मनाच्या भिन्नभिन्न वृत्तींस व्यापार घडतो. तर ह्या विचारावरून एक मनुष्यानें अनेक कामें करण्यांत असा गुण आहे, कीं नीट योजना केली असतां, त्यास पुष्कळ वेळ काम करतां येईल. तो जर एकच काम करतो आहे, तर अभ्यासानें तें काम करण्याची शक्ति वाढली, तरी कांहीं मर्यादेने वाढेल. सर्वदां त्यास सारखें काम करतां येण्या जोगी कदापि वाढावयाची नाहीं. ह्यास्तव कांहीं वेळ काम झालें, म्हणजे त्यास विसावा घेण्याकरतां काम करणें बंद करावें लागेल. परंतु त्यास अनेक कामें करावयाचीं असलीं, व तीं कामें चांगलीं योजून घेतलीं असलीं, तर त्यास एका

कामाचा कंटाळा आला असतां, दुसरें काम करतां येईल. ही गोष्ट बहुधा सर्वांच्या अनुभवास आली असते, कीं निरनिराळीं कामें केलीं असतां, मनुष्याच्या हातून जितकी मेहनत होती, तितकी मेहनत तो एकच काम करीत असला, तर त्याच्या हातून होत नाहीं. निरनिराळ्या कामांत निरनिराळ्या स्नायूंस, किंवा निरनिराळ्या मानसिक वृत्तींस, व्यापार घडतो; यास्तव एके कामांत ज्या स्नायूंस किंवा ज्या मानसिक वृत्तींस श्रम घडला असतो, त्यांस दुसरें काम आरंभिलें म्हणजे, विसावा मिळतो, आणि दुसऱ्यांचा व्यापार चालू होतो. पण मनुष्य एकच व्यापार करीत असला, तर त्याच्या कांहीं स्नायूंचा, व मानसिक वृत्तींचा मात्र उपयोग घडेल, आणि बाकी त्यांचा कांहीं घडणार नाहीं. एकानें एकच काम करणें, व अनेक कामें करणें, ह्या उभयपक्षांस जी साधकें व बाधकें सांगितलीं, तीं सर्व मनुष्यांस सारखीं लागू असत नाहींत; तीं लागू होणें मनुष्यांच्या भिन्न भिन्न प्रकृतींवर आहे. कित्येक लोक असे असतात, कीं त्यांस अनेक कामें करण्यापेक्षां, एक काम पुष्कळ वेळ करणेंच बरें वाटतें. ते कामास लागले असतां, कामाचे आरंभीं जो कांहीं कंटाळा येतो, तो जाऊन त्या कामांत मन गढून जाण्यास त्यांस इतर लोकांपेक्षां अधिक वेळ लागतो, व पहिल्यानें आलेला कंटाळा जाऊन, एकदां त्यांची तार लागली, म्हणजे त्यांस तें काम सोडावेंसेंही वाटत नाहीं; तर ते न थकतां अशी झटून मेहनत करतात, कीं एकादे वेळेस तेणें करून त्यांची प्रकृतिही बिघडते. प-

रंतु दुसरे कांहीं लोकांची प्रकृति वर सांगितलेल्या लोकांच्या प्रकृतीशीं अगदीं विपरीत असते. ते काम करूं लागले म्हणजे त्याकडे त्यांचें मन लौकर लागतें; व त्यांस त्याचा कंटाळाही लौकरच येतो. ह्या प्रमाणें प्रकृति भेदावरही गोष्ट आहे खरी, तथापि अभ्यासानें यामूलप्रकृतींत पुष्कळ भेद पडतो; व बालाभ्यासानें इतर संवई जशा लागतात, तशी गमल्या वांचून एक काम सोडून दुसरें काम करण्याची ही संवय लावून घेतल्यास लागेल, आणि ती एकदां लागली, म्हणजे प्रत्येक काम बदलतां वेळेस वेळ व्यर्थ जाणार नाहीं; व मांद्य येणार नाहीं; तर उलटें कारागीर प्रत्येक कामास मोठ्या हुशारीनें व मोठ्या आनंदानें आरंभ करील; परंतु तोजर आपल्या संवईपेक्षां अधिक वेळ एकच काम करूं लागला; तर त्यास तशा हुशारीनें व तशा आनंदानें तें काम कांहीं वेळावर प्रायः करवायाचें नाहीं.

श्रमविभागापासून होणारा तिसरा लाभ कांहीं अंशीं मात्र खरा आहे. मनुष्याचें लक्ष्य एकाद्या कामाकडे जसजसें अधिक लागेल, व त्या कामाविषयीं जसजसा तो अधिक विचार करील, तशी तशी तें काम थोड्या श्रमानें करण्याची विशेष कल्पना त्यास सुचेल; व ह्या मनुष्यास उपयुक्त कल्पना सुचण्याचा जसा संभव आहे, तसा, ज्याचें लक्ष्य अनेक कामांकडे असतें, त्याला सुचण्याचा संभव नाहीं, हें स्पष्टच आहे. परंतु कौशल्य येण्या प्रमाणें कल्पना काढण्याची ही गोष्ट ही मुख्यतें करून कारागिराच्या बुद्धीवर व कल्पकने-

वर जितकी आहे, तितकी एकच काम करण्यावर नाहीं; व मनुष्य एका कामाकडेच सर्व लक्ष्य देऊन इतर कामांकडे अगदीं दुर्लक्ष करूं लागला, तर त्याच्या हातून सुधारणुकेची कांहींएक कल्पना न निघतां तो जें काम करतो, तें सुद्धां व्हावें तसें न होण्याचा संभव विशेष आहे. आणखी एक गोष्ट अशी आहे, कीं यंत्रादिकांच्या कल्पना निघण्यास कारण कांहीं असो, कल्पना एकदां निघाल्यानंतर पुढें जें श्रमाचें उत्पादकत्व वाढतें, त्यास कारण म्हटलें म्हणजे त्या कल्पनाच होत; श्रम विभाग नव्हे, कां कीं, यंत्राची योजना कामांत झाल्यावर श्रमविभाग नसला तरी श्रमाचें उत्पन्न वाढेल.

सूक्ष्म श्रमविभागापासून होणारे तीन नफे आदमस्मिथ ह्यानें वर्णिले त्यांपैकीं पहिला नफा सर्वांत मोठा होय. त्याच्या खालोखाल एक मोठा नफा श्रमविभाग सूक्ष्मपणें केला असतां होतो. त्याचा उल्लेख आदमास्मिथ ह्याच्या ग्रंथांत नाहीं. तर त्याचा उल्लेख प्रथमतः बाबेज नामक प्रसिद्ध ग्रंथकाराचे ग्रंथांत आढळतो; तो नफा हा, कीं श्रमविभागाच्या योगानें श्रम करणारे मजूर व कारागीर ह्यांची कारखान्यांत योजना प्रत्येकाच्या योग्यते प्रमाणें करतां येते, व तेणेंकरून एकंदर श्रमापासून जितकें व जसें उत्तम फल प्राप्त व्हावें, तितकें व तसें होतें. एकाच कामाचे निरनिराळ्या अनेक भागांस सारखें कौशल्य व सारखें शरीर सामर्थ्य हीं लागत नाहींत. कांहीं भाग अल्प सामर्थ्यानें किंवा अल्प कौशल्यानें होतात; व कांहीं भागांस विशेष सामर्थ्य किंवा विशेष कौशल्य हीं लागतात. ह्यास्तव ज्यांच्या ठायीं

कौशल्य विशेष असतें, त्यांस अत्यंत कठीण भागच करावयास लावलें असतां; व ज्यांच्या ठायीं पुष्कळ शारीर सामर्थ्य असतें, त्यांस अत्यंत मेहनतीचें काम करावयास योजलें असतां; व तसलीं कामें ज्यांपासून चांगलीं व्हावयाचीं नाहींत, अशांस साधारण कौशल्यानें व शरीर सामर्थ्यानें होणारीं कामेंच दिलीं असतां, एकंदर काम अधिक व विशेष चांगलें होईल. कामाचे प्रत्येक भागास जितकें कौशल्य व जितकें सामर्थ्य हीं आवश्यक आहेत, तितक्यांचीच त्या भागांकडे योजना व्हावी, व विशेष कौशल्याची व विशेष सामर्थ्याची योजना होऊन तीं वांयां जाऊं नयेत; अशी व्यवस्था कारखान्यांत असली, म्हणजे तो कारखाना उत्तमप्रकारें चालला असें म्हणावें. आंगरखा करण्याचें काम उदाहरणार्थ घेतलें असतां, त्या कामांत आंगरखा बरोबर बेतून तो कापणें, व त्याची छाती व कुंद शिवणें, हीं कामें फार कठीण आहेत; परंतु बाह्या शिवणें, कळ्या वगैरे जोडणें, झोलाचीं शेवटें तुरपणें, हे भाग तितके कठीण नाहींत आतां दाहा आंगरखे शिवावयाचे असतां दाहा शिंप्यांस एकेक आंगरखा दिला तर दाहाही चांगले शिंपी बोलावले तरच आंगरखे चांगले तयार होतील. पण चांगला शिंपी म्हटला म्हणजे त्याला साधारण शिंप्यापेक्षां निदान दुप्पट रोज पडतो. ह्याकरतां दाहा आंगरख्यांची शिलाई, एकेकाची साहा साहा आणे धरल्यास, साठ आणे झाली. पण त्याच कामाचे भाग करून चांगल्या शिंप्यांनीं आंगरखे बेतून कापण्याचें वगैरे फार कसबाचें काम मात्र करावें; आणि सोपें काम राहिलें,

तें तीन तीन आणे रोजाच्या साधारण शिंप्यांनीं करावें, असें केल्यास थोडया खर्चांत आंगरखे तयार होतील — म्हणजे चांगल्या शिंप्यांचा वेळ साधारण काम करण्यांत जाणार नाहीं. टांचण्या करण्याच्या कारखान्यांत निरनिराळ्या भागांस इतकें निराळें कौशल्य लागतें, कीं कांहीं मजुरांचा रोज केवळ तीन साडेतीन आणे असतो. आणि अत्यंत कठीण भाग करणारांचा रोज तीन रुपयां पर्यंत असतो. आतां त्या कारखान्यांत श्रमविभाग जर नसता, तर तीन तीन रुपये रोजाचे सर्व मनुष्य ठेवावे लागून त्या मनुष्यांच्या हातून दिवसांत कांहीं वेळपर्यंत तीन साडे तीन आणे रोजाचें, व पुष्कळ वेळपर्यंत तीन रुपयांच्यापेक्षां कमी दराचें, काम करून घेणें प्राप्त पडतें. श्रमविभाग नसल्यानें काम कमी होईल, तिकडे लक्ष्य न देतां, व दाहा कारागीर श्रम विभाग असतां जितक्या वेळांत पांच शेर टांचण्या तयार करतात, तितक्या वेळांत एकेका कारागिरास अर्ध अर्ध शेर टांचण्या करतां येतील, असें कल्पिलें असतां; ही हल्लीं (श्रमविभाग असतां) टांचण्या ज्या भावानें विकतात, त्यापेक्षां पावणे चारपट अधिक दरानें त्या, श्रम विभाग नसल्यास, विकूं लागतील; असा बाबेज साहबानें आपल्या ग्रंथांत हिशोब केला आहे. तसेंच, तो आणखीं असें लिहितो, कीं सुया करण्याचे कारखान्यांत तर चार चार आण्यांपासून दाहा दाहा रुपयां पर्यंत निरनिराळ्या मजुरांचा रोज असतो; ह्याकरतां श्रमविभाग बंद झाला तर सुया तर टांचण्यांपेक्षां फारच माहाग होतील.

श्रमकर्त्यांच्या कौशल्यापासून जितका उपयोग होण्याची योग्यता आहे, तितका उपयोग जसा श्रमविभाग असतां करून घेतां येतो, तसेंच, हत्यारांपासून जितका उपयोग होण्याचा संभव आहे, तितका उपयोगही त्याच्याच योगानें करून घेतां येतो. अमेरिका देशांत रे नामें एक मोठा अर्थशास्त्रवेत्ता होता, तो आपल्या ग्रंथांत असें लिहितो, कीं श्रमविभाग नसता, तर प्रत्येक मनुष्यास अनेक कामास उपयोगीं पडणारीं अशीं अनेक प्रकारचीं हत्यारें आपणापाशीं बाळगावीं लागतीं. परंतु दररोज त्या मनुष्यास हत्यारांपैकीं एक चतुर्थांशाचा मात्र कदाचित् उपयोग पडून बाकी तीन चतुर्थांश हत्यारें रिकामीं व अनुपयुक्त राहतीं. परंतु श्रमविभागाच्या योगानें प्रत्येक मनुष्य एकेकच काम करूं लागल्यामुळें त्यास अनेक कामांचीं हत्यारें बाळगावीं लागत नाहींत; व तेणेंकरून देशांतल्या एकंदर कामास हत्यारें फार कमी लागतात; व जीं आवश्यक लागतात, त्यांचा सर्वकाल उपयोग होतो. ह्यास्तव ह्या श्रमविभागरूप व्यवस्थेनें देशाचें हित होतें, व त्याच्या पोटांत त्यांतील प्रत्येक राहाणाऱ्याचेंही हित होतें. तें असें कीं देशांत एकंदर हत्यारें कमी पुरल्यामुळें अधिक हत्यारांत जें पूर्वी भांडवल जात असतें, तें जात नाहीं; व विद्यमान हत्यारांत जें भांडवल जातें, तें, त्या हत्यारांचा भराभर उपयोग झाल्यामुळें, जलद मालकापाशीं येतें. तेणेंकरून त्यांस तीं पहिल्यापेक्षां चांगलीं करावयास सांपडतात; आणि असें झालें असतां देशाचें उत्पन्न वाढतें.

श्रमविभाग अधिक किंवा उणा असणें हें खपावर आहे ज्या मालाचा खप फार, तो माल उत्पन्न करण्याच्या कामांत श्रमविभाग अधिक होतो; व ज्या मालाचा खप कमी, त्याच्या कारखान्यांत कमी होतो. टांचण्या करण्याच्या कारखान्यांत कामाचे दाहा विभाग करून एकेक कारागिराकडे एकेकच भाग करण्याचे ठेवले असतां, नित्य ४८००० टांचण्या होतात, म्हणून वर सांगितलें. परंतु दररोज ४८००० टांचण्याचा लोकांत खप असल्यास मात्र श्रमविभागाची इतकी वृद्धि करतां येईल. पण लोकांत दररोज २४००० चाच जर खप आहे, तर तितक्याच दररोज होतील, व इतकाच श्रमविभाग करण्यांत फायदा आहे, अधिककरून फायदा नाहीं. खप वाढणें श्रमाचें उत्पादकत्व वाढण्यास कारण होण्याचा एकप्रकार मागें सांगितला; व त्या खेरीज त्यास कारणत्व येण्याचा हा दुसरा प्रकार होय. खपाच्या वृद्धीचा प्रतिबंध करणारीं कारणें बहुत आहेत:- देशांत लोक संख्या फार थोडी असणें, किंवा लोक बरेच पुष्कळ असले, तरी ते एकमेकांपासून फुटून फुटून फारच दूर राहल्यामुळें त्या एकमेकांत चांगलें सोईचें दळण वळण नसणें, किंवा ते लोक दरिद्री असणें, म्हणजे त्यांचा एकंदर उत्पादक श्रम फार कमी असल्यानें त्यांस कोणताही जिन्नस घेण्याचें सामर्थ्य नसणें, अशीं अनेक कारणें असतात. ह्या देशांत कोणत्याही जिन्नसाचा खप वाढण्यास दुसरें व तिसरें हीं प्रतिबंधकें आहेत:- ज्या देशांत प्रथमतः वसाहात होती, तेथें बहुतकरून पहिलें प्रतिबंधक असतें. लोकांत आळसफार

असला, किंवा कला कौशल्य नसलें, किंवा त्यांच्या मध्यें श्रमसं योग चांगला नसला, म्हणजे ह्या दोषांच्या योगानें त्यांस एकादा जिन्नस पुष्कळ विकत घेण्याचें सामर्थ्य नसतें; व तेणें करून तो जिन्नस उत्पन्न करणाऱ्यांमध्यें श्रमसंयोग वाढण्यास प्रतिबंध होतो. ह्यावरून असें दिसतें, कीं एक जिन्नस उत्पन्न करणाऱ्यांत श्रमसंयोग होणें हें दुसऱ्या जिनसाच्या उत्पन्न करणाऱ्यांत श्रमसंयोग होण्यास कारण होय. प्राचीन काळीं ज्या समयीं लोकांत विद्यादिकांची प्रसृति फार कमी होती; तेव्हां कोणत्या विशेषस्थलीं कोणत्याही पदार्थाचा खप अर्थातच फारथोडा असे; ह्यास्तव जे लोक समुद्रकिनाऱ्यास, किंवा नौकागमन योग्य नद्यांच्या काठीं, किंवा सपाट व पिकाऊ देशांत, राहात होते; त्यां मध्यें मात्र श्रमास उत्पादकत्व चांगलें असे. कां कीं, त्या लोकांस जलमार्गानें, किंवा खुषकीनें, इतर अनेक देशांशीं व्यापार करावयास सांपडल्यामुळें, त्यांच्या जिनसांचा पुष्कळ खप होई. अर्वाचीन काळीं उपयुक्त ज्ञानाच्या वृद्धीनें जगांतली संपत्ति वाढत आहे; व बहुतेक सर्वांस सर्वत्र व्यापार करण्याची मोकळीक झाली आहे. तसेंच, नौका नयन कलेची वृद्धि झाल्यानें, व सडका, कालवे, लोखंडी रस्ते, हे उत्तरोत्तर वाढत चालल्यानें, जलमार्गानें व खुषकीनें दळण वळण वाढत चाललें आहे; तेणें करून विशेषतः प्रत्येक देशांतल्या लोकांस जेजे जिन्नस उत्पन्न करण्याची विशेष सोय आहे, त्या त्या जिन-

सांचा खप वाढल्यानें त्यांस श्रमविभाग विशेष वाढवण्याची सोय झाली आहे; आणि तेणेंकरून त्याच्या एकंदर श्रमाचें उत्पादकत्व वाढलें आहे.

श्रमविभागाची वृद्धि होणें खपावर आहे; तसें, कित्येक स्थलीं तें उद्योगाच्या स्वभावावर आहे; म्हणजे कांहीं उद्योग असे आहेत, कीं त्यांत श्रमविभाग पुष्कळ वाढतो, व कांहीं असे आहेत, कीं त्यांत तो फारसा वाढवतांच येत नाहीं. टांचण्या वगैरे करण्याच्या कितीएक कारखान्यांत जितका सूक्ष्म श्रमविभाग करतां येतो, तितका शेतकीच्या कामांत कदापि यावयाचा नाहीं. एक मनुष्य नेहमीं आपला नांगरतोच आहे, व एक आपला नेहमीं पेरतोच आहे, व तिसरा एक नेहमीं कापणी करतो आहे, असें कदापि संभवायाचें नाहीं. हें होणें त्या उद्योगाच्या स्वभावासच विरुद्ध आहे. त्यास्तव एक मनुष्य जर नुस्ती पेरणी करील, किंवा नुस्तें नांगरील, किंवा कापणी करील, तर एका वर्षांतून दाहा अकरा महिने त्यास रिकामें बसावें लागेल. एका मनुष्यानें जरी हीं सर्व कामें एका मागून एक केलीं, तरी त्याची सुद्धां वेळ रिकामी राहाते. शेतकीच्या कामांत श्रमसंयोग म्हटला म्हणजे, साक्षात् श्रमसंयोग मात्र संभवतो. शेतकीच्या कामांत उत्पन्न वाढण्या करतां मोठी सुधारणा करावयाची आहे,– म्हणजे एकादी विहीर किंवा पाट बांधून आणावयाचा, किंवा मोठें शेत असल्यास त्यास पाणी द्यावयाचें आहे, तर अशा क-

त्यांस पुष्कळ मनुष्यें एकदम एकत्र खपलीं पाहिजेत. परंतु देख रेख करणारे थोडे लोक खेरीजकरून बाकीचे सर्व बहुत करून एक च काम करीत असतात. विहीर खणण्याचें काम हें दुसरे उदाहरण. ह्या कामांत फार श्रमसंयोग होऊं सकत नाहीं. त्या कामांत म्हटलें, म्हणजे बहुतकरून पुष्कळ लोक खणीत असतात. खणण्या खेरीज दुसरीं कामें आहेत; परंतु फार थोडी आहेत. असल्या कामांत जाती थोड्या, ह्यास्तव तेथें फारसा श्रमविभाग करतां येत नाहीं.

भाग नववा.

जिन्नस उत्पन्न करण्याचे लहान कारखाने व मोठे कारखाने ह्यां विषयीं.

मागल्या भागांत, श्रमसंयोगापासून नफा होतो असें सिद्ध करून दाखवलें, त्यावरून असें अनुमान स्पष्ट होतें, कीं पुष्कळ स्थळीं जिन्नस उत्पन्न करण्याचा कारखाना मोठा असल्यानें उत्पन्न अधिक होतें. ज्या ज्या स्थळीं साक्षात् श्रमसंयोगरूपानें बहुत श्रमकर्त्यांनी परस्परांच्या अनुरोधानें काम केलें असतां त्यांचा श्रम अत्यंत उत्पादक होतो, त्या त्या स्थळीं त्या पुष्कळ लोकांचा समावेश होण्या जोगा कारखाना मोठा असला पाहिजे; व त्यांच्या उपजीवनास पुरेसें मोठें भांडवल असलें पाहिजे. आणि ज्या स्थळीं सूक्ष्म विभाग होण्या जोगें काम आहे, व खप मोठा असल्यानें तसें करण्यांत फायदाही आहे, त्या स्थळीं तर पुष्कळ लोक ठेवण्या जोगा कारखाना, व त्यांस मजुरी द्यावयास मोठें भांडवल, हीं असणें फार आवश्यक आहेत. जसजसा कारखाना मोठा असतो, तसतसा श्रमविभाग सूक्ष्म सूक्ष्म करतां येतो. इंग्लंडादि मोठमोठ्या व्यापारी देशांत मोठमोठे कारखाने असण्याचें कारण हेंच आहे, कीं त्या देशांत भांडवल पुष्कळ आहे. कामाचा जितका विभाग व्हावयाचा तितका झाला, पुढें विशेष विभाग होत नाहीं, असें जरी झालें असलें, तरी व्यर्थ व्ययाचा प्रतिबंध होण्या-

करतां कांहींस्थळीं कारखाना वाढवितात; म्हणजे त्या वाढवण्याचा उद्देश इतकाच असतो, कीं त्या कारखान्यांत जितकीं मनुष्यें ठेवावीं लागतात, त्या सर्वमनुष्यांचा सर्ववेळ कामास लागून त्यांस रिकामपणा सांपडत नाहीं.

आतां, ह्याचें उदाहरण असें पाहा, कीं मुंबईत कापूस गिरण्यांत घालून, तो त्या यंत्रानें दाबून त्याचे घट्ट गठ्ठे बांधतात. तेथें त्या कारखान्यांत पुष्कळ मजूर ठेवावे लागतात. आतां ते सर्व मजूर वेळच्या वेळेस येतात, त्यांस मोजून आंत सोडण्यास एक मनुष्य ठेवावा लागतो. आतां शंभर मजूर आंत घ्यावयाचे असोत, किंवा हजार घ्यावयाचे असोत, ते मोजून त्यांची हजिरी घेण्यास एक मनुष्य पाहिजे; तर ह्या स्थळीं गिरण्या सर्वकाळ चालतील, अशारीतीनें पुष्कळलोक ठेवून त्यांस पाळीपाळीनें कामास लावलें असतां, यंत्र सर्वकाळ चालेल, व त्यांस आंत घेणाऱ्या मनुष्याचा सर्वकाळ कामास लागेल. तसेंच, यंत्रें बिघडलीं असतां तीं तत्काल नीट केलीं म्हणजे खोळंबा होत नाहीं; व तीं थोडीं बिघडल्याबरोबर तीं नीट केल्यास थोड्या खर्चांत तीं नीट होऊन अधिक टिकतात; ह्याकरतां यंत्रें नीट करणाराच एक कारखान्यांत चाकरीस ठेवला असतां, तो सर्व काम चांगलें खोळंबा नहोतां करील. परंतु त्या कारागिरास सर्वकाळ काम असण्यास मोठा कारखाना असला पाहिजे. कारखाना मोठा असल्यापासून हा दुसरा फायदा.

कामांत जो भाग केवळ शारीर श्रमानें होतो, म्हणजे वरच्या गिरणीच्याच उदाहरणार्थ यंत्र फिरवण्याचें काम मानवी श्रमानें होतें, अशा भागाकडे जनावरांची योजना केली असतां, किंवा वाफेच्या यंत्राची योजना केली असतां, नफा विशेष आहे. परंतु तसें करण्यास कारखाना व भांडवल हीं वाढविलीं पाहिजेत; व उत्पन्न होणाऱ्या मालाचा खप पुष्कळ व्हावया जोगा पाहिजे; कां कीं कारखाना लहान असल्यामुळें यंत्र जर सर्वकाळ चालू नसेल, तर त्या यंत्रापासून नफा न होतां कदाचित् तोटा होईल.

तसेंच, कारखाना वाढला, म्हणजे त्यांत कारकून ठेवावे लागतात. त्यांचें काम हें असतें, कीं त्यांनीं मजुरांस मजुरी द्यावी, व त्यांची हजीरी घ्यावी; तसेंच कारखान्या करतां द्रव्यें, हत्यारें वगैरे सामान विकत घ्यावें; किंवा हें सामान पुरवण्याच्या कामावर जे जागोजागीं गुमास्ते असतील, किंवा तयार झालेला माल विकण्याकरतां जे निरनिराळ्या ठिकाणीं लोक असतील, त्यांशीं पत्र व्यवहार राखावा; व त्यांचे हिशेब बरोबर राखावे, तसेंच, ज्या ज्या इतर उद्यमांचीं खातीं असतील, त्यांचे त्यांचे हिशेब बरोबर राखावे; अशीं कामें असतात. आतां कारकुनास ५०० मनुष्यांस पगार देण्यापेक्षां हजार मनुष्यांस पगार देण्यास फारशी अधिक मेहनत पडत नाहीं; तसेंच, दाहा खात्यांचा हिशेब ठेवण्यापेक्षां पंचवीस खात्यांचा हिशेब ठेवण्यास विशेष श्रम पडत नाहीं. कारखाना दुप्पट मोठा केल्यास, कारकून, शिपाई, ह्यांची संख्या कदाचित वाढवावी लाग-

ते, परंतु दुप्पट कदापि करावी लागत नाहीं. ह्यावरून जसजसा कारखाना मोठा होतो, तसतसा, त्याच्या महत्वाच्या मानानें, त्यास कमी कमी खर्च पुरूं लागतो.

साधारण नियम असा आहे, कीं ज्या मानानें कारखाना वाढवावा, त्या मानानें त्याचा खर्च कदापि वाढत नाहीं; तर उलटा कमी कमी होऊन जिनसाची किम्मत कमी कमी होते;— म्हणजे कारखाना जसजसा मोठा करावा, तसें तसें श्रमाचें एकंदर उत्पादकत्व अधिक अधिक वाढतें. ह्यास उदाहरण;— छापण्याच्या कामांत ग्रंथाच्या किंवा वर्तमानपत्राच्या जशा जशा प्रती ज्यास्ती काढाव्या, तसतशी प्रत्येक प्रतीची किम्मत कमी होते. आतां मोठा कारखाना असल्यानें नफा होतो, हें विशेष स्पष्टपणें मनांत बिंबवून देण्यास दुसरे उदाहरण पोष्टाचें. हल्लीं सरकारानें बहुतेक सर्व हिंदुस्तानांत पत्रें व बंग्या जाण्या करतां पोष्टाचा मोठा एक कारखाना स्थापला आहे. तो नसून अथवा असून परस्परांची स्पर्धा करणारे सावकारी पांच साहा कारखानें असते, तर पाहा, एकंदर खर्च किती अधिक लागता! चांगल्या रीतीनें, व बेताच्या बेतानें पत्रें व बंग्या पोंहचवावयाचीं म्हटलीं, म्हणजे प्रत्येक सावकारी कारखाने वाल्यास सर्व मुख्य मुख्य जागीं पोस्ट ऑफिसें व कारकून, व पत्रें पोंहचविणारे शिपायी, ठेवावे लागते; व पत्रें इकडून तिकडे नेण्या करतां व आणण्या करतां घोडे, गाड्या, व गडी, ठेवावे लागते; व इतके सर्व कारखाने पांचपट साहापट वाढून काम आतांच्या इतकेंच चांगलें होतें,

ह्यापेक्षां चांगलें न होतें. व प्रत्येक सावकारास आतांच्यापेक्षां काम थोडें, व खर्च आतांच्यापेक्षां, कामाच्या मानानें, फार, असें होऊन पत्रें पाठवण्यास लोकांस खर्च अधिक पडना. तो सर्व खर्च देशांत एक मोठा कारखाना केल्यानें वांचतो आहे. पुस्तकगृहही ह्याच जातीतलें उदाहरण होय. हजार मनुष्यांनी एकेकवेळ पंचवीस पंचवीस रुपये व दरमहिन्याचा एक रुपया देऊन, एक पुस्तकगृह स्थापून, त्यांत त्या पंचवीस हजारांचीं पुस्तकें ठेविलीं, व दरमाहां कांहीं वर्तमानपत्रें घेऊन त्या पुस्तकगृहांत ठेवलीं, तर प्रत्येकास एकवेळ पंचवीस रुपये व दरमाहा एकरुपया खर्चून पंचवीस हजारांच्या पुस्तकांचा व वर्तमानपत्रांचा उपभोग घडतो. पण हें फल कारखाना मोठा करण्याचें होय.

कारखाना मोठा असल्यानें अनेकप्रकारें फायदा होतो, म्हणून सांगितलें; तो फायदा, कारखाना लहान असतां यजमानास स्वतः विशेष देखरेख करतां येते, व लाहान साहान नफानुकसानीकडे त्याचें लक्ष्य पुरतें, परंतु तसें मोठ्या कारखान्यांत करतां न आल्यामुळें जो तोटा होतो, त्यापेक्षां अधिक होतो, किंवा कमी होतो, ह्याचा निश्चय होण्यास एकनिर्बाध प्रमाण म्हटलें म्हणजे बरकत. एक माल उत्पन्न करण्याचा लाहान कारखाना आहे, व एक मोठा कारखाना आहे, व लहान मोठेपणाचा एवढा एक भेद सोडून बाकीच्या सर्वसोयी दोहोंस सारख्या आहेत, असें

असतां एक कारखानेवाला दुसऱ्यापेक्षां सर्वदां मालस्वस्त विकतो, आणि तेणेंकरून पहिल्यास मात्र बरकत येती, आणि दुसरा कारखाना बुडतो; तर ज्या प्रकारचा कारखाना चालतो, तो प्रकार विशेष फायद्याचा आहे, असें निर्विवादपणें सिद्ध होतें. एका कारखानेवाल्यास दुसऱ्या कारखानेवाल्यापेक्षां सर्वकाल जिन्नस स्वस्त विकण्याचें सामर्थ्य येतें, तें पहिल्याच्या कारखान्यांतला श्रम व भांडवल हीं दुसऱ्याच्या कारखान्यांतला श्रम व भांडवल यांपेक्षां विशेष उत्पादक असल्यामुळेंच येतें; व हें सामर्थ्य मोठे कारखानेवाल्यास श्रमविभाग विशेष करावयास सांपडल्यानें, किंवा कारागिरांच्या व मजुरांच्या कौशल्याची किंवा श्रमाची यथा योग्य योजना करतां आल्यानें, आलें असलें तर असें सिद्ध होतें; कीं तो थोड्या श्रमानें अधिक उत्पन्न करतो असें नाहीं, तर पहिल्या इतक्याच श्रमानें विशेष उत्पन्न करतो;- म्हणजे श्रमाच्या मानानें केवळ त्याचें उत्पन्न वाढतें असें नाहीं, तर तितकाच श्रम करणाऱ्या दुसऱ्याच्यापेक्षां त्याचें एकंदर उत्पन्न ज्यास्त होतें. आतां, एकाद्या जिन्नसाचा कारखाना वाढला, आणि त्याचा खप तर आहे तसाच आहे, वाढला नाहीं; तर लहान कारखाने मोडून त्यांतले मजूर रिकामे होतील; पण मजुरांच्या मानानें त्या कारखान्यांतलें भांडवलही रिकामें होईल, आणि त्या मजुरांची व भांडवलाची योजना दुसरा एकादा जिन्नस उत्पन्न करण्याकडे होऊन देशाचें एकंदर उत्पन्न वाढेल.

सर्वकाल श्रमविभाग विशेष व्हावा, व काटकसर अधिक

व्हावी म्हणूनच कारखाना वाढवितात असें नाहीं; तर कधीं कधीं ब-हुत मोलाच्या यंत्रांच्या योगानें जिन्नस उत्पन्न करावयाची रीत चालू केल्यामुळेंही कारखाने वाढतात. बहुत मोलाचीं यंत्रें चालू करणें म्हटलें म्हणजे मोठें भांडवल पाहिजे, व ही गोष्ट त्या यंत्रापासून जितकें उत्पन्न होण्या जोगें असतें, तितकें उत्पन्न करण्याचा उद्देश असल्यास, व त्या सर्व उत्पन्नाचा खप होण्याचा संभव असल्यास मात्र, भांडवलवाले करतात. ह्यास्तव यंत्राची योजना कारखान्यांत केली, म्हणजे तो मोठा करावा लागतोच. आतां ह्या स्थळींही मोठे कारखाने वाल्यास पदार्थ सर्वकाल पहिल्यापेक्षां स्वस्त विकतां येईल. परंतु त्यागोष्टीवरून मागील उदाहरणांतल्या प्रमाणें एकंदर उत्पन्न वाढलेंच असें सिद्ध होत नाहीं. जिन्नस अक्षय स्वस्ता होणें हें, जिनसाच्या उत्पन्नाच्या वास्तविक वृद्धीवर नाहीं; तर तें उत्पन्न व त्याचा खर्च ह्यांच्या मधील प्रमाणाच्या वृद्धीवर आहे. ती प्रमाणाची वृद्धि एकंदर उत्पन्न कमी होऊन सुद्धां होतें, हें साहाव्या भागांत सिद्ध करून दाखवलेंच आहे. ज्यावर मजुरांचें पोषण होत असे, व ते मजूर ज्याचा व्यय करून पुनःपुनः जें उत्पन्न करीत असत, अशा विनाशी भांडवलाचें अविनाशी यंत्ररूप भांडवल झालें, म्हणजे त्या अविनाशी भांडवलास कार्यक्षम राखण्यास खर्च थोडा लागतो; ह्यास्तव एकंदर उत्पन्न पहिल्यापेक्षां थोडें असलें तरी तें थोडें उत्पन्न त्याखर्चास व बाकीचें विनाशी भांडवल पहिल्या इतकें राखण्यास पुरून कदाचित् उरतें; ह्याकरतां यंत्रें चालू केल्यानें कारखान्यांतलें एकंदर उत्पन्न कमी झालें तरी कारखानेवाला ज्या

उद्देशानें यंत्रें चालू करतो, तो उद्देश (विशेष नफा मिळवणें) सिद्ध होऊन, आणखी त्यास जिन्नस पहिल्यापेक्षां कमी भावानेंही विकतां येतो. आतां, हें खरें आहे, कीं एकादा विशेष जिन्नस पहिल्यापेक्षां स्वस्त झाल्यानें त्या एका जिनसाचा खप कमी न होतां उलटा कदाचित वाढेल. कारण, एकंदर उत्पन्न कमी झाल्यापासून मजुरांची प्राप्ति कमी झाली, व मजूर बहुतेक शिल्पोत्पन्न पदार्थांचीं मुख्य गिऱ्हाइकें असत नाहींत, म्हणून त्यांची प्राप्ति कमी झाल्यानें त्याविशेष मालाचा खप कमी व्हावयाचा नाहीं; पण तो स्वस्त झाल्यामुळें अधिक होईल. परंतु ह्या एका विशेष जिनसाचें उत्पन्न जें वाढेल, तें, ज्या उद्दिमांतलें विनाशी भांडवल कमी झालें आहे, त्यांत दुसऱ्या उद्दिमांतल्या भांडवलांतून भर पडून मात्र वाढतें; तें वाढण्यास दुसरी रीत नाहीं; आणि ह्याप्रमाणें त्या एका उद्दिमांतल्या विनाशी भांडवलांत पडलेली खांच भरली, तरी ज्या दुसऱ्या उद्दिमांतलें भांडवल किंवा त्याचा अंश इकडे येऊन ती भरली, म्हणून त्या उद्दिमांतलें विनाशी भांडवल कमी झालें; आणि तेणें करून इकडे उत्पन्न वाढलें, तरी तिकडलें उत्पन्न कमी झालें; व इकडल्या मजुरांचा रोजगार कमी नाहीं झाला, तरी तिकडल्या मजुरांचा कमी झाला. आतां, हे मजूर बहुत करून रिकामे बसत नाहींत. ते त्याच धंद्यांत असतात; परंतु पहिल्यापेक्षां आतां भांडवल थोडें, व मजूर तितकेच; असें झाल्यानें मजुरांमध्यें परस्परांत चढाओढ लागून मजुरीचा दर कमी होऊन कांहींकांचा जो सर्वथैव तोटा व्हावयाचा, तो अंशतः थोडथोडा तोटा सर्वांचा

होतो. एतावता एकवट मजुरांच्या वर्गाचा तोटा झालाच. आतां ह्या स्थळीं मजुरीचा दर उतरण्या पूर्वी मजुरांची अवस्था, जर मजुरीचा दर कमी झाला तरी त्यांच्याकडून पहिल्या सारखाच उत्पादकश्रम होण्या सारखी असली, तर देशांतलें एकंदर उत्पन्न कमी व्हावयाचें नाहीं. इतकेंच होईल, कीं मजुरी कमी होऊन, त्यांस पूर्वी जो एकंदर संपत्तीचा अंश मिळत होता, त्यापेक्षां कांहीं काळ त्यांस कमी अंश मिळेल; हा त्यांचा तोटा होईल. हा मजुरांचा तोटा, किंवा ज्यापक्षीं मजूर अगदीं बेरोजगारी होतात, आणि ते भीक मागणें वगैरे उपायांनीं दुसऱ्यांच्या संपत्तीच्या अंशांवर उपजीवन करतात, त्यापक्षीं एकंदर उत्पन्नांत पडलेली कमताई, हीं साधारण उपायांनीं देशांतला संग्रह वाढून विनाशी भांडवल व मजुरांची एकंदर संख्या, ह्यांच्या मधलें प्रमाण पहिल्या प्रमाणें होतें, तेव्हां नाहींतशीं होतात. हें सर्व उपपादन आम्हीं मागें साहाव्या भागांत एकवार केलेंच आहे, असें असतां एथें पुनः त्याचा अनुवाद करण्याचा हेतु इतकाच, कीं उत्पन्न करण्याच्या एकाद्या रीतीचें अवलंबन केल्यानें उद्म्यांस एकादा विशेष जिन्नस विशेष स्वस्त विकतां येऊं लागला असतां, त्या रीतीनें एकंदर उत्पन्न पहिल्यापेक्षां वाढतेंच असा नियम नाहीं; ही गोष्ट वाचणाऱ्यांच्या मनांत विशेष बिंबावी. आतां, जेथें पदार्थ स्वस्त होतो, तेथें बहुतकरून एकंदर उत्पन्नही वाढतें, परंतु एक गोष्ट झाली असतां दुसरी झालीच पाहिजे असा नियम नाहीं. आतां असा नियम नसतां ह्या गोष्टींचें लोकांत प्रायः सर्वत्र सामानाधिकरण्य कां असतें, ह्याचें मा-

गें बरेंच विवरण केलें आहे; व विशेष विवरण पुढील एकाद्या भागांत प्रसंग आला असतां होईल.

कारखाना मोठा असल्यानें इतर श्रम जसा विशेष उत्पादक होतो, तसा भांडवलवाल्याचा श्रम, म्हणजे देखरेखीचा श्रम, हा ही विशेष उत्पादक होतो. लाहान लाहान शंभर भांडवलवाले थोडथोडें भांडवल घेऊन उदीम करीत असल्यास, त्या प्रत्येकास आपलें सर्व लक्ष्य उदिमाकडे द्यावें लागतें; किंवा निदान इतकें तरी लक्ष्य द्यावें लागतें, कीं त्याच्या हातून दुसरा मोठा धंदा होत नाहीं. परंतु त्या सर्वांच्या भांडवला इतके भांडवलाचा एकच मोठा कारखाना एकाचा असल्यास, तो एकटा दाहा बारा कारकून हाताखालीं घेऊन त्यांच्या मदतीनें यथास्थित काम चालवितो; आणि तें काम करून त्यास दुसरीं कामें करण्यास फावतें, हा एक नफा आहे. आतां हें खरें आहे, कीं लहान भांडवलवाले बहुत करून साधारण देखरेख करून कारखान्यांतलें कांहीं विशेष कामही करतात. लहान शेतकरी स्वतः नांगर धरतो; लहान वाणी दुकानांत बसतो; आणि ते जीं दुसरीं कामें करतात, तीं मोठे भांडवलवाले करीत नाहींत. परंतु अशीं कामें त्यांस करतां आलीं, तरी त्यांच्या श्रमाची व्हावी तशी यथायोग्य योजना होत नाहीं. भांडवलवाल्याच्या आंगीं देखरेख करून दुसऱ्यास अमुक अमुक प्रकारें कामें करावीं, असें सांगण्याजोगी हुशारी व ज्ञान वगैरे जे गुण असतात, ते त्यानें साधारण मजुराचें काम केल्यास व्यर्थ जातात, व त्याच्या आंगीं ते गुण नसल्यास, त्याच्या हातून देखरेख, किंवा लोकांस काम करूं सां-

ण्याचें कामही बराबर होत नाहींत. एतावता दोन्ही पक्षीं यथायोग्य योजना होत नाहींच. ह्याप्रमाणें लाहान लाहान पुष्कळ कारखाने असल्यास त्या सर्वांस मिळून जितका देखरेखीचा श्रम लागतो, त्यापेक्षां फार थोड्या श्रमानें त्या सर्वांच्या भांडवला इतक्या भांडवलाचा मोठा कारखाना चांगला चालतो. असा लाहान भांडवलवाल्यांस अधिक श्रम पडतो; किंवा त्यांच्या श्रमानें उत्पन्न कमी होतें खरें; परंतु त्या तोट्याचा चांगला बजपा निघावया जोगी एक गोष्ट त्यांस अनकूल असती. तीही, कीं आपण आपले धनी आहों, दुसऱ्या कोणाची आपणांवर सत्ता नाहीं, असें वाटून त्यांस समाधान असतें. आणि त्यांस स्वातंत्र्याची गोडी असून जर त्या स्वातंत्र्याची योग्यता त्यांस समजत आहे, तर ते तें स्वातंत्र्य प्राप्त होण्यास कांहीं किंमत पडत असली, तरी ती देऊन तें घेण्याला तयार असतात. ती किंमत हीच, कीं मोठाल्ले कारखानेवाल्यांशीं त्यांची स्पर्धा लागल्यास, ते आपला जिन्नस कमी भावानें विकून थोडासा तोटा सोसतात. परंतु बहुतवेळ त्यांच्यानें तो तोटा सोसून निभावणी होत नाहीं. ह्याप्रमाणें कांहीं वेळ कष्टानें उपजीवन करून शेवटीं ते स्वतंत्रपणें धंदा करावयाचें सोडून मोठे भांडवलवाल्यांचे चाकरीस राहातात; किंवा भिकेस लागून नाहींतसे होतात. ह्याच प्रमाणें ह्या देशांतले साळी वगैरे ह्यांची अवस्था होत चालली आहे.

मोठे कारखाने होण्यास मोठें भांडवल पाहिजे, परंतु मोठें भांडवल ज्यां पाशीं आहे, असे लोक पुष्कळ असत नाहींत, व कांहीं

व्यापारांस इतकें मोठें भांडवल लागतें, कीं तितकें भांडवल बहुत क रून कोणापाशीं असतच नाहीं. ह्या प्रतिबंधाच्या निवारणा जोगी युक्ति सुधारल्या इंग्लंडादि देशांत निघाली आहे; व ज्या युक्तीच्या योगानें त्या देशांतल्या लोकांनीं स्वदेशांत व परदेशांत मोठ मोठे कारखाने चालू केले आहेत, व कांहीं कारखानें हल्लीं विद्यमान आहेत, ते, ती युक्ति नसती, तर कधीं ही झाले नसते. ती युक्ति ही, कीं अनेक लोकांनीं थोडें थोडें भांडवल देऊन एक मोठें भांडवल करून त्यावर कंपनीच्या, म्हणजे मंडळीच्या नांवानें व्यापार किंवा उदीम करावयाचा. ह्या अशा प्रकारच्या मंडळीस संस्कृत भाषेंत, मनूच्या वगैरे कार्यग्रंथांत, संभूय समुत्थान असें नांव दिलें आहे. त्यामंडळीच्या व्यापारापासून मोठ मोठे पुष्कळ नफे आहेत, त्यां पैकीं कांहींचें येथें निरूपण करतों:—

प्रथमतः, अशीं पुष्कळ कामें आहेत, कीं तीं सिद्ध होण्यास इतकें मोठें भांडवल लागतें, कीं तितकें भांडवल अत्यंत श्रीमान् पुरुषापाशीं ही नसतें; व तितका पैसा दाहा पांच सावकारांनीं घरगुती रीतीनें पाती केली, तरी ही होत नाहीं; तर तसलीं कामें करण्या करतां कितीएक सावकार एकत्र जमून सरकार महश्रूर अशी एक मंडळी करतात; व त्या मंडळीस तीं कामें करण्याच्या सनदा सरकारांतून मिळतात. मग ते कांहीं विवक्षित रकमेचा एकेक भाग ठरवतात. ते भाग, ज्यांस इंग्रजींत "शेर." म्हणतात, ते ज्यांस पाहिजेत, त्यांनीं तितका पैसा देऊन विकत घ्यावे, व त्या पैशा बद्दल त्यांस कंपनीनें-

डळी) रोख्या सारखे कागद देते; ते रोखे त्या विकत घेणाऱ्यांस पाहिजेत त्या वेळेस त्यांनीं विकावे, असें असतें. असो आतां असल्या मंडळ्यां वांचून न होण्या जोगीं कामें म्हटलीं, म्हणजे सडका, लोंखडी रस्ते, वगैरे होत. मुंबई पासून कलकत्या पर्यंत आगीच्या गाड्या जाण्या करतां लोखडी रस्ता बांधणें, हें काम होण्या जोगें भांडवल, एक मनुष्य कितीही श्रीमंत असला, तरी त्या पाशीं सामान्यतः असत नाहीं. लोखंडी रस्ता एक मैल म्हणजे अर्धा कोस बांधण्यास इंग्लंडांत पांच लाख रुपये लागतात; व ह्या देशांत श्रम वगैरे स्वस्त आहे, तरी लाख दोन लाखां खालीं पुरणार नाहींत. तेव्हां ह्या मानानें शें दोनशें कोस असा रस्ता बांधणें, एक दोन मनुष्यांची तर कथाच नको, परंतु शें दोनशें मनुष्यास सुद्धां होणें अशक्य. असली कामें वर सांगितलेल्या मंडळ्यांच्या मात्र हातून होतात; किंवा तीं सरकारच्या हातून होण्या सारखीं असतात. व ज्या देशांत अनेक प्रतिबंधा मुळें अशा मंडळ्या होण्याची चाल नाहीं, त्या देशांत (ह्यास उदाहरण, एशिया खंडांतले बहुतेक सर्व देश होत) ज्या कामास पराकाष्ठेचें मोठें भांडवल लागतें, अशीं, मोठाल्या इमारती, रस्ते, नळीं, कालवे, वगैरे कामें करण्यास सरकारच योग्य, असें लोकांस वाटतें; व आज पर्यंत अशीं कामें झालीं आहेत, तीं राजांनीं, किंवा बादशाहांनींच केलीं आहेत. सरकारास हीं कामें करता येण्याचीं कारणें अशीं आहेत, कीं सरकारास अमलाचे जोरानें, जितका पाहिजे, तितका पैसा (तो देशांत

असला मात्र पाहिजे.) उत्पन्न करतां येतो; व त्यास असे मोठमोठाले कारखाने करण्याची संवय असते; व कोणी कारागिरांनीं, किंवा त्यांवरच्या देखरेख करणाऱ्यांनीं कृत्रिम वगैरे केल्यास त्यांस शासन करण्याचें त्याला सामर्थ्य असतें; इत्यादिक अनेक कारणें आहेत. परंतु वर सांगितलेल्या मंडळ्यांच्या हातून जर कामें होण्या जोगीं आहेत, तर सरकारचे हातीं तीं कामें देऊं नयेत. कारण, जरी सरकार चाकरांच्या द्वारानें लोकांच्याच पासून पैसा घेऊन हीं कामें करतें, तरी तो पैसा लोकांनीं आपआपणांत जमा करून आपल्या मुखत्यारींत कामें केलीं असतां तीं चांगलीं व लौकर होतात. असें करण्यांत पहिला लाभ हा आहे, कीं पातीवाल्यांस, मंडळीनें वाईट काम केलें असतां जसें पुसतां येईल, तसें सरकारास कदापि पुसतां येणार नाहीं. दुसरें कारण असें आहे, कीं कंपनी आपल्या चाकरांवर जशी देखरेख ठेवील, तशी सरकारच्या हातून, त्याच्या मनांत ती ठेवण्याची असली, तरी ठेवली जाणार नाहीं; इत्यादि अनेक कारणें आहेत.

दुसरें, कांहीं कामें अशीं आहेत, कीं एकेका सावकारास करतांच येत नाहींत, असें नाहीं; तीं त्यांस करतां येतात खरीं; परंतु जशीं व्हावीं तशीं त्यांच्या हातून होत नाहींत. इंग्लंड व हिंदुस्तान यांच्यामध्यें आगबोटीची डांक आहे; ही डांक एका मंडळीची आहे, व अशा डांकेच्या पुष्कळ मंडळ्या आहेत. या उदाहरणांचा विचार करा. आतां कोठून कोठें हीं गलबतें पाठविण्याचें ज्यांस सामर्थ्य आहे, असे

विलायतेस पुष्कळलोक आहेत, व ते जेथून पाहिजेत तेथून, जेथें पाहिजेत, तेथें, पत्रें व उतारू नेतील, व गलबतें दूर पाठवण्याचा प्रघात संभूय समुत्थानरूप मंडळ्यांची वार्ताही जेव्हां नव्हती, तेव्हांपासून चालत आला आहे; परंतु देशांत प्रजा, संपत्ति, कला, कौशल्य, व उदीम, हीं वाढल्यामुळें व इतर अनेक देशांशीं व्यापारादिद्वारा बहुत संबंध वाढल्यानें, इंग्लंडच्या लोकांस कधीं कधीं पत्रें, माल, व लोक, हिंदुस्तानास वगैरे पाठवण्याची सोय होती, ती पुरेनाशी झाली. त्यांस बेताच्या बेतानें व लौकर जाणाऱ्या येणाऱ्या, व जितकीं पाहिजेत, तितकीं मनुष्यें, व माल, नेणाऱ्या डांका लागूं लागल्या; व त्यांचा उपयोग करून घेण्याचें सामर्थ्यही त्यांस आलें. आतां, हे स्पष्ट आहे, कीं ह्या प्रमाणें डांका ठेवण्यास मोठ्या व पुष्कळ किमतीच्या आगबोटी पुष्कळ पाहिजेत; व त्यांवर मोठाल्या पगाराचे, हुशार, नाकवे व खलाशी पुष्कळ पाहिजेत, आणि एवढ्या कारखान्यास जेवढें भांडवल लागतें, तेवढें एकापाशीं कधीं ही असत नाहीं, म्हणून तो व्यापार करण्यास मंडळी लागते. व मंडळी जमवून व्यापार करण्याची युक्ति नसती, तर हें अशा प्रकारचें काम कदापि झालें नसतें. कांहीं कामें अशीं आहेत, कीं तीं थोड्या भांडवलानें होण्या जोगीं असतात, तथापि तीं करणाऱ्यांच्या हातीं लोकांस आपला पैसा ठेवावयाचा असतो, त्याकरतां त्यांच्या पासून हवा तेव्हां आपला तो पैसा परत घेतां येईल, अशी लोकांस खात्री येण्या करतां, बहुत लोकांनीं वर्गणीनें आपसा आपसांत पुष्कळ पैसा जमवून तो तारणा प्रमाणें प्रसिद्धपणें कारखान्यांत ठेवावा लागतो.

ह्या जातीचीं कामें म्हटलीं म्हणजे पेढ्या व नानाप्रकारचे विमे घेणारीं दुकानें हीं होत. पुष्कळ लोकांपाशीं पैसा थोडा बहुत शिलक असतो, तो थोडा असल्यामुळें, किंवा मालकास व्यापार करण्यास वेळ, किंवा माहिती, किंवा इच्छा, नसल्या मुळें त्या पैशापासून त्या मालकास उपयोग कांहीं काळ घडत नसतो, परंतु तोच सर्व पैका एकत्र झाल्यास व व्यापार करण्याची माहिती, इच्छा, व तो करण्यास वेळ ज्यांस आहे, त्यांच्या हातीं तो पैका गेल्यास, त्यापासून त्यांस मोठा उपयोग घडेल, व मालकासही त्यांतील अंश मिळेल; तर तें तसें व्हावें; तो रिकामा पडणारा पैसा उपयोगास लागावा, इत्यादि अनेक प्रयोजनांच्या उद्देशानें पेढ्यांची स्थापना झाली आहे. तसेंच सावकार गलबतांत हजारों रुपयांचा माल भरून एकादेशांतून दुसऱ्या देशांत जातात. त्यांत कोणाचीं कधीं गलबतें बुडतात. तसेंच मोठाल्या शहरांत लोकांच्या लाखों रुपयांच्या मोठमोठाल्या इमारती व कारखाने असतात. त्यांतून कधीं कधीं आग लागून कांहीं जळतात. आतां हे दैविक अनर्थ कोणावर कोसळतील, ह्याचा नियम नसतो. ज्याजवर ते कोसळतात. त्यांचा सफाई नाश होऊन ते धुळीस मिळतात. तर असें न व्हावें, म्हणून इंग्लंडादि सुधारलेल्या देशांत एक युक्ति योजली आहे. ती अशी, कीं विम्याच्या मंडळ्या असतात. त्या मंडळ्या त्यांनीं कांहीं गणिताच्या आधारावर दर ठरवलेले असतात, त्या दरां प्रमाणें पैसा देऊन गलबताचा किंवा घराचा वगैरे विमा त्यांस द्यावा; मग गलबत बुडाल्यास, किंवा घर जळाल्यास ते ठरवलेला पैसा देतात. गल-

बत वगैरेचा नाश नझाल्यास मालकानें दिलेला पैसा विमा घेणाऱ्या मंडळीस मिळतो; व असा थोडा थोडा पैसा त्यास मिळाल्यानें त्यास एकादे वेळेस अनर्थ घडल्यास, नष्ट झालेला माल (गलबतें वगैरे) भरून देतां येतो. असो, तर असल्या मंडळ्यांपाशीं लोकांस आपला पैसा ठेवावयाचा असतो. ह्यास्तव त्या लोकांस विश्वास यावया करतां, ह्या मंडळ्यांस आपल्या दुकानांत प्रसिद्धपणें पुष्कळ पैसा ठेवावा लागतो. ह्या मंडळ्या जीं कामें करतात, तीं कामेंच म्हटलीं, तर त्यांस दुकानांत ठेवतात इतक्या पैक्याची गरज नसते.

एकेका मनुष्यानें काम केलें असतां होत नाहींत, व बहुतांनीं एकत्र मिळून काम केलें,असतां होतात, असे जे लाभ आहेत, त्यांपैकीं कांहींकांचें एवढा वेळ वर्णन केलें. परंतु बहुतांनीं एकत्र मिळून काम केलें असतां, नाहींत, व ज्याचें काम त्यानेंच केलें असतां आहेत, असे कांहीं गुण आहेत; असेंही, विचार केला असतां, दृष्टीस पडतें. तर आतां त्या गुणांचें निरूपण संक्षेपें करून करतों. त्या गुणां पैकीं प्राधान्य गुण हा, कीं ज्याचा तोच काम करणारा असला, म्हणजे त्यास हातचें काम सिद्धीस नेण्याची काळजी विशेष असती, तशी काळजी होणारा लाभ किंवा तोटा पुष्कळांचा असतां त्यास असत नाहीं. वर्गणीनें भांडवल जमा करून कारखाना घालणाऱ्या मंडळीचें काम वहिवाटणारे बहुत करून दरमाहा देऊन चाकरीस ठेवलेले लोक असतात; तेव्हां त्यांस साक्षात् मालका सारखी काळजी कशी असेल? आतां त्या वहिवाटदारांवर देखरेख करण्या करतां वर्गणीदारांपैकीं

कितीएक वर्गणीदारांची कमिटी असते; व त्या कमिटीदारांस ते वहिवाटदार कामावर ठेवण्याचा, किंवा त्यांस कामावरून दूर करण्याचा अधिकार असतो; तथापि त्यांससुद्धां त्या प्रत्यकाची जेवढी पाती असते, तिच्या मानानेंच सगळा कारखाना चांगल्यारीतीनें चालण्याची काळजी असते. आतां प्रत्येकाचा अंश म्हटला म्हणजे तो सगळ्या भांडवलाचा फार लाहान भाग असतो; व तो त्या कमिटीदारांच्या संपत्तीचा ही लहानच भाग असतो. ह्या खेरीज त्यांस आपलीं दुसरीं ह्या कामासारखींच किंवा कदाचित् ह्यापेक्षां विशेष काळजीचीं कामें असतात. ह्यास्तव त्यांचें सर्व अंतःकरण व लक्ष्य ह्याच कामाकडे लागूं शकत नाहीं. तेव्हां ह्या कामाकडे आपला सर्व वेळ व पूर्णचित्त लावणारे म्हटले, म्हणजे ते चालविण्या करतां मुद्दाम ठेवलेले चाकरलोक मात्र होत. परंतु कामांत ज्यांचें स्वतःचें हित किंवा अहित असतें, त्यांच्या काम करण्यांत व पैसा देऊन ठेवलेल्यांच्या काम करण्यांत किती तफावत असते; व जेथें पैसा देऊन काम करण्यास चाकर ठेवावेच लागतात, तेथें त्यांवर स्वतः मालकाचा डोळा कसा असावा लागतो, हें जगाच्या आजपर्यंतच्या अनुभवावरून सर्वांस समजतच आहे.

कोणता ही कारखाना चांगला चालून त्यांत बरकत येण्यास दोनगोष्टी आवश्यक आहेत; त्या गोष्टी अगदीं परस्पर भिन्न आहेत. त्या ह्या, कीं एक विश्वासुकपणा, व दुसरी कळकळ. एकाद्या कारखान्यांत दरमाहा देऊन काम करण्या करतां ठेवलेल्या लोकांच्या ठायीं पहिला गुण (विश्वासुकपणा) प्राप्त करून घेणें कठीण आहे; तथापि तो

संपादतां येतो. त्या चाकरांकडून जें काम करून घ्यावयाचें असतें, त्या विषयीं स्पष्ट नियम करतां यावया जोगे असले, म्हणजे त्या नियमांप्रमाणें वागण्याचा त्यांपासून करार करून घेतला असतां, त्यास ते नियम मोडवत नाहींत, कां कीं, तसें करण्यास त्यांचें मन त्यास निषेधीत असतें; व ते तितके प्रामाणिक व पापभीरु नसले, तरी चाकरी जाण्याच्या किंवा दंडाच्या धाकानें तरी त्यांस संकेता प्रमाणें वागावें लागतें. परंतु मोठे कारखाने उत्तम प्रकारें चालावयास अशा शेंकडों गोष्टी लागत असतात, कीं त्यां विषयीं स्पष्ट नियम करतां येत नाहींत; म्हणून त्यां विषयींचा ठराव पूर्वी होऊं शकत नाहीं, आणि ह्यास्तव त्याची जबाबदारी चाकरांवर स्पष्टपणें ठेवतां न येऊन त्या न केल्याच्या दोषास्तव त्यांस शिक्षा करतां येत नाहीं. ह्यास उदाहरण, काम मुख्यत्वें करून वहिवाटणाऱ्यांत मुख्य व आवश्यक गुण हा लागतो, कीं त्याचें अंतःकरण सर्वकाळ कारखान्याच्या कामांत मग्न असावें. त्यानें सदा सर्वकाळ कारखान्यांत अधिक नफा होण्याविषयीं किंवा विद्यमान खर्च कमी होण्याविषयीं ऊहापोह करीत असावें. परंतु रोजमुरा घेऊन चाकराच्या नात्यानें दुसऱ्याचें काम वहिवाटणाऱ्याच्या ठायीं कामाविषयीं अशी कळकळ असणें फारच विरळा. जगांत आजपर्यंत ज्या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या गोष्टी घडल्या आहेत त्या सर्वांच्या परिणामावरून पाहतां, साधारण असा सिद्धांत होतो, कीं आपल्या हिताच्या प्रमाणें परहिताविषयीं कळकळ असण्याचा गुण मनुष्य स्वभावांत नाहीं. आतां ह्या नियमास कांहीं अपवाद

होऊन गेले आहेत, व पुढें ही होतील, तथापि तो सामान्यरूपानें खरा आहे, असें मानलें पाहिजे. ह्यास उदाहरण, राजे व राज्याधिकारी प्रधान वगैरे ह्यांचें घ्या. ह्या पुरुषांचें काम प्रजेचें हित करावयाचें, व तिचें पालन करावयाचें, हें होय. आतां तो अधिकार त्यांस ईश्वराच्याच इच्छेनें आला, असें कोणी म्हणतात. कोणी कोणी तो प्रजेच्या इच्छेनें प्राप्त झाला असें म्हणतात. एतावता वर सांगितलेलीं कामें करणें ह्यांचा धर्म होय, असें सर्वलोक मान्य करतात, व त्यांचें जें काम आहे, तें सर्व कामांत विशेष उत्साह व आवेश आणण्या जोगें आहे. तसेंच, त्यांनीं तें काम बरें किंवा वाईट केलें असतां, सर्व देशाचें हित किंवा अनहीत घडतें, त्याचा जो वांटा ह्यांस प्राप्त होतो, तो म्हणजे क्षुल्लक असतो, असें ही प्रायः असत नाहीं. ह्या खेरीज त्यांनीं काम चांगलें, किंवा वाईट केल्यास त्यांची स्तुति, किंवा निंदा लोकांत होते, ती ही फार मोठी असते. व तशी स्तुति किंवा निंदा दुसरे कोणास प्राप्त होत नाहीं. तथापि ह्या सर्व उत्तेजकांपेक्षां चित्तास श्रम देऊन विचार करण्याचा कंटाळा ज्यांचे ठायीं विशेष प्रबल नाहीं, असे राजे व प्रधान किती विरळा असतात बरें? तसेंच प्रजेचें हित होण्याच्या तजविजी सोधून काढण्या विषयीं आपल्या अंतःकरणास श्रम देणारे, किंवा दुसऱ्यानें त्या तजविजी सुचविल्या असतां त्यांकडे लक्ष्य देणारे, त्यांत किती थोडे असतात बरें? लक्षांत, एक किंवा दाहा लक्षांत एक असेल, कीं कोण जाणे. आतां, जर लोक फारच गोंगाट करूं लागले, व त्यांचें ऐकण्यापेक्षां न ऐकण्यांतच फार त्रास होऊं लागला, तर मग उपाय नाहीं;

म्हणून ते कांहीं विचार करूं लागतात; आणि तो विचार तरी साधारण दोष टाळावया पुरता वरच्यावर करतात. आतां, राजांचें वगैरे उदाहरण हें फारच मोठें, त्या पेक्षां लहान साधारण उदाहरणें पुष्कळ आहेत. मोठमोठे व्यापारीलोक आपल्या कारखान्यांत रोज किंवा दरमहा देऊन जे चाकर ठेवतात, त्यां विषयीं सर्वांस रोजच्या अनुभवावरून माहीत आहेच, कीं ते मजूरलोक श्रम करण्यांत किती कुचरपणा करतात ते. तसेंच जेथें फार दिवस चाकरीस असल्यानें, किंवा एकमेक एकमेकांच्या उपयोगीं पडल्यानें, चाकरांची यजमानावर प्रीति जडते; व त्याचें हित तें आपलें हित, असें चाकरांस वाटूं लागतें; तसलीं उदाहरणें सोडून एरवीं घरगुती कामा करतां ठेवलेले चाकर यजमानांच्या हिताकडे किती दुर्लक्ष्य करतात, हें सर्वांस ठाऊक आहे.

पुष्कळ भांडवल एकत्र जमवून जो व्यापार करतात, त्यांत आणखी एक दोष आहे, व जो दोष मोठ मोठाल्या सर्व कारखान्यांत थोडा बहुत होतोच. तो दोष हा, कीं तसल्या व्यापारांत लहान नफा व लहान तोटा ह्यांकडे लक्ष्य असत नाहीं. मोठें भांडवल असतें, व मोठी देवघेव चालली असती, तेथें, व विशेषें करून जेथें वहिवाटदारांचा स्वतःचा तोटा नफा व्यापारांत नसतो, तेथें, लहान लहान रकमा ताब्या जमा खर्चांत नसतात; व त्या राखण्यास जो श्रम घडतो, व जे लक्ष्य द्यावें लागतें, त्यांच्या योग्यतेच्या त्या रकमा आहे तसें वहिवाटदारांस वाटत नाहीं. ह्यास उदाहरण हें, कीं कांहीं माल विकत घ्यावयाचा आहे, किंवा कांहीं

मजूर ठेवावयाचे आहेत, किंवा बट्याचा वगैरे भाव ठरवावयाचा आहे, तर चार ठिकाणीं चौकशी वगैरे करण्याची त्यांस व्यर्थ फिकीर वाटते; व त्यांनीं त्या लहान सहान कसरींकडे लक्ष्य न दिल्यानें त्यांस सहज धोतालपणाविषयीं, व हाताचे सढळपणाविषयीं लौकिक मिळतो. परंतु लहान नफा किंवा लहान खर्च हीं पुष्कळवेळ झालेलीं एकत्र केलीं, म्हणजे त्यांचाच मोठा नफा किंवा मोठा तोटा होतो. मोठे भांडवलवाल्यास हा हिशेब चांगला समजत असतो, म्हणून तो कारखान्यांत अशी रीत घालून देत असतो, कीं हुशार देखरेख करणाऱ्यानें सर्वकाल ती रीत यथास्थित चालवली, तर तिच्या योगानें मोठ्या कारखान्यांत होण्या जोगा व्यर्थ खर्च असतो, तो अगदीं बंद होतो. परंतु मंडळीच्या व्यापारांत तसली रीत घालून दिली असली, तरी ती सर्वत्र एक सारखी सतत चालू ठेवण्या जोगें लक्ष्य दरमाहा देऊन ठेवलेले लोक, किंवा कमेटीदार, कामाकडे देत नाहींत.

ह्या असल्या दोषावरून आदमस्मिथ ह्यानें असा सिद्धांत करून टाकला होता, कीं पेढ्या, विम्याचीं दुकानें, वगैरे ज्या कामांत चांगले स्पष्ट नियम बांधतां येतात, व तेणेंकरून चाकरांची कुचराई वगैरे दोष फारसे होऊं सकत नाहींत, तसलीं कामें खेरीज करून बाकीचीं कामें, मंडळ्यांनीं चालवलीं असतां त्यांस कांहीं विशेष हक्क व आश्रय सरकारांतून प्राप्त झाले असल्या वांचून, त्या मंडळ्यांस कदापि बरकत यावयाची नाहीं. परंतु ही अतिशयोक्ति आहे. आदमस्मिथ ह्यानें ग्रंथ लिहिला, त्या वेळीं पेढ्यांचा वगैरे व्यापार खेरीज करून

दुसरे व्यापार करणाऱ्या मंडळ्या विलायतेंत कमी होत्या, परंतु आ-
लीकडे त्या देशांत तसल्या पुष्कळ मंडळ्या होत चालल्या आहेत;
व त्या होण्याचें कारण असें आहे, कीं विलायतेंतील लोकांत अशा
मंडळ्या केल्यापासून कोणते नफे होतात, हें पूर्णपणें कळूं लागून, ए-
कत्र जमून व्यापार करण्याची रीत उत्तरोत्तर वाढत चालली आहे.
हि गोष्ट लिहिण्याचें प्रयोजन इतकेंच, कीं ज्या गोष्टी आज होत ना-
हींत अशा वाढत असतात, त्याच गोष्टी, कांहीं काळानें लोकांस त्यां-
पासून होणारे लाभ समजूं लागले, व त्या लोकांत ज्ञान व प्रामाणि
कपणा हीं अधिक झालीं, म्हणजे सुलभपणानें होऊं लागतात. त्या-
स्तव एकादी गोष्ट दाहा पांच वेळ फसली, तरी, ती जर चांगली आहे,
तर ती विषयीं पुढें प्रयत्न करणें सोडूं नये; तर तो तसाच चालवा-
वा, म्हणजे परिणामीं तींत यश येतेंच येतें. असो. आदमस्मिथ ह्या-
नें मंडळी, भांडवल एकत्र जमवून, व्यापार करूं लागली असतां, त्या
व्यापारांत जे दोष होतात, तिकडेच केवळ लक्ष्य दिलें, म्हणून त्यानें
तसें अनुमान केलें; परंतु तसल्या व्यापारांत जसे कांहीं दोष आ-
हेत, तसे कित्तीएक गुणही आहेत.

ह्या गुणांपैकीं मुख्य गुण हा आहे, कीं कामाची देखरेख क-
रणें इत्यादि जीं अकलेचीं व धोरणाचीं कामें असतात, तीं बुद्धि-
मान्, चाणाक्ष, व कल्पानेक, अशा पुरुषांच्या हातीं येतात. जेथें
मालकच हीं कामें करतो, तेथें त्याला पूर्ण स्वार्थबुद्धि असते, व पराका-
ष्ठेची काळजी असते, ह्यास्तव तो पराकाष्ठेची मेहनत करतो, खरी;

परंतु त्याचे ठायीं जर उत्तमप्रकारची बुद्धि व योजना शक्ति हीं ना हींत, तर त्याच्या मेहनतीपासून मोठेंसें फळ व्हावयाचें नाहीं. काम उत्तम प्रकारें चालण्यास जशी मेहनत आवश्यक आहे, तशी बुद्धि व कल्पनाहीं आवश्यकच आहेत. पाहा, विद्यार्थी मोठा मेहनती आहे; परंतु त्यास बुद्धि जर कमी आहे, तर त्याच्या मेहनतीचें, व्हावें तसें, फळ होत नाहीं; इत्यादि उदाहरणें सर्वांच्या अनुभवांतलीच आहेत.असो. आतां, ज्या पक्षीं मालकच आपल्या कामांची मुख्य वहिवाट करीत असतात, त्या पक्षीं मनुष्यांत उत्तम बुद्धिमान व कल्पक असे थोडे, ह्यास्तव ती वहिवाट उत्तम प्रकारें होत नाहीं. परंतु मंडळ्यांचे कारखाने मोठे असतात; व भांडवलेंहीं मोठीं असतात, ह्यास्तव त्या स्थळीं एकंदर वहिवाट करणाऱ्यांचें काम, व त्यांच्या खालोखालचीं दुसरीं अकलेचीं व कला कौशल्याचीं कामें, हीं करण्यास त्यांस चांगले बुद्धिमान् व कल्पक लोकांची योजना करावयास सांपडते, व रोजमुरा देऊन ठेवलेल्या ह्या लोकांस तादृश कळकळ नसल्यामुळें जो कांहीं तोटा होतो, त्याचा वजपा, ठेवलेल्या लोकांनीं बुद्धीच्या व विशेष कल्पनेच्या योगानें आपापलीं कामें केल्यामुळें मालकाचा जो नफा होतो, त्यांत निघून जाऊन नफा तोट्यापेक्षां अधिकही होतो. त्यांची बुद्धिविशेष विशद असते. त्यांनीं थोडें लक्ष्य दिलें असतांही त्यांस नफा होण्याचीं साधकें बाधकें जीं दिसत असतात, तीं इतरांनीं आपलें सर्व अंतःकरण एक सारखें विचाराकडे लावलें, तरी त्यांच्या मनांतसुद्धां येत नाहींत. तसेंच बुद्धिमा-

न् पुरुषांच्या ध्यानांत एकाद्या कार्याचें वास्तविक स्वरूप बहुत करून येत असतें, व त्यांचें अनुमानही प्रायः खरें असतें, तेणें करून चुका हो- ण्याचें त्यांस तादृश भय वाटत नाहीं. परंतु इतरांस त्याच चुकांचें भय वाटून एकादी नवी युक्तिवगैरे निघाली असतां. ही.ती आपल्या व्यापा- रांत चालू करण्यास त्यांचें धारिष्ट होत नाहीं.

ह्यास्थळीं आणखी एक गोष्ट सांगितली पाहिजे; ती ही,कीं मंडळ्यांच्या कारखान्यांत किंवा व्यापारांत मुख्य जबाबदारीच्या कामा- वर; व हाताखालच्या जागांवर जे मनुष्य नेमावयाचे ते नियमित रोज- मुरा देऊनच नेमले पाहिजेत, अशी आवश्यकता नाहीं. कारखान्यांत विशेष बरकत येण्याविषयीं त्यांच्या मनांत काळजी उत्पन्न करण्याचा, व त्यांत चार पैसे अधिक नफा झाल्यास त्यांत आपलाही विशेष स्वा- र्थ आहे, असें त्यांच्या मनांत आणण्याच्या, रीती पुष्कळ आहेत. जेथें श्रम करणाऱ्याचेंच भांडवल असतें, तेथें तो केवळ स्वार्था करतांच श्रम करतो, व काम चांगलें होण्याविषयीं त्यांस पूर्ण कळकळ असते, हा एक अवधि; व जे मनुष्य रोज किंवा दरमाहा किंवा साल घेऊन केवळ दुसऱ्याचें काम करतात, व ज्यांस चांगलें काम होण्याविषयीं आपला रोजमुरा मिळवण्या पुरती मात्र काळजी असते, ते मनुष्य, हा दुसरा अवधि; ह्या दोन अवधींच्यामध्यें काम करण्याच्या रीति पुष्कळ आहेत, ज्यामध्यें काम चांगलें होण्यापासून श्रमकरणाऱ्यां- चा कोठें थोडा, कोठें त्यापेक्षां अधिक, कोठें त्याहीपेक्षां अधिक, असा निरनिराळ्या मानानें स्वार्थ असतो. ज्या कामांत कौशल्य नसतें, केवळ

शारीर श्रम असतो, अशीं कामें उक्तीं दिलीं असतां, तीं कच्च्या कामापेक्षां चांगलीं होतात, हें बहुतेकांस माहीतच आहे. कारण उक्तें काम असलें म्हणजे, तें लौकर करण्यांत श्रम कर्त्यांचें हित असतें, व तें करतांना गमण्यांत त्यांचा तोटा असतो; ह्यास्तव तें करण्यांत त्यांस रोजदारांपेक्षां चांगली विशेष काळजी असते; ह्याच करतां चतुर पुरुषांस कांहीं काम करावयाचें असलें, व त्या कामाचे गुण स्पष्टपणें समजावया जोगे असले, तर तें काम ते उक्तें देतात;- जसें अमुक प्रकारच्या कांहीं खुर्च्या हव्या आहेत, किंवा अमका माल अमुक ठिकाणाहून अमूक ठिकाणीं न्यावयाचा आहे, तर तीं कामें उक्तीं द्यावीं हें चांगलें. म्हणजे त्या कामाची देखरेख करण्याचा त्रासदायक श्रम असतो, तो वांचतो. परंतु ज्या कामाचा गुणस्पष्ट समजत नाहीं;- म्हणजे जसें, भिंत बांधावयाची आहे, तर मक्तेवाल्यानें ती चांगली बांधली आहे, किंवा तींत कच्च्या विटा वगैरे वाईट सामान मध्यें घातलें आहे, हें भिंत तयार झाल्यावर स्पष्ट समजत नाहीं, म्हणून असलीं कामें मात्र उक्तीं देतां येत नाहींत. असो. मंडळी एकत्र भांडवल जमवून जो कारखाना घालते, किंवा व्यापार करते, त्यांत मुख्य काम वहिवाटणारे किंवा इतर मोठमोठ्या कारखान्यांत वगैरे देखरेख करणारे ह्यांविषयीं इंग्लंडांत वगैरे पुष्कळ ठिकाणीं अशी चाल आहे, कीं त्यांचा स्वार्थ व भांडवलवाल्यांचा स्वार्थ, हे एक होऊन त्यांस आपलीं कामें उत्तम प्रकारें करण्याविषयीं आस्था विशेष यावी, म्हणून त्यांचा ठरवलेल्या पगारा

खेरीज त्यांस कारखान्यांतल्या एकंदर नफ्यांतून शेंकडा कांहीं एक दोन किंवा पांच असा कांहीं भाग द्यावयाचा ठरवतात. आतां, ह्याप्रमाणें केलें असतां, त्या चाकरांच्या ठायीं जी आस्था उत्पन्न होती, ती साक्षात् मालकाच्या आस्थे प्रमाणें उत्कट असणार नाहीं, हें खरें आहे, तथापि तितकी आस्था त्यांस जपून व जीव लावून काम करण्याविषयीं प्रवृत्त करण्यास बरेंच कारण होईल; व तितकी आस्था असून त्यांची बुद्धि, व कल्पना शक्ति साधारण लोकांच्यापेक्षां विशेष असतात, ह्यामुळें ते जें काम करतात तें, इतर भांडवलवाले अत्यंत काळजीनें व झटून जें काम करतात, त्यापेक्षां चांगलें होतें.

लहान कारखाने व मोठे कारखाने ह्यांपैकीं एक अमुक उदिमांत विशेष चांगला कोणता, ह्याचा निर्णय करण्याचा उपाय आम्ही मागें सांगितला आहे, त्याच प्रमाणें प्रकृतस्थळीं ही अमुक विशेष व्यापार किंवा कारखाना मंडळीनें करण्यांत फार नफा, किंवा एका मनुष्यानें करण्यांत विशेष नफा, ह्याचाही निश्चय अप्रतिबंध स्पर्धेनें होतो. ती चालली असतां, जो प्रकार विशेष उत्पादक व विशेष काट कसरीचा असतो, त्यानें उत्पन्न केलेला पदार्थ दुसऱ्या प्रकारानें उत्पन्न केलेल्यापेक्षां स्वस्त विकतो, आणि तेणेंकरून पहिला चालतो, आणि दुसरा बुडतो.

माल उत्पन्न करण्याचे कारखाने मोठे होण्यास अनेक कारणें पाहिजेत. त्यांत मालाचा मोठा खप, हें एक मुख्य कारण होय. माल पुष्कळ करावयाचा असला, तर कारखाना मोठा करण्यांत विशेष नफा

आहे. तसेंच, पुष्कळ मालाचा खप असल्यास, पुष्कळ माल करून उपयोग ही आहे. तेव्हां मोठमोठे कारखाने होतात, ते ह्या गोष्टींतून एक तरी गोष्ट, किंवा दोन्ही, असल्यास होतात. त्या दोन गोष्टी ह्या, कीं देशांत सधन प्रजा पुष्कळ असावी, किंवा परदेशांत ह्या देशाच्या मालाचा खप पुष्कळ असावा. तसेंच, कारखानें उत्तरोत्तर मोठमोठाले होण्यास देशांत भांडवलही उत्तरोत्तर वाढत असलें पाहिजे. देशांत भांडवलाची वार्षिक वृद्धि मोठी असावी, म्हणजे नवें नवें भांडवल व्यापारांत घालण्यास लोकांनीं संधि पाहात असावें; व असें असलें म्हणजे नवा व्यापार वगैरे काम जसें जलद व सहज चालू होतें, तसें विद्यमान व्यापारांतून भांडवल काढून तें नव्या व्यापारांत घालावयाचें असलें, म्हणजे होत नाहीं. तसेंच, मोठमोठे भांडवलवाले देशांत असणें हें ही ह्या गोष्टीस मुख्य कारण आहे. आतां, लहान लहान भांडवलवाले पुष्कळ असून त्यांनीं थोडें थोडें द्रव्य देऊन एकंदर मोठें भांडवल केल्यास मोठे कारखाने होण्याचा संभव आहे, तथापि असें होण्यास साकी, उलाढाल करण्याचें धारिष्ट, हे गुण लोकांत फारच वाढले पाहिजेत. परंतु हे गुण लोकांत ज्ञानादिकांचा फारच प्रसार झाल्या वांचून, व त्यांस व्यापार करण्याची फार गोडी असल्या वांचून, वाढत नाहींत.

ज्या देशांत इतर देशांतल्यापेक्षां संपत्ति मोठी, जेथें साकी व धारिष्ट, ह्या गुणांचा प्रसार सर्वांतल्यापेक्षां विशेष, जेथें भांडवलाची वार्षिक वृद्धि सर्वांतल्यापेक्षां अधिक, व जेथें मोठमोठें ज्यांचें

भांडवल असे सावकार सर्वांतल्यापेक्षां पुष्कळ, अशा देशांत एका च्या मागून दुसऱ्यांत अशा पुष्कळ उद्मांत व व्यापारांत लहान लहान कारखाने मोडून मोठमोठे कारखाने होत चालले आहेत, व ह्या जातीचे फेरफार जेथें मनस्वी घडत आहेत, असा जो इंग्लंडदेश, तेथें कळेनें उत्पन्न होणारे जे जिन्नस ते उत्पन्न करण्याच्या कामांतच उत्तरोत्तर मोठमोठे कारखाने होत चालले आहेत असें नाहीं; तर, जेथें गिऱ्हाइकें पुष्कळ असल्यामुळें उदीम मोठा असतो, तेथेंही मोठाली दुकानें व वखारी होत चालल्या आहेत; व ह्या मोठाल्या दुकानदारांस वगैरे लहान दुकानदारांपेक्षां नियमानें जिन्नस विशेष स्वस्त विकतां येतो. असें करण्याचें सामर्थ्य त्यांस येण्याचीं दोन कारणें आहेत. पहिलें हें कीं त्यांस श्रमविभाग विशेष सूक्ष्म करतां येऊन, जेथें जितक्या अकलेचा, व जितक्या कौशल्याचा मनुष्य पाहिजे, तेथें तसला मनुष्य ठेवतां येतो. व दुसरें कारण असें आहे, कीं त्यांस एकदम खरेदी वगैरे करतां येती. विक्री ज्या मानानें करावयाची असते, त्या मानानें ती करण्याचा श्रम वाढत नाहीं; व त्या मानानें वेळही अधिक खर्चत नाहीं, व कांहीं तीं अधिक झालीं, तरी लहान लहान अनेक खरेद्या वगैरे करावयास एकंदर जितकीं तीं (वेळ व श्रम) लागतात त्यां सर्वांपेक्षां फारच थोडीं लागतात. श्रमाची विशेष उत्पादकता, व तन्मूलक एकंदर संपत्तीची वृद्धि, ह्यांच्याच केवळ अनुरोधानें पाहातां वर सांगितलेला फेरफार सर्वथा चांगला आहे. जरी कांहीं उदाहरणांत ह्या फेरफारापासून कांहीं दोष होतात, तरी ते दोष को-

कांच्या परस्पर संबंधांत मुख्यत्वें करून उत्पन्न होतात; व ते संपत्तीच्या उत्पत्तीस तादृश बाधक होत नाहींत. त्या दोषांच्या स्वरूपाचें सूचन मागेंच कांहींसें केलें आहे. ते दोष असे, कीं मोठाले कारखाने झाले म्हणजे त्यांहीं करून लहान लहान कारखानेवाल्यांचा तोटा होऊन त्यांस दुसऱ्यांच्या ताबेदारींत वागावें लागते; व कांहीं स्थळीं त्यांचा अगदीं नाश होतो. पण ह्या फेरफारापासून कोणतेही दोष असले, तरी ते तो फेरफार होतांना प्रथमतः मात्र होतात. परंतु एकदां कारखाने मोठे झाल्यानंतर ते विशेष वाढण्यास ते दोष लागू होत नाहींत; तर ते वाढण्यापासून केवळ कल्याणच होतें. ह्यास उदाहरण;- समजा, कीं एकाद्या शहरांत छापखान्याची युक्ति प्रथमतः चालू झाली. आतां ती युक्ति चालू होऊन पुष्कळ ग्रंथ वगैरे होण्याचे कारखाने प्रवृत्तींत आल्यानें, पहिल्या लेखकांचा रोजगार बुडेल; परंतु ते कारखाने एकदां चालू झाल्यानंतर ते जर विशेष वाढले, तर त्या वाढण्यापासून लोकांचें बरेंच हित होईल. कारण, जर लहान लहान दोन चार कारखाने असतील, तर त्या दोहों चोहोंच्या एकंदर खर्चापेक्षां एकच मोठा कारखाना होऊन त्यांतच त्या दोहों चोहोंचें काम होईल, तर त्यास एकंदर खर्च कमी लागून त्यांत तयार झालेला माल (ग्रंथ वगैरे) लोकांस स्वस्ता मिळेल. कदाचित् माल स्वस्ता झाला नाहीं, तरी एकंदर कामास पहिल्यापेक्षां कमी खर्च लागेल. अतएव कमी भांडवल लागल्यानें कारखानेवाल्यास तरी नफा अधिक मिळेल; व राहिलेल्या भांडवलावर दुसरा उद्योग होईल. आतां

असला एक कारखाना दोहों चोहोंच्या ठिकाणीं झाल्यास स्पर्धा मोडून माल महाग होईल, ह्याकरतां दोन चार कारखाने असावे हें चांगलें, अशी कोणी शंका करील; परंतु ती शंका भ्रांति मूलक आहे. कारण जेथें व्यापारांत भांडवलवाले थोडे असतात, तेथें ते आपापणांत कट करून पदार्थांची किंमत उतरूं देत नाहींत. नवाच मनुष्य व्यापारांत शिरला असतां, त्यास बुडवण्या करितां कदाचित् कांहीं वेळ मात्र ते पदार्थांचा भाव चढाओढीनें उतरतात; परंतु त्या नव्याचा पाय ठरला, व तो आपणाच्यानें जात नाहीं, असें स्पष्ट दिसूं लागलें, म्हणजे आपणांत विचार करून त्यास आपल्या कटांत घेऊन पुनः पदार्थ पहिल्या भावानें विकूं लागतात; आणि ह्या कारणास्तव नवा व्यापारी झाल्यानें पदार्थांचा भाव उतरून लोकांचा नफा होत नाहीं, तर तो नवा व्यापारी विद्यमान गिऱ्हाइकांला एक अधिक वांटणीदार मात्र होतो; व नफ्याचा पूर्वीचा दर तसाच राहून प्रत्येकास एकंदर नफा कमी होतो; म्हणजे व्यापाऱ्यांचा तोटा होतो, पण गिऱ्हाईकांचा नफा होत नाहीं. तसेंच एकाठिकाणापासून दुसरे ठिकाणापर्यंत लोखंडी रस्ता एक असतां दुसरा बांधणें हें केवळ देशांतलें भांडवल खराब करणें आहे. कांकीं, एकाचे दोन रस्ते झाले तरी दोहोंनींही एकापेक्षां फारसें काम अधिक होत नाहीं, व भांडवल मात्र मनस्वी खराब होतें. ह्यास्तव सरकारानें असले रस्ते किंवा पूल वगैरे कामें उगीच अधिक बांधण्यास सावकारांस परवानगी देऊं नये, व ह्या असल्या कारखान्यांवर कांहीं अंशीं सरकारची मालकी अ-

साबी.

कारखाने लहान असल्यास विशेष हितावह, किंवा मोठे असल्यास विशेष हितावह, ह्या गोष्टीचा विचार शेतकीच्या कामांत करूं लागलें असतां, शिल्पाच्या जिनसाच्या उत्पत्ती विषयीं त्याच गोष्टीच्या विचारांतल्या साधकबाधकांपेक्षां कांहीं अंशीं निराळीं अशीं साधकबाधकें येतात; व ह्या विषयांत लोकांच्या परस्पर संबंधाच्या विचाराचा अनुषंग आहे, व संपत्तीची वांटणी करण्याच्या नियमांचाही संबंध आहे; परंतु त्या संबंधानें ह्याविषयाचें विवेचन पुढें होईल. प्रकृतीं शेतकींत लहान कारखाने विशेष हितावह, किंवा मोठे कारखानें विशेष हितावह, ह्या गोष्टीचा विचार करावयाचा. प्रकृत विषयावर मतें दोन प्रकारचीं आहेत. कोणी असें म्हणतात, कीं इंग्लंडादि देशांत मोठमोठालीं शेतें करण्याची जी पद्धति आहे; ती चांगली; व कोणी असें मानतात, कीं फ्लानदर्स वगैरे देशांत लहान लहान शेतें करण्याची चाल आहे, ती चांगली. आतां, ह्यास्थळीं आह्मी मुख्यतें करून ज्याच्या ग्रंथाच्या आधारानें किंवा ज्याच्या ग्रंथाचें भाषांतर रूपानें हा ग्रंथ लिहिला आहे, त्या मिल्‌नामक प्रसिद्ध ग्रंथकारानें ह्या दोन प्रकारच्या मतांचा सारांश लिहिला आहे. तो लिहितो, कीं शिल्पाचे जिनसाच्या उत्पत्ती विषयीं मोठाल्या कारखान्यांचे गुण जसे स्पष्ट आहेत, तसे ते शेतकीच्या कामांत स्पष्ट नाहींत.

ही गोष्ट आह्मी मागें एकवार लिहिली आहे, कीं शेतकीच्या कामांत श्रमविभाग होण्याची फारशी योग्यता नाहीं. त्या कामांत मो-

ठा कारखाना केला, तरी त्यांत फार श्रमविभाग होत नाहीं. तो होण्याची जागा म्हटली, म्हणजे, इतकीच, कीं कांहींनीं गुरें राखावीं; कांहींनीं बाजार करावा; व कांहींनीं लागवडीचें काम करावें. परंतु असल्या सोप्या श्रमविभागापेक्षां फारसा श्रमविभाग त्या कामांत होत नाहीं. शेतकींत मनुष्यांनीं एकमेकांस साह्य केलें, तरी तें श्रमविभागद्वारा फारसें करतां येत नाहीं, तर तें केवळ स्पष्टश्रम संयोगरूपानें करतां येतें,— म्हणजे एकच काम अनेक मनुष्यांनीं एकत्र व एककाळीं कदाचित् एका मालका करतां करावें. परंतु वास्तविक जीं शेतकीचीं कामें आहेत, त्यांस अशा साह्यानें फारसा उपयोग होतो असें वाटत नाहीं. आतां थोडक्या वेळेंत काम आटपावयाचें असलें, तर ती गोष्ट मात्र खेरीज; परंतु एव्हवीं पुष्कळ मनुष्यें एका शेतांत नांगरीत असलीं, किंवा खणूं लागलीं, किंवा पेरूं लागलीं, म्हणजे तसें करण्यापासून विशेष नफा होईलसें दिसत नाहीं. असल्या कामांत जितक्या साह्याची आवश्यकता असते, तितकें साह्य, एका कुटुंबांत पांचसात मनुष्यें असतात, त्यांस एकमेकांस करतां येतें; व जीं कांहीं घाईचीं वगैरे कामें अनेक साह्याधीन असतात, तीं करण्यास लहान शेतकरी एकमेकांस साह्य करतात. जमिनीचे विभागांचे विभाग होऊन होऊन लहान शेतें झालीं असतां, तेणेंकरून जमिनीची उत्पादक शक्ति व्यर्थ होऊन मोठा तोटा होतो खरा; परंतु तो, ते विभाग फारच लहान होऊन शेतकऱ्यांचा वेळ रिकामा राहूं लागला; म्हणजे होतो. त्यांचा सर्वकाळ कामांत जाईल, येथपर्यंत शेतकीचा

कारखाना वाढण्यांत, शिल्पकृतपदार्थांचे कारखाने वाढवण्यासजीं साधकें आहेत, तींच लागू आहेत. त्यांच्या श्रमास व भांडवलास वगैरे अत्यंत उत्पादकत्व येण्यास ते, व त्यांचीं कुटुंबांतलीं काम करणारीं माणसें, त्यांचे बैल वगैरे, व त्यांचीं आऊतें, ह्या सर्वांस सर्वकाळ काम असेल, व तीं कांहीं काम नाहीं, म्हणून रिकामीं राहाणार नाहींत, इतकीं मोठीं त्यांचीं शेतें असावीं हें फार चांगलें आहे. परंतु ही गोष्ट होण्यास फार मोठालीं शेतें नकोत; साधारण लांब रुंद असलीं म्हणजे पुरेत.

आतां शेतें मोठालीं, असलीं, म्हणजे गुरांना बांधावयास मोठे मोठे गोठे एकदम बांधावयास सांपडतात. पण तीं लहान लहान असलीं, म्हणजे जितकीं शेतें तितके लहान लहान गोठे करावे लागतील; व ते चांगले करावयाचे म्हटले, म्हणजे एकंदर खर्च अधिक लागेल. तसेंच चांगले नांगर वगैरे चांगल्या प्रकारचीं आऊतें माहाग असल्यामुळें लहान शेतकऱ्यांस तीं घ्यावयास सांपडत नाहींत. तसेंच, ज्यांची शेतकी मोठी असती, त्यांस बाजारास एकदम पुष्कळ जिन्नस न्यावयास सांपडतो; व खत वगैरे सामान विकत घ्यावयाचें, असतें तेंही चांगलें मिळेल तेव्हां ठोकदरानें एकदम घेतां येतें; इत्यादि सोई मोठमोठीं शेतें असण्यांत आहेत खऱ्या; व त्यांपासून कांहीं नफाही आहे; परंतु तो नफा फार आहे असें म्हणतां येत नाहीं. ज्या देशांत लहान लहान शेतें करण्याची चाल आहे, व जेथें शेतें मिराशी सारखीं आहेत, तेथें शेतकरी विशेष आस्थेनें जशी मेहनत करतात, तशी

मेहनत जो मोठालीं शेतें करतो,व ज्यास रोजमुरा देऊन चाकर ठेवा-वे लागतात, त्यांच्या शेतांत होत नाहीं.

लहान लहान शेतें करण्याच्या रीतीस आणखी असा एक दो-ष सांगत असतात, कीं लहान शेतकरी असले, म्हणजे त्यांच्या शेतां-च्या मानानें त्यांपाशीं गुरें ढोरें नसतात; त्यामुळें त्यांस शेतकीच्या कामास बैल वगैरे गुरें पुष्कळ असत नाहींत; व त्या मुळें त्यांच्या शेतांस खतही पुष्कळ मिळत नाहीं; ह्यास्तव त्या रीतीनें जमीन उत्तरोत्तर ख-राब होत जाती. परंतु ही वर सांगितलेली गोष्ट शेतें फारच लहान अ-सलीं, व त्यांचे करणारे भिकारी असले, म्हणजे होते. परंतु लहान शे-तकरी म्हणजे भिकारीच असावा असा नियम नाहीं. प्रकृतीं आप-णास विचार इतकाच करावयाचा, कीं लहान शेतें करण्याची रीत, व मोठीं शेतें करण्याची रीत, ह्या दोन्हींत एक दुसरीपेक्षां विशेष हिताव-ह आहे कीं काय? तर आतां ह्या विषयाचा यथार्थ निर्णय करण्यास ज्यांपाशीं त्यांच्या शेताच्या महत्वाच्या मानानें, सारखीं भांडवलें आ-हेत, असे दोन शेतकरी (एक लहान शेतकरणारा व एक मोठें शेत करणारा), उदाहरणास घेतले पाहिजेत; व त्यांचीच तुलना करून उपयोग. एकास दुसऱ्यापेक्षां गुण किंवा सोय अधिक आहे, आणि त्या पहिल्याचें उत्पन्न अधिक होत आहे, तर तो विशेष नफा अधिक गुणामुळें झाला असें होईल; तेणें करून अमूक रीत विशेष नफ्या-ची असें सिद्ध होणार नाहीं. आतां लहान शेतकऱ्यांस त्यांच्या शेता-च्या मानानें ठावीं तितकीं गुरें ठेवतां येतच नाहींत, असें वादीस

सिद्ध करून देतां येतें, तर ती गोष्ट निराळी. परंतु तसें सिद्ध होणें अशक्य आहे. फ्लांदर्स देशांत लहान लहान शेतें करण्याची चाल असतां तेथील लोकांच्या शेतकीच्या कामांत मुख्य गुण हा आहे, कीं त्यांपाशीं गुरें ढोरें पुष्कळ आहेत, व त्यांच्या शेतांस खत मुबलग मिळतें; व त्यांचा गुण असल्या विषयांत जे प्रवीण आहेत, ते सुद्धां वाहातात.

लहान लहान शेतें करण्याची रीत, व मोठालीं शेतें करण्याची रीत, ह्या परस्परांशीं ताडून पाहातां, पहिल्यारीतींत दुसऱ्यारीतीपेक्षां कमी गुण असला तर हाच असेल, कीं तींत कौशल्य व ज्ञान ह्यांचें साह्य कमी असतें. परंतु ही गोष्टही सामान्यरूपानें खरी आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण, पहिली रीत जेथें चालू आहे, असे जे फ्लान्दर्सदेश, व इतालीदेश, त्या देशांत, ज्या इंग्लंडादिदेशांत दुसरी रीत चालू आहे, त्यांच्या पूर्वीं बहुतवर्षांपासून उत्तमप्रकारची शेतकी चालत होती, व सर्व गोष्टी हिशोबांत घेऊन पाहातां, तेथील शेतकी अद्यापि सर्व देशांतल्या शेतकींत उत्तम असें म्हटलें तरी कदाचित् चालेल. पिढीजाद्या शेतकीचीं कामें करणाऱ्या लहान शेतकरी लोकांस रात्रंदिवस तींच तींच कामें केल्यानें ज्या खुब्या माहीत असतात, त्या मोठालीं शेतें करणारे जे भांडवलवाले लोक (जे बहुतकरून पिढीजादातें काम करणारे नसतात, व ज्यांचा सर्वकाळ शेतांत नेहमीं खपणाऱ्या लहान शेतकऱ्यांच्या सारखा तींच तींच कामें करण्यांत जात नाहीं), त्यांस बहुतकरून ठाऊक असत नाहींत. ह्यास उदाहरण,

ज्या देशांत द्राक्षें पुष्कळ पिकतात, त्या देशांतल्या लोकांस वाड वडिलां पासून आलेलें द्राक्षीची लागवड करण्याचें जें ज्ञान असतें, तें कांहीं विलक्षण असतें. आतां ही गोष्ट खरी आहे, कीं ह्या लोकांचें हें असलें ज्ञान सोपपत्तिक नसतें. त्यांस अमुक गोष्ट केली म्हणजे अमुक होतें, एवढें मात्र ठाऊक असतें; परंतु तें तसें कां होतें, ह्याची उपपत्ति त्यांस समजत नसते; व नवी नवी कल्पना काढून सुधारणा करण्याची रीतयांत बहुत करून कमी असते. बापानें जें केलें, तेंच लेक करतो. परंतु आपण स्वतः कांहीं नवी युक्ति करून पाहावी, व जुनींत कांहीं फेरफार करावा, हें त्याच्या मनांत बहुत करून येत नाहीं. तसेंच, लहान शेतकऱ्यांपाशीं नवीन गोष्ट करून पाहाण्यास मोठे भांडवल नसतें. त्या तसल्या गोष्टी म्हटल्या, म्हणजे मोठे भांडवलवाल्यांनीच कराव्या. पाहा, एकादे ठिकाणीं मोठी विहीर बांधावयाची आहे, किंवा लांबून पाट बांधून आणावयाचा आहे, किंवा एकादा नवा जिन्नस उत्पन्न करावयाचा आहे, किंवा जुनाच नव्या रीतीनें तयार करावयाचा आहे, इत्यादि धारिष्टाच्या गोष्टी, ज्यांचें भांडवल थोडें असतें, असे जे लहान लहान शेतकरी, ह्यांच्या हातून होत नाहींत. आतां ह्याही गोष्टी त्यांनीं आप आपणांत कट करून आपल्यांतून थोडथोडें भांडवल जमविलें, तर त्यांच्या हातून होण्याजोग्या आहेत. परंतु हें होणें जसजशी त्यांची समजूत हारी वाढते, तसतसें होतें.

लहान लहान शेतें करण्याच्या रीतीस कमीपणा आणणारा जो वर दोष सांगितला, त्याच सारखा मोठा त्या रीतींत एक गुणही

आहे. तो गुण हा, कीं शेतकऱ्याची शेतावर सत्ता असली म्हणजे, किंवा सत्ते सारखाच पुष्कळ वर्षांचा कौल असला ह्मणजे, तो शेतकरी जशी मेहनत, आपल्या शेताचें उत्पन्न वाढवण्याविषयीं घेतो, तशी मेहनत शेत त्याचें नसल्यास तो घेत नाहीं, असें सर्व निपुण ग्रंथकार मान्य करतात. लहान शेतें करण्याच्या रीतीचा वास्तविक परिणाम काय आहे, ह्याचा ज्यांस निर्णय करावयाचा आहे, त्यांनीं जेथें जमीनदारांपासून कुळें लहान लहान शेतें साऱ्यानें घेऊन करतात, व जेथें त्या कुळांपासून त्या जमीनदारांस आपली जमीन व्हावी तेव्हां काढतां येते, व जेथें कुळांस जितका सारा देतां यावया जोगा असतो, त्यापेक्षां तो अधिक ठरविला असतो, म्हणून जमीनदार त्या कुळांपासून जितका पैसा निघेल तितका काढितच असतात, त्यास्थळाचें उदाहरण घेऊं नये. कारण, त्यास्थळीं उत्पन्न कमी होतें, तें लहान शेतें करण्याच्या रीतीपासूनच होतें, असें सिद्ध होत नाहीं, तर शेतें करणाऱ्या कुळास जमिनीचें उत्पन्न वाढवण्यापासून स्वतः फळ व्हावयाचें नसतें; ह्यास्तव तें जितकी मेहनत केली पाहिजेच, जी केल्यावांचून उपाशीं मरण्याची पाळी येणार, तितकी मात्र करतें. तर ह्या विषयाचें तत्व समजण्यास, जेथें लहान शेतें करणारे जमिनीचे मालक आहेत, किंवा अमुक पैसा त्यांनीं वर्षास दिला, ह्मणजे त्यांकडे जमीन सतत किंवा पंचवीस तीस वर्षे पर्यंत राहाते, अशी चाल असते, व ह्यास्तव उत्पन्न वाढलें असतां तें सर्व, किंवा त्यांचा नियमित बराच मोठा अंश, शेतकऱ्यांस निश्चयें प्रा-

स होतो, त्या स्थळच्या शेतकीचें उदाहरण घेतलें पाहिजे; व ह्या प्रमाणें उदाहरण घेतलें असतां तेथें शेतकऱ्यांचा व शेतांचा चांगला संबंध असतो, म्हणजे जमिनीच्या मालकास पाहिजे तेव्हां त्यांकडून जमीन काढतां येत नाहीं; किंवा पाहिजे तसा सारा वाढवतां येत नाहीं; ह्यास्तव त्यास्थळीं लहान लहान शेतकरी जें उत्पन्न करतात, तें, त्यांच्या इतक्याच जमिनीची लागवड करणारा जो मोठा शेतकरी त्याच्या उत्पन्नापेक्षां फारच अधिक असतें. वर ज्या गोष्टी सांगितल्या, त्यांचा विचार केला असतां, हल्लीं सरकारानें जमिनींचा यथा गुण प्रतीकरून त्यांच्या साऱ्याचे दर ठरवून तीस तीस वर्षांच्या कौलानें त्या कुळांस द्यावयाच्या, व ती तितकी मुदत संपण्याच्या पूर्वी साऱ्याचा दर बदलावयाचा नाहीं, असा जो ठराव केला आहे, तो देशांत शेतकी उत्तम अवस्थेंत येण्यास किती अनकूल आहे, हें वाचणाऱ्यांच्या सहज लक्ष्यांत येईल.

ज्यां पाशीं भांडवल पुष्कळ असतें, व जे तें व्यापारांत लावून त्या पासून नफा होण्या करतां चाकर ठेवून त्यांच्या मदतीनें शेतकीचा व्यापार करतात, त्यांस मात्र लहान शेतें करण्यापेक्षां मोठालीं शेतें करणें विशेष हितावह होय. कारण घरचें ज्याचें शेत नाहीं, व जो नफ्या करतां शेतकींत भांडवल घालतो, व मजुरां कडून काम करवितो, त्यास शेतांत जितकें उत्पन्न होण्याची योग्यता असते, तितकें सर्व उत्पन्न करण्यांत फायदा असत नाहीं. कां कीं, शेतकीच्या कामांत जितका जितका श्रम करावा, तितकें तितकें उत्पन्न

वाढतें खरें; परंतु तें श्रमाच्या प्रमाणानें वाढत नाहीं; पहिल्या खेपेस श्रमास जें उत्पन्न होतें, तें दुसऱ्यानें तितकाच श्रम केला असतां, दुप्पट होत नाहीं; तर दुपटीपेक्षां कांहीं कमी होतें. त्या प्रमाणेंच पुढें जाणावें. ह्यास्तव भांडवलवाला शेताची उत्तम रीतीची लागवड करीत नाहीं. त्याच्या शेतांत, शेताचा मालक आपल्या शेतांत जितकी मेहनत करतो, तितकी मेहनत त्याजकडून होत नाहीं. त्याचें कारण, पहिल्याची शेतकी मोठी असल्यानें श्रमसंयोग होऊन त्यास कमी मेहनत पुरते, हें नव्हे; तर त्यानें त्या शेतावर थोडा श्रम लावला असतां ही, त्या श्रमाचे मानानें त्यास फार उत्पन्न होतें, हें होय. भांडवलवाला जितका श्रम लावील, तितक्या सर्वांची त्यास मजुरी द्यावी लागते, म्हणून श्रमाच्या मानानें उत्पन्न वाढत नसल्यास, तो श्रम लावण्यांत त्याचा नफा नसतो. परंतु मालकच शेत करणारा असला, म्हणजे तेथें असें नसतें. त्याचा श्रम घरचा असतो; ह्यास्तव तो आपल्या श्रमानें जितकें उत्पन्न काढवेल, तितकें काढतो. भांडवलवाल्याचे शेतांत जें उत्पन्न होतें, तें, शेताचा मालक शेत करीत असतां त्यांत जें उत्पन्न होतें, त्यापेक्षां ह्याच्या शेताच्या मानानें कमी असतें खरें; परंतु ह्याच्या शेतांत जो श्रम होतो, तो ह्याच्या शेताच्या मानानें, त्याच्या शेताच्या मानानें त्याच्या शेतांत झालेल्या श्रमापेक्षां फार कमी असतो; आणि ह्या मुळें ह्यास नफा होतो.

लहान लहान शेतें करण्याच्या रीती वर इंग्लंडांतील ग्रंथकार आणखी एक दोष देत असतात. तो दोष असा, कीं लहान शेतें

करण्याची रीत चालू असली, म्हणजे एकंदर उत्पन्न जरी अधिक झालें, व तेणें करून देशास अधिक प्रजेचें उपजीवन करण्याचें सामर्थ्य जरी आलें, तरी देशांतलें निकें उत्पन्न, म्हणजे शेतकीचा खर्च वेंच जाऊन जें उत्पन्न राहातें तें उत्पन्न, कमीच असलें पाहिजे; व तसें झाल्यानें देशांत शेतकी खेरीज इतर व्यापारांस उपयोगीं पडणारे लोक, म्हणजे कला कौशल्याचे पदार्थ तयार करणें, व्यापार, गलबतां वरील काम, विद्यावृद्धि, देशसंरक्षण, वैद्यकी, वकिली, धर्मोपदेश, कला, विद्या, इत्यादि कामांस लागणारे लोक, थोडे होतील. कारण, त्या सर्वांचें उपजीवन शेतकीच्या निक्याच उत्पन्नावर आहे; आणि तें कमी असल्यास, हे लोक पुष्कळ कसे असतील? व हे लोक जेथें कमी असतात, त्या देशास सामर्थ्य कमी असतें. व त्या देशांत प्रापंचिक वगैरे सुख होण्याचीं कारणें कमी असतात. परंतु हा दोष सर्वथैव खराच आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. मोठालीं शेतें करण्याची रीत असतां, देशांत शेतकऱ्यांशीं व इतर प्रजेशीं जें प्रमाण असेल, त्यापेक्षां लहान शेतें करण्याची रीत असतां, त्यांचें त्यांशीं प्रमाण कमी होईल खरें; परंतु असें झाल्याच्या पोटीं शेतकऱ्यांहून इतर लोक कमी होतीलच, असा नियम नाहीं. जर शेतकरी, व त्याहून इतर लोक, ह्यांची एकंदर संख्या वाढली, तर इतर लोक पुष्कळ असून ही त्यांचें एकंदर संख्येशीं प्रमाण कदाचित् कमी होईल. तसेंच एकंदर उत्पन्न अधिक होऊन निकें उत्पन्नही क-

दाचित् अधिक होईल; आणि असें होऊनही कदाचित् दुसऱ्याचें पहिल्याशीं प्रमाण कमी होईल. असो.

दोन रीतींची तुलना केली असतां, कच्चें उत्पन्न, म्हणजे एकंदर उत्पन्न, तें वाढण्यास लहान शेतें करण्याची रीत चांगली होय; व विशेषतः मालक शेतें करीत असतां, तिच्या त्या विषयींच्या चांगलेपणाविषयीं तर वादच नाहीं. परंतु निकें उत्पन्न वाढण्यास कोणती रीत चांगली, ह्याविषयीं अजून पर्यंत वाद आहे. मोठमोठ्या प्रवीण ग्रंथ कर्त्यांचीं सुद्धां ह्याविषयावर मतें परस्पर विरुद्ध आहेत. इंग्लंडांतील ग्रंथकार मोठीं शेतें करण्याची रीत चांगली असें म्हणतात; व फ्रान्सादि देशांतील ग्रंथकार तद्विरुद्ध रीतीस पसंद करतात. प्रोफेसर रो म्हणून एक महाप्रसिद्ध ग्रंथकार आहे, व ज्यानें केलेल्या अर्थशास्त्रावरील ग्रंथाची सर्वोत्कृष्ट ग्रंथांत गणना करतात, त्याचे मतीं लहान शेतें करण्याची रीत निकें उत्पन्न वाढण्यास सुद्धां कारण आहे. परंतु तो ग्रंथकार हें लिहितो, कीं देशांत कांहीं मोठे श्रीमान् शेतकरी असावे, हें चांगलें. कां कीं ते शेतकीच्या कामांत नव्या नव्या युक्ति, (ज्या युक्तींस आरंभीं विशेष खर्च लागतो, व ज्या चालू करण्यास अधिक धारिष्ट लागतें,) त्या प्रवृत्त करण्यास ते उपयोगीं पडतात. तसा पासी नामक महाप्रसिद्ध व विवेचनशील ग्रंथकार आहे, तो असें लिहितो, कीं धान्य व गवत इत्यादि शेतकीचे जिन्नस उत्पन्न करावयास मोठालीं शेतें करण्याची रीत विशेष नफ्या-

ची होय. परंतु जे जिन्नस उत्पन्न करण्यास फार मेहनत करावी लागते, व फार लक्ष्य द्यावें लागतें, (जसे द्राक्षीचे मळे वगैरे, ज्यांस प्रत्येक झाडास मशागत करावी लागते) ते जिन्नस उत्पन्न करण्यास लहान लहान शेतें करण्याची रीत विशेष हितावह होय. सर्व ग्रंथकार असें मान्य करतात, कीं जे जिन्नस फार मेहनत केल्यावांचून, व फार ओज केल्यावांचून चांगले होत नाहींत, ते लहान लहान शेतकऱ्यांच्या हातून जितके चांगलें, व पुष्कळ होतात, तसे मोठालीं शेतें मजुरांकडून करवणाऱ्यांच्या हातून होत नाहींत.

ही गोष्ट स्पष्ट आहे, कीं जो जो श्रम करणारा आपणास व आपले कुटुंबांतील मनुष्यांस जें धान्य लागतें, त्यापेक्षां अधिक उत्पन्न करतो, तो शेतकऱ्याहून इतर प्रजेची उपजीविका होण्यास कारण होतो. आतां त्याचे श्रमानें उत्पन्न त्याचें पोट भरून त्याला वस्त्रें घेण्यापुरतें जरी राहात असलें, तरी तो शेतकऱ्याहून इतर जे लोक, म्हणजे त्याचीं वस्त्रें करणारा साळी वगैरे त्यांच्या उपजीवनास कारण होतो. ह्या प्रमाणें जे जे शेतकरी आपल्या कुटुंबांतील मनुष्यांच्या अन्नवस्त्रादिकांपुरतें उत्पन्न करतात, ते देशांतील एकंदर कच्चें उत्पन्न, व निकें उत्पन्न ही, थोडें बहुत, वाढवतात, असें अवश्य म्हटलें पाहिजे. आतां कोणा एकास स्वतः खावयास जितकें पाहिजे, त्यापेक्षां अधिक धान्य जर त्याच्या श्रमापासून उत्पन्न होत नसेल, तर त्याचा मात्र श्रम देशांत-

लें निकें उत्पन्न वाढण्यास कारण होणार नाहीं; परंतु असा शे-
तकरी बहुत करून कोणत्याही देशांत नसेल असें वाटतें.

भाग दाहावा.

श्रमवृद्धि ज्या नियमानें होते, त्या नियमाविषयीं.

संपत्ति उत्पन्न होण्याच्या एकेका कारणाचा, व त्या कारणांची उत्पादक शक्ति ज्या उपायांनीं वाढते, त्या उपायांचा, आपण मागें अनुक्रमानें विचार केला. आतां संपत्त्युत्पत्तीशीं ज्यांचा संबंध आहे, अशा विषयां पैकीं निरूपण करण्याचा एकमात्र मोठा मूलभूत विषय राहिला आहे, त्याचें निरूपण करतों.

संपत्तीचें उत्पन्न हा नियमित इयत्तेचा पदार्थ नव्हे, तर हा पदार्थ वाढणारा होय. वाईट राज्यनियम, वाईट लोकनियम, कला कौशल्याची निकृष्टावस्था, यांनीं तिचा अवरोध न केल्यास, उद्योग फलरूप जी संपत्ति, तिचा स्वभाव सामान्यतः वाढण्याचा असतो; व ती वाढण्यास, उत्पादक जे पुरुष, त्यांस आपणांस उपभोग करण्याचीं अधिक अधिक साधनें असावीं अशी इच्छा असते, हें न कारण आहे, असें नाहीं; तर उपभोग करणारीं जीं मनुष्यें, त्यांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत असते, हें ही कारण होय. तेव्हां वाढण्याचा जिचा स्वभाव अशी जी संपत्ति हिची ही वृद्धि कोणत्या नियमानें होते? व त्या वृद्धीचीं आवश्यक कारणें कोणतीं? त्या वृद्धीस व्यवहारांत कांहीं मर्यादा आहे, कीं काय? व मर्यादा अ-

सल्यास तिची कारणें कोणती? ह्या सर्व गोष्टींचा विचार, अर्थ शास्त्रांत जे कांहीं प्रधान प्रधान विचार आहेत, त्यां पैकींच आहे, व ह्या विषयांविषयीं साधारण लोकांत जितकें अज्ञान आहे, त्या पेक्षां अधिक अज्ञान अर्थशास्त्रांतील दुसऱ्या कोणत्याही विषया विषयीं नाहीं, व ह्या विषया विषयींच्या भ्रांतीनें जितका अनर्थ होण्याची योग्यता आहे, व तो होतही आहे, त्यापेक्षां अधिक अनर्थ दुसऱ्या विषयाच्या भ्रांतीनें होत नाहीं.

आपणांस मागल्या प्रतिपादना वरून समजलें आहे, कीं संपत्तीच्या उत्पत्तीस अनन्यथा सिद्ध, म्हणजे आवश्यक, कारणें तीन आहेत. तीं हीं, कीं श्रम, भांडवल, व सांसिद्धिक पदार्थ; ह्यांत भांडवल शब्दानें बाह्य जडपदार्थरूप जीं कारणें, व जीं श्रमापासून उत्पन्न होतात, त्यांचा संग्रह करावयाचा; व सांसिद्धिक पदार्थ शब्दानें बाह्य जडपदार्थरूप असून श्रमापासून ज्यांची उत्पत्ति नाहीं, अशा कारणांचा सग्रह करावयाचा; हें ही वर सांगितलेंच आहे. परंतु प्रकृतस्थळीं सांसिद्धिकपदार्थांत जे पदार्थ सृष्टींत अपरिमित आहेत, व ज्यांवर कोणास स्वत्व उत्पन्न करतां येत नाहीं, व ज्यांच्या विवक्षित गुणांमध्यें फेरफार घडत नाहीं, म्हणून जे कितीही संपत्ति उत्पन्न करावयाची असली तरी सारखे उपयोगी पडतात, असे जे हवा वगैरे पदार्थ, ह्यांचा विचार करण्याची गरज नाहीं. आतां आपणास संपत्तीच्या उत्पत्तीस सौकर्य आणणाऱ्या कारणांचा विचार कर्तव्य नाहीं; तर तीस अवरोध करणाऱ्या कारणांचा विचार

कर्तव्य आहे; ह्यास्तव ज्यांच्या इयत्तेच्या अंशीं किंवा उत्पादक शक्त्यं शीं न्यूनता पडण्या सारखी आहे, ते सांसिद्धिक पदार्थ येथें विचारांत घ्यावयाचे. परंतु ज्यांची परिमिति नाहीं, व ज्यांची उत्पादक शक्ति अखंड आहे, ते घ्यावयाचा उपयोग नाहीं, असो. पहिल्या प्रकारच्या सर्व सांसिद्धिक पदार्थांचा संग्रह जमीन शब्दानें केला असतां होईल. शेतकीच्या उत्पन्नाच्या आश्रय स्थानाच्यारूपानें जमीन इतर सर्व सांसिद्धिक पदार्थां पेक्षां संपत्त्युत्पत्तीस विशेष उपयोगी पडती, व तो जमीन शब्द व, त्याचा अर्थ लक्षणेनें वाढवून, खाणी, मासे धरण्याच्या जागा, व पृथ्वीच्या पोटांत व पाण्यांत जें जें सांपडतें ते ह्या सर्वांस लागू केल्यास त्यानें प्रकृतस्थळीं आपणास विवक्षित जितका अर्थ आहे, तितक्या सर्वांचा संग्रह होईल.

आतां जमीन शब्दाचा वर सांगितलेला लाक्षणिक अर्थ घेऊन पाहातां, संपत्तीचीं कारणें तीन होतात;— श्रम, भांडवल, व जमीन. ह्याकरतां संपत्ति वाढणें हें ह्या तीन कारणांच्या उत्पादक गुणां वर आहे. ह्या तीन कारणां पैकीं कोणत्याही कारणाची इयत्ता वाढली असतां, किंवा त्याची उत्पादकता वाढली असतां, तेणेंकरून संपत्तीच्या उत्पत्तीची वृद्धि होते. तस्मात् संपत्तीच्या वृद्धीचा नियम, ह्या तीन कारणांचे वृद्धीचे जे नियम, त्यांपासून झाला असावा; आणि उत्पत्तीच्या वृद्धीस ज्या कांहीं मर्यादा असतील, त्याही ह्या कारणांच्या वृद्धीच्या नियमांमींच झाल्या पाहिजेत. ह्यास्तव आपण आतां मर्यादा करणरूप कार्याच्या संबंधानें त्या तीन कारणांचा अनुक्रमानें विचार

करूं; म्हणजे उत्पन्नाची वृद्धि व श्रम ह्यांच्या मधल्या संबंधाचें विवेचन प्रथम, त्याच्या मागून ती वृद्धि व भांडवल, ह्यांच्या मधल्या संबंधाचें विवरण, व शेवटीं जमीन व ती वृद्धि ह्यांच्या संबंधाचें विवेचन करूं.

श्रमाची वृद्धि म्हणजे मनुष्यांची वृद्धि होय. ह्या विषयावर माल्थसनामक ग्रंथकारानें एक प्रसिद्ध निबंध लिहिला आहे, व त्या निबंधावर खंडक मंडक ग्रंथ पुष्कळ झाले आहेत, त्या सर्वांच्या योगानें ह्या प्रजा वृद्धिरूप विषयाचें पुष्कळ आलोडण होऊन त्याचा जो इत्यर्थ झाला आहे, तो इत्यर्थ जरी अजून सर्वांस मान्य आहे, असें नाहीं, तथापि तो मान्य न करणाऱ्यांपेक्षां मान्य करणारे पुष्क आहेत, ह्यास्तव ह्यास्थळीं माल्थसाहेबाच्या ह्याविषयावरच्या सिद्धांताचें संक्षेपें करून येथें निरूपण करतों.

सेंद्रिय जे पदार्थ, म्हणजे वनस्पति व प्राणी, ह्यांच्या ठायीं आपापली जाति वाढवण्याची जी शक्ति आहे, ती अमर्याद आहे, असें म्हटल्यास चालेल. कोणतीही वनस्पतीची किंवा प्राण्यांची जात घ्या. तिचें जर चांगलें पोषण होत आहे, व तीच एकटी जात जर पृथ्वीवर आहे, तर ती जात, ज्या ज्या देशांतल्या हवेंत वांचण्यास योग्य आहे, त्या सर्व देशांस थोड्या वर्षांत अगदीं भरून टाकील; व ह्या प्रमाणें करण्याची शक्ति अथवा योग्यता जीस नाहीं, अशी वनस्पतीची, किंवा प्राण्याची, जात नाहीं. आतां सर्व वनस्पति व सर्व प्राणी सारख्या काळांत सारखे वाढतात, असें नाहीं काही लोकर

वाढतात, व कांहींकांस वाढण्यास कांहीं विशेष काळ लागतो. तथापि थोड्या वेळांत सर्व पृथ्वी व्यापण्या जोगी जलद वाढण्याची शक्ति सर्व प्राण्यांत व सर्व वनस्पतींत आहे. वनस्पतींत कांहीं जाति अशा आहेत, कीं त्यांच्या एका झाडापासून एका वर्षांत हजार नवीं झाडें उत्पन्न होतात. आतां, त्या हजारां पैकीं दोन झाडें जरी वर्षास मोठीं झालीं, तरी एका झाडापासून चवदा वर्षांत सोळा हजारांवर नवीं झाडें होतील. तसेंच असे प्राणी पुष्कळ आहेत, कीं ज्यांची संख्या एका वर्षांत चौपट वाढते. आतां ते प्राणी पन्नास वर्षांत चौपट वाढतात असें जरी धरलें, तरी त्या जातीच्या दाहा हजार प्राण्यापासून दोनशें वर्षांत पंचवीस लक्ष नवे प्राणी होतील. ह्यावरून असा नेम सिद्ध होतो, कीं प्राणी व वनस्पति ह्यांची वृद्धि भूमिति प्रमाणानें होती. आतां गुणोत्तररूपाजी संख्या ती मात्र जातिभेदेंकरून निरनिराळी असते;— म्हणजे कोठें दुपटीनें कोठें तिपटीनें, कोठें चौपटीनें, अशी त्यांची संख्या वाढत जाते.

सेंद्रियपदार्थांच्या वृद्धीचा जो हा नियम आहे, त्यास मनुष्य जाति अपवाद आहे असें नाहीं. तर तो नियम तीसही लागू आहे. मनुष्याचे ठायीं स्वजाति वाढवण्याची शक्ति अमर्याद आहे. त्या सर्व शक्तीचा जर विनियोग होईल, तर मनुष्यांची वास्तव संख्या विलक्षण जलदीनें वाढेल. परंतु त्या शक्तीचा पूर्ण विनियोग कोठेंच होत नाहीं. कारण तसें होण्यास प्रतिबंधकें फार आहेत. तर जेथें लोक वृद्धीस अत्यंत अनुकूळ अशा गोष्टी घडून आल्या आहेत, जसें,

कला कौशल्यांत निरूपण व विद्याचार संपन्न अशा देशांतील कांहीं लोक संपत्ति उत्पन्न करण्याची सामग्री बरोबर घेऊन चांगल्या हवेच्या व पिकाऊ देशांत जाऊन वसाहात करून राहिले आहेत, तेथे त्या वसाहात केलेल्या देशांत नवे आणखी लोक आल्याशिवाय त्या पहिल्याच लोकांपासून वीस वीस वर्षांत दुप्पट दुप्पट लोक संख्या होत गेली आहे. मनुष्यांत शक्तिच म्हटली तर, त्याहीपेक्षां अधिक वाढण्याची आहे, असें, ज्या देशांत हवा चांगली असते, व अल्पवयांत लग्नें करण्याची चाल असते, तेथें कुटुंबांत मुलांची संख्या प्रायः किती मोठी असते, व राहाण्याची जागा चांगली निरोगी असली, व लोक खाऊन पिऊन सुखी असले, म्हणजे हल्लीं आरोग्य राखण्याचें ज्ञान लोकांत थोडें असतां, व जें थोडें आहे, तेंही पुष्कळ प्रसृत झालें नसतां झालेल्या मुलां पैकीं पुष्कळ तारुण्यदशेस येतात, ह्या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां, स्पष्टपणें ध्यानांत येईल. ह्यास्तव, लोक चांगले निरोगी व सुदृढ आहेत, व त्यांस उपजीवन होण्याची काळजी नाहीं, तर ते पंचवीस वर्षांत, किंवा तीस वर्षांत दुप्पट होतील, असें धरलें, तर ह्यांत मनुष्यांच्या स्वजाति वृद्धि करण्याच्या शक्तीचें मान फार हलकें धरलें असें समजलें पाहिजे.

ह्यावर सांगितलेल्या गोष्टी, ज्यांस इंग्रेजींतील ह्याविषयावरच्या ग्रंथांची फारशी माहिती नाहीं, त्यांस एकदम खऱ्या वाटावयाच्या नाहींत; व पंचवीस तीस वर्षांच्या मागें युरोपांत दे-

खील ह्या गोष्टी सिद्ध करण्यास्तव फार प्रमाणें व उदाहरणें आ-णावीं लागत. परंतु अमेरिकादि ज्या देशांत हुशार लोकांनीं वसा-हती केल्या आहेत, तेथें वर सांगितेल्या गोष्टी स्पष्ट घडल्या आ-हेत; ह्या करतां आतां त्यांवर कोणाची शंका चालत नाहीं; व ह्या गो-ष्टी आतां प्रत्यक्ष प्रमाणा सारख्या धरल्या तर चालावया जोग्या आहेत. परंतु असें आहे, तरी ह्या गोष्टी खऱ्या मानण्या विषयीं वि-लायतेंत सुद्धां लोकांस पराकाष्ठेचा असंतोष आहे असें दिसतें. कारण ह्या विषयीं इतकीं सबळ प्रमाणें असतां ही कोणी मधून मधून कांहीं एतद्विरुद्ध उपपत्ति काढतात; व त्या उपपत्तींनीं असें सिद्ध करण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो, कीं ईश्वर लोक स्थितीस अ-नुकूल होईल अशी मनुष्यांची प्रजोत्पादन शक्ति न्यूनाधिक करतो, ह्यास्तव अवस्थाभेदें करून लोकवृद्धीचा नियम भिन्न भिन्न असतो. परंतु ह्या त्यांच्या निर्जीव उपपत्ति फार दिवस टिकत नाहींत. त्यांस कांहीं दिवस झाले, म्हणजे त्या लोक विसरून जातात. मध्येंमध्यें ह्या नव्या नव्या उपपत्ति निघतात, येणेंकरून प्रकृत विषयाचें य-थार्थ ज्ञान होण्यास प्रतिबंध होतो, असें नाहीं; तर मनुष्यांचे ठायीं स्वजाति वाढवण्याची इतकी मोठी शक्ति असतां ही बहुतेक ठिका-णीं बहुतेक काळीं प्रजेची वास्तविक वृद्धि ज्या कारणांनीं किंवा प्र-तिबंधकांनीं झाली नाहीं, त्या कारणांचा व प्रतिबंधकाचा स्पष्ट बोध होत नाहीं; ह्यास्तव प्रजावृद्धीच्या वास्तविक नियमाविषयीं लोकांची खात्री होत नाही.

परंतु वास्तविक पाहातां, ज्या प्रतिबंधकांनीं प्रजावृद्धीचा प्रतिबंध होतो, तीं प्रतिबंधकें कांहीं गूढ आहेत असें नाहीं. ससे, हरणें ह्यांची संतति वाढून तिनें पृथ्वी कां बरें भरून जात नाहीं? तसें होण्यास ह्या प्राण्यांस प्रजोत्पादन शक्ति कमी आहे, हें प्रतिबंधक आहे असें नव्हे; तर तसें होण्यास प्रतिबंधकें निराळीं आहेत. त्या प्राण्यांस शत्रु फार, व भक्ष्याची कमती. त्यांस स्वतः खावयास थोडें, व त्यास खाणारे दुसरे फार; ह्या अशा प्रतिबंधकामुळें त्यांच्या वृद्धीस प्रतिबंध होतो. आतां मनुष्य जातीची वृद्धि होण्यास दुसरें प्रतिबंधक बहुतकरून कोठें ही नाहीं; परंतु त्याच्या स्थानीं त्याचें काम करणारीं लढाया व रोग हीं आहेत. इतर प्राणी, म्हणजे पशु पक्षी इत्यादिक, ह्यांची वृद्धि जशी केवळ ग्राम्यइच्छेनें होते, तशी मनुष्यांची जर होती तर त्या प्राण्यांच्या वृद्धीचा प्रतिबंध ज्या कारणांनीं होतो, त्याच कारणांनीं ह्यांच्याही वृद्धीचा प्रतिबंध होता; म्हणजे त्यांच्या ठायीं जितकी प्रजावृद्धि करण्याची योग्यता आहे, ती अन्वयें जर पुष्कळ संतती उत्पन्न होती, तर पुष्कळ मनुष्यें मरून लोकसंख्येचे वृद्धीस प्रतिबंध होता. परंतु मनुष्यांचे ठायीं ईश्वरानें विचारशक्ति ठेविली आहे, व तिचा विनियोग त्यांनी केल्यास त्यांस दूरचे परिणाम कळतात, व ही विचारशक्ति थोडी बहुत सर्वांच्या प्रवृत्ति निवृत्तीस कारण असते. तसेंच, त्यांचें आचरण इतरप्राण्यांचे सारखें केवळ प्राणि प्रेरणाकृत नसतें, तर त्या प्राणि प्रेरणापेक्षां श्रेष्ठ अशा ज्या मनोवृत्ति त्या त्यांच्या आचरणास थोड्या बहुत का-

रण असतात. ह्यास्तव तीं पशूंप्रमाणें ग्राम्य इच्छेनें प्रवृत्त होत्सा तीं स्वसंतति वाढवीत नाहींत. विचारशक्तीच्या योगानें किंवा उत्तम मनोवृत्तीच्या योगानें त्यांस आपल्या ग्राम्य इच्छांचें थोडें बहुत दमन करतां येतें. तेणेंकरून केवळ दुःख भोगण्यास किंवा अकाल मरण पावण्यास प्राणी उत्पन्न होण्याचा प्रतिबंध होतो. मनुष्यें जसजशीं पशूंच्यापेक्षां श्रेष्ठावस्थेस चढत जातात; म्हणजे त्यांचे ठायीं प्राणि प्रेरणापेक्षां विचार, दूरदृष्टि, दया, माया, इत्यादि उत्तमगुणविशेष प्रबल होऊं लागतात, तसें तसें अन्नादिकांच्या अभावानें प्रजावृद्धीची मर्यादा जी होत असते, ती तशी न होऊन त्या अभावाच्या भयानें ती होऊं लागते. आतां ज्यांस आपणांस किंवा आपल्या कुटुंबांस अन्नादिकांची वाण पडण्याचें भय नसतें, त्यांस ही कधीं कधीं लग्न करण्याचें व संतति असण्याचें नको असतें. कारण, त्या गोष्टी झाल्यास आपला खर्च फार वाढून आपणांस भिकारीपणानें वागावें लागून आपली प्रतिष्ठा कमी होईल, असें भय वाटत असतें. हें शेवटीं जें प्रजावृद्धीचें प्रतिबंधक सांगितलें, तें ह्या देशास बहुतकरून लागू नाहीं; तें युरोप खंडांतील कांहीं लोकांस मात्र लागू आहे. व ह्या कारणामुळेंच पुष्कळ साहेबलोक पुष्कळवय झालें तरी लग्न करीत नाहींत, व कांहीं तर मुळींच लग्न करीत नाहींत. तसेंच त्यांच्या देशांत ज्यांचा मुळींच विवाह होत नाहीं अशा स्त्रियाही शेंकडों असतात; त्याचें कारण ही हेंच. मनुष्य सामान्याचा विचार करतां त्यांचें प्रजावृद्धिकरण्याचें प्राबल्य मोडण्या जोगीं

प्रबलकारणें आजपर्यंत दोनच दिसतात. हा सामान्य सिद्धांत. मनुष्य विशेषीं ह्या दोहोंपेक्षां अन्य ही कारणें लागू आहेत, असें आढळतें. त्या गौण कारणांत धर्म संबंधीविशेष समजूत हें एक होय. पूर्वींपासून वैराग्य, म्हणजे संसार सोडणें, किंवा मुळींच त्याचा अंगीकार नकरणें, हें ईश्वर प्राप्तीस मुख्य साधन आहे, असा सर्व देशांत पुष्कळ लोकांचा ग्रह आहे. ह्यामुळें वैराग्य प्राप्त होऊन कितीएक लोक संसार टाकीत, व कांहीं अजून ही टाकतात, व कोणी पहिल्या पासूनच ब्रह्मचर्य करतात. प्रॉतस्तन्तपंथ होण्याच्या पूर्वी वैराग्यघेण्याची चाल युरोपखंडांत पुष्कळ होती; व हल्लीं ही ती चाल जेथें क्याथलिक पंथ चालत आहे, तेथें थोडीबहुत आहे. अशी प्रजावृद्धीस दुसरीं पुष्कळ प्रतिबंधकें आहेत. इंग्लंडांत मध्यमप्रतीचे लोक, म्हणजे कारागीर, उद्मी, व्यापारी, वगैरे लोक, ह्यांची, व त्यांपेक्षां गरीब जे आहेत, त्यांची, रीत अशी आहे, कीं ते ज्या स्थितींत उत्पन्न झाल्यामुळें, किंवा तींत फार दिवस राहिल्यामुळें, जी स्थिति आपलीशी त्यांस वाटते, ती स्थिति राखवून जितक्या अल्पवयांत लग्न होईलसें असेल, तितक्याच वयांत ते तें करतात. तसेंच, ती स्थिति कमी नहोतां जितकीं मुलें होतील, तितकीं व्हावीं, असें त्यांस वाटतें. मध्यम प्रतीच्या लोकांत असे ही कितीएक असतात, कीं त्यांस आपली स्थिति आणखी चांगली व्हावी अशी इच्छा असते, तीही त्यांस लग्न करण्यास विशेष प्रतिबंध करते. परंतु ही इच्छा त्या कार्यास प्रतिबंध

करण्या जोगी प्रबळ पुष्कळांत असत नाहीं. साधारण मजूरी करून पोट भरणारे जे असतात, ते स्वतः ज्यास्थितींत लहानाचे मोठे झाले असतात, त्या स्थितींत त्यांचीं मुलें राहातीलसें असलें, म्हणजे तेवढ्यानें, त्यांमध्यें जे विशेष विचारी असतात, त्यांचें सुद्धां समाधान होतें; व असेंही बहुत ठिकाणी घडतें, कीं ते लोक वर सांगितलेल्या गोष्टीचा देखील विचार करीत नाहींत; तर केवळ दैवावर किंवा लोकांच्या किंवा सरकारच्या धार्मिकपणावर भरंवसा ठेवतात.

लोक फारच अज्ञानावस्थेंत असले;– म्हणजे युरोप खंडांतील लोक चार साडेचारशें वर्षां मागें ज्या दशेंत होते, व एशियाखंडांतील कितीएक देशांतलेलोक ज्या दशेंत सध्या आहेत;– त्या दशेंत प्रजावृद्धि बहुत अन्न भावानें खुंटत असते. हा अन्नाभाव साधारणपणें थोडा बहुत पाऊस नेहमी पडतो, म्हणून सर्वदा असत नाहीं. परंतु ज्या वर्षी पाऊस टाळा देतो, किंवा लढाई वगैरे कांहीं मोठा अनर्थ घडतो, आणि तेणें करून दुष्काळ किंवा खर्पड पडतें, त्यावेळेस हजारों हजार लोक केवळ अन्नावांचून मरतात, किंवा त्यांस अन्न पोटभर चांगलें मिळत नाहीं, किंवा जीवराखण्या करतां वाईट साईट पदार्थ त्यांस खावे लागतात, व तेणें करून सांत उत्पन्न होऊन गांवांचीं गांवें ओसाड पडतात, व पुनः पाऊस पडून वगैरे सुबत्ता झाली म्हणजे आणखीं लौकर प्रजावृद्धि होते; व ती पुनः कांहीं अनर्थ झाला, म्हणजे पुनः क्षय पावते. याप्रमाणें वारंवार दहापंधरा वर्षांनीं घडामोड होत

असते. लोकांची अवस्था सुधरून ते विशेष ज्ञानयुक्त झाले, म्हणजे त्यांत अत्यंत गरीब जे असतात, त्यांतसुद्धां, ज्यांस केवळ प्राण धारणा पुरतेंच अन्नवस्त्रादि मिळतें, त्यापेक्षां अधिक मिळत नाहीं, असे फारच थोडे असतात. सर्वांस थोडे बहुत सुखाचे पदार्थ मिळत असतात, व लोक संख्या जी उत्पन्नाच्या बेतानें राहाते, ती वरच्या सारखी पुष्कळ मनुष्यें मेल्यानें राहात नाहीं; तर नवी प्रजा उत्पन्न व्हावयाची, ती बेतानेंच होत असते, तेणेंकरून राहाते. प्रजेच्या उत्पत्तीचें हें नियमन अनेक प्रकारांनीं होतें. कांहीं देशांत लोक विचारी असल्यामुळें, ते जाणून सवरून ग्राम्य इच्छेचें दमन करतात, तेणेंकरून तें कार्य होतें. मजुरीकरून निर्वाह करणाऱ्यालोकांससुद्धां कांहीं विशेष अवस्थेची संवय पडून गेली असते, व त्यांस स्पष्ट दिसत असतें, कीं आपण अविचारानें जर आपलें कुटुंब फारच वाढवलें, तर आपणांस आपली सांप्रतची स्थिति सोडून निकृष्ट स्थितीत यावें लागेल; किंवा आपणांस नाहीं तर आपल्या मुलांस तरी दरिद्रावस्था नियमानें येईल, अशा भीतीनें तशी गोष्ट नहोईल असे ते वागतात. हल्लीं ज्या देशाविषयीं आपणास चांगली माहिती आहे, त्या सर्वांत नार्वे व स्विसर्लंडचे कांहीं प्रांत, येथील लोक स्वतः होऊन प्रकृतविषयाविषयीं, म्हणजे लग्न करण्याचे कामांत, फारच विचार व मनोनिग्रह करतात. ह्या दोन देशांत लोकवृद्धि फारच थोडी होते, व तिचा जो प्रतिबंध होतो, तो फारलोक मरण्यानें होत नाहीं; नवी प्रजा उत्पन्न होते, तीच कमी होते, येणें करून होतो. त्या देशांतील एकंदर लोक

संख्येच्या मानानें पाहातां, मरणारी व जन्मणारी प्रजा थोडी आहे, व मध्यम प्रमाणानें पाहातां, त्या दोन देशांतील लोक जितके दिवस वांचतात, तितके दिवस सगळ्या युरोप खंडांत दुसऱ्या कोणत्यादि देशांतले लोक वांचत नाहींत. तसेंच एकंदर लोक संख्येच्या मानानें ह्या दोन देशांत जितकीं मुलें कमी, व धट्टीं कट्टीं मनुष्यें फार, तशीं, पृथ्वी वरचा दुसरा कोणताही देश घेतला असतां, तेथें सांपडणार नाहींत. ह्या दोन देशांत मुलें कमी असतात, तेणेंकरून तेथील लोकांस खाण्यापिण्याचें चांगलें सुख असतें, व तेणेंकरून त्यांचें आयुष्य वाढतें. तसेंच, ते लोक विचारी व निग्रहशील असतात. ह्यामुळें रोगांचें मुख्य कारण जें दारिद्र्य तें त्यांत फार कमी असतें; व तेणेंकरून त्या दोन देशांत रोगाचा उपद्रव कमी आहे. आह्मी ज्या ह्या देशाविषयीं कांहीं गोष्टी सांगितल्या, त्या सर्व सप्रमाण आधारांवरून समजण्यांत आल्या आहेत. अशीं हीं दुसरीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत, कीं जेथें लोक स्वतः ह्या विषयाविषयीं विचार करीत नाहींत; तर सरकार त्याविषयीं विचार करून कांहीं कायदे ठरवितें, व तेणेंकरून प्रजातिवृद्धीस प्रतिबंध होतो. कांहीं देशांत लग्न करूं इच्छिणाऱ्या स्त्री पुरुषांनीं आपणांस आपला व आपल्या भावी कुटुंबाचा, चांगला निर्वाह करण्याचें सामर्थ्य आहे, असें दाखवल्यावांचून त्यांस लग्न करण्याची परवानगी मिळत नाहीं. कांहीं देशांत प्रत्येक तरुण पुरुषानें पंचवीस किंवा तीस वर्षांचें वय होई तों पर्यंत लष्करांत शिपाईपणाचें काम करावें असा कायदा असतो, ह्यास्तव त्यांस त्या मुदतीचे आंत लग्न करण्याची मनाई असते.

कोठें कोठें सरकारी कायदा प्रतिबंधक नसतो; परंतु देशाची कांहीं एकादी विशेष चाल असते, तिनें प्रजातिवृद्धीस अटकाव होतो. मारवाडी लोकांत व गुजराथी लोकांत अशी चाल आहे, म्हणून सांगतात, कीं पुरुषानें मुलीस दोन चार हजार रुपये स्त्री धन दिल्या वांचून त्याचें लग्न होत नाहीं; व ह्या चालीस्तव त्यास लग्न होण्याच्या पूर्वीं तितके रुपये मिळवावे लागतात; तेणें करून त्याच्या लग्नास अर्थातच् विलंब होतो. युरोपांत कांहीं देशांत अशी चाल आहे म्हणून सांगतात, कीं मुलीनें आपणा करतां सूत काढून कांहीं वस्त्रें तयार केल्या वांचून लग्न करूं नये. तेणें करून तेथील मुलींचीं लग्नें फार उशीरानें होतात. इंग्लंडांतही हल्लीं कितीएक स्थळीं विचार करून लग्नें करतात. ह्याचें प्रमाण असें आहे, कीं व्यापार व उदीम त्या देशांतील ज्या प्रांतांत फार आहे, तेथील लोकांत जेव्हां जेव्हां व्यापाराची मंदी असते, तेव्हां तेव्हां लग्नें नेहमींपेक्षां फार थोडीं होतात. ह्या प्रमाणें प्रजावृद्धीस प्रतिबंधकें अनेक ठिकाणीं अनेक असतात.

लोकसंख्येच्या वृद्धीचा प्रतिबंध होऊन ती संख्या संकुचित मानानें राहण्याचीं कारणें कोणतीं असोत, त्या कारणांचा प्रतिबंध दूर झाला असतां ती संख्या वाढण्याची जी मनस्वी अनुद्भूत शक्ति मनुष्यांच्या ठायीं आहे, ती आविर्भूत होण्यास किंचित्‌ही विलंब लागत नाहीं. तीं प्रतिबंधकें दूर होण्याचाच सर्वकाळ अवकाश असतो. मजुरी करून पोट भरणाऱ्या लोकांची स्थिति सुधारण्याजोगी गो-

ष्ट घडली असतां, तेणेंकरून बहुतकरून इतकेंच होतें, कीं कांहीं काळमात्र त्यांस निर्वाहापेक्षां अधिक संपत्त्यंश मिळून तो अनुभवा यास सांपडतो; व पुढें लवकरच त्यांची एकंदर संख्या वाढून त्यांस आवश्यक जें लागतें, व त्यांस जी मजुरी मिळते, त्यांच्या मधलें अंतर नाहींसें होऊन जातें. ह्या परिणामाखेरीज दुसरा परिणाम सुधारणुकेपासून क्वचित् घडतो. आणि असें झाल्यानें त्या सुधारणुकेचा लाभ त्या लोकांच्या पुढल्या पिढीस मुळींच होत नाहीं. ह्या करतां साधारण लोकांची सुखकारक निर्वाहाविषयींची समजूत बदलून, त्यांस विशेष सुखकारक निर्वाहाची गोडी व संवय बळकट लागून, तें विशेषसुख आपणास अवश्य असावें असें वाटूं लागल्या वांचून, त्यांची अवस्था चिरकाळ सुधारण्या जोगी गोष्ट होणें अशक्य. हें सुखकारक व आवश्यक निर्वाहाचें त्यांचें मान वाढल्या खेरीज श्रमाचें उत्पादकत्व वाढण्याचे मोठमोठे उपाय केले असतांही, त्यांचा चरम परिणाम इतकाच होतो, कीं तें उत्पादकत्व वाढल्यानें देशांत किंवा जगांत लोक मात्र अधिक होतात; परंतु त्यांचें सुख कांहीं पहिल्या पेक्षां अधिक वाढत नाहीं. अवश्य निर्वाहाचें मान ह्या शब्दांनीं इतकेंच समजावयाचें, कीं त्या मानानें निर्वाह होत आहे, तो पर्यंत लोकांचीं लग्नेंकरून कुटुंब वाढण्याविषयीं प्रवृत्ति व्हावी, परंतु त्या मानाखालीं स्थिति जाण्याचा संभव दिसत असल्यास त्यांची त्या लग्नादि व्यापारापासून निवृत्ति व्हावी, त्या लग्नादिकांच्या सुखाकरतां त्यांनीं निकृष्टावस्था पतकरूं नये. लोकांचें ज्ञान जसजसें वाढतजा-

तें, जसजशा त्यांच्या रीतिभाती सुधारत जातात, जसजसें त्यांमध्यें दया, उदारता, स्वातंत्र्यप्रीति, वगैरे गुण उत्कर्षास येतात; व जसजशी त्यांस उत्तम प्रकारच्या सुखांची गोडी लागते; तसतसें त्यांचें सुख कारक स्थितीचें मान वाढतें; व युरोप खंडांतील पश्चिमभागचे इंग्लंड फ्रान्स वगैरे देशांत हें मान हळू हळू वाढत चाललें आहे, ह्यांत संशय नाहीं. इंग्लंडांत धान्यादि खावयाचे पदार्थ गेल्या सोळा वर्षांत जितके जलद वाढले तितके जलद पूर्वीं कधींच वाढले नव्हते; तथापि संन १८४१ ह्यावर्षी त्या देशांतील जी खानेसुमारी झाली, ती वरून असें दिसतें, कीं संन १८३१ ह्या वर्षांतल्या खानेसुमारीपेक्षां धान्यादिकांच्या वृद्धीच्या मानानें प्रजा कमी वाढली. तसेंच फ्रान्स देशांत शेतकीचें व व्यापारादिकांचें उत्पन्न वर्धमान प्रमाणानें वाढत असतां, त्या देशांत पांच पांच वर्षांच्या अंतरानें खानेसुमारी होते; ती वरून एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें पाहातां नवीन प्रजा कमी उत्पन्न होत आहे, असें दिसतें.

हा प्रजावृद्धीचा विषय श्रमकरून उपजीवन करणाऱ्या लोकांच्या स्थितीच्या संबंधें करून विचारांत आणखी एकदां यावयाचा आहेच. प्रकृतस्थलीं संपत्त्युत्पत्तीस कारण जो श्रम, त्याच्या संबंधें करून मात्र ह्या विषयाचा विचार आपणास कर्तव्य होता; आणि त्या संबंधानें विचार करीत असतां, आपले पूर्णपणें असें लक्ष्यांत आलें, कीं प्रजावृद्धीची केवळ शक्ति म्हटली तर ती मनुष्यांच्या ठायीं अमर्याद आहे; व असें असतां त्या शक्तीचा आ-

विर्भाव कोणत्या कारणांनीं होत नाहीं, व वास्तविक प्रजा संख्या थोडी असते, ह्याच्या कारणांचें निरूपण बरेंच केलें. ह्या प्रमाणें ह्याविषयाचें संक्षिप्त विवेचन झालें. आतां पुढें उत्पन्नाचें दुसरें कारण जें भांडवल त्या विषयीं विचार करूं.

भाग अकरावा.

भांडवलाची वृद्धि ज्या नियमानें होते, त्याचा विचार.

संपत्ति उत्पन्न होण्याचीं मुख्य जीं तीन कारणें — श्रम, भांडवल, आणि जमीन — सांगितलीं, त्यांत पहिलें कारण श्रम, त्याच्या न्यूनतेमुळें संपत्तीचे वृद्धीस प्रतिबंध होत नाहीं, असें मागल्या भागांत सिद्ध झालें. श्रमाच्याच संबंधानें पाहातां, संपत्तीनें उत्पन्न अमर्यादपणें व क्षीण न होणाऱ्या तरेनें सुद्धां वाढण्यास प्रतिबंध नाहीं. श्रम करणारीं जीं मनुष्यें त्यांच्या ठायीं एकसारखें व भूमिति प्रमाणानें सत्वर वाढण्याची योग्यता आहे. संपत्त्युत्पत्तीचें मुख्य कारण जर श्रमच असतें, तर संपत्तीसही त्या कारणाच्याच प्रमाणानें वाढण्याची योग्यता असती, आणि त्यापक्षीं तिच्या वृद्धीस मर्यादा कायती एकच राहती. ती हीच, कीं मनुष्यें वाढून वाढून पृथ्वी भरून अधिक मावण्यास अवकाश नाहींसा होऊन मनुष्यवृद्धि व तन्मूलक संपत्तिवृद्धि हीं दोन्हीं खुंटतीं.

परंतु संपत्ति वृद्धीस श्रमच कारण नाहीं. तीस आणखी दुसरीं कारणें आहेत. त्यांत प्रकृत भागांत विचारणीय भांडवल होय. ह्या दुसऱ्या कारणाच्या (भांडवलाच्या) योगानें पहिल्या कारणाचें (श्रमाचें) नियमन होतें. प्रकृत श्रमाचें फळ उत्पन्न होई तों पर्यंत

जितक्या लोकांचें उपजीवन गतश्रमाच्या संचित फलाच्या योगानें होतें, त्यापेक्षां अधिक लोक कोणत्याही देशांत असावयाचे नाहींत. तसेंच, कोणत्याही देशांत उत्पादक श्रम कर्त्यांची जी संख्या असावयाची ती ही, गतश्रमाच्या संचितफलाचा जितका अंश त्या फलाच्या मालकांनीं पुढें भावि संपत्ति उत्पन्न करण्याकडे लावायास ठेविला असतो, व ज्या अंशास भांडवल म्हणतात, त्या अंशाच्या अनुरोधानें असते. ह्या अंशानें जितक्यांचें उपजीवन होण्याजोगें असतें, त्यांपेक्षां अधिक उत्पादक श्रमकर्ते कोणत्याही देशांत असणें अशक्य. ह्याकरतां श्रमकर्त्यांच्या संख्येचें नियमन करणारें जें भांडवल, तें कोणत्या कारणांनीं वाढतें, व त्या वृद्धीची सत्वरता कोणत्या कारणांनीं नियमित होते, व त्या वृद्धीचाच स्वतः अवधि कोणता ह्या सर्व विषयांचा विचार आतां करतों.

भांडवल सर्वत्र संग्रह केल्यापासून होतें, त्यास दुसरें कारण नाहीं; आणि संग्रह करणें, म्हणजे भावी लाभाच्या प्राप्ती करतां प्रकृत उपभोगाचा अवरोध करणें, होय. दोन गोष्टींवरून असें दिसतें, कीं भांडवलाची वृद्धि होणें ती, दोन कारणांच्या अधीन आहे. एक कारण, ज्या धनांशांतून संग्रह करतां येतो, त्या धनांशाची इयत्ता; व दुसरें कारण, संग्रह करण्याच्या, म्हणजे पुढील नफ्या करतां हल्लींचा उपभोग सोडण्याच्या, इच्छेचें उत्कटत्व.

ज्या धनांशांतून संग्रह करतां येतो, तो धनांश म्हटला, म्हणजे संपत्ति उत्पन्न करण्यास ज्या मनुष्यांचा श्रम साक्षात् किंवा परंपरेनें ला-

गतो, त्या सर्वांचे अंश, सर्व श्रमाच्या एकंदर उत्पन्नांतून वजा होऊन जी बाकी राहती, व जिला निव्वळ उत्पन्न म्हणतात, ती होय. ह्या बाकीपेक्षां, म्हणजे निव्वळ उत्पन्नापेक्षां, अधिक संग्रह कदापि व्हावयाचा नाहीं. आतां, ह्या सगळ्या निव्वळ उत्पन्नाचा ही संग्रह होत नाहीं खरा; परंतु तो केला असतां व्हावयाजोगा आहे. उत्पादक श्रम करणाऱ्यांस केवळ निर्वाहा खेरीज सुखोपभोगाचे जे पदार्थ लागतात, ते ह्या उत्पन्नांतूनच होतात. तसेंच जे लोक संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कामांत साक्षात् किंवा परंपरेनें उपयोगीं पडत नाहींत, त्यांचें ही उपजीवन वगैरे ह्याच उत्पन्नांतून होतें. तसेंच, भांडवलाची वृद्धि व्हावयाची, तीही ह्यांतूनच व्हावयाची. निव्वळ उत्पन्न ह्या शब्दानें भांडवल वाल्यासच खर्चवेच जाऊन जो धनांश राहातो, तो अंश असा अर्थ घेतला असतां एकेक मनुष्यास लक्षून तो अर्थ बराबर आहे. परंतु सर्वदेशाचें निव्वळ उत्पन्न म्हटलें, म्हणजे तांत तितक्याच अर्थाचा संग्रह करून चालत नाहीं; त्यापक्षीं प्रत्येक भांडवलवाला आपल्या मजुरांस जी मजुरी देतो, व त्या मजुरींतून त्यांचा निर्वाह होऊन जो अंश त्यांस राहातो, व ज्या अंशाचा ते उपभोग करतात, किंवा संग्रह करतात, त्याही अंशाचा अंतर्भाव निव्वळ उत्पन्नांत केला पाहिजे. व हा व्यापक अर्थ घेतला असतांच देशाच्या निव्वळ उत्पन्नावरून तेथील लोकांच्या श्रमाच्या वास्तविक उत्पादकत्व शक्तीचें खरें अनुमान करतां येतें; म्हणजे त्या उत्पन्नाच्या इयत्तेवरून त्या देशांतील लोकांस, व सरकारास, लोकोपयुक्त जीं, रस्ते, कालवे, बं-

दरें, वगैरे बांधणें, विद्यालयें घालणें, देशाचा बंदोबस्त ठेवणें, वगैरे कामें, तीं करण्याची शक्ति किती असेल, व सरकारास आपल्या कामगार लोकांस वेतनें लहान किंवा मोठीं देतां येतील, किंवा लोकांस सुखाच्या व ऐषआरामीच्या पदार्थांचा उपभोग कितपत करतां येईल, व उत्तरोत्तर देशांतील भांडवल वाढेल किंवा नाहीं, इत्यादि सर्व गोष्टींची अटकळ बांधतां येते.

हें जें निव्वळ उत्पन्न, म्हणजे श्रमकर्त्यांस आवश्यक निर्वाहास जें लागतें, तें त्यांच्या श्रमाच्या उत्पन्नांतून वजाकरून खालीं राहिलेली शिलक, त्याची इयत्ताही संग्रहाच्या इयत्तेच्या नियामक कारणांतलें एक कारण होय. श्रम करणाऱ्यांच्या आवश्यक निर्वाहास जाणारा अंश वजा होऊन खालीं शिलक राहाणारें उत्पन्न जसजसें अधिक, तसतशी देशास संग्रह करण्याची शक्तिही विशेष; व ही निव्वळ उत्पन्नाची इयत्ता संग्रह करण्याच्याच शक्तीची नियामक आहे असें नाहीं; तर कांहीं अंशीं ती वास्तविक संग्रहाच्या इयत्तेची ही नियामक होते. मनुष्याची संग्रह करण्याविषयीं प्रवृत्ति होण्यास जे हेतु आहेत, त्यांमध्यें संग्रह केल्यापासून पुढें नफा होण्याची जी दृष्टि असते, ती एक हेतु आहे. संग्रह करून झालेलें भांडवल कामांत घालून त्या भांडवला इतकेंच उत्पन्न झाल्यास तसें होऊन उपयोग नाहीं; तर भांडवलापेक्षां कांहीं अधिक उत्पन्न झालें पाहिजे. त्या अधिक उत्पन्नास नफा असें म्हणतात. तो नफा जसजसा अधिक असतो, तसतशी संग्रह करण्याची इच्छा विशेष उत्कट असते; आणि तो जसजसा कमी, तसतसें इच्छेचें

उत्कटत्व ही कमी असतें. आतां यद्यपि ज्या संपत्त्यंशाचा संग्रह करतां येतो, असे जें देशांतील श्रम करणारे व भांडवलवाले, व जमीनदार, यांचें निव्वळ उत्पन्न, त्याच्या इयत्तेवर संग्रह करण्याच्या इच्छेचें उत्कटत्व असत नाहीं, तर त्या निव्वळ उत्पन्नाचा जो भाग भांडवलवाल्यांस प्राप्त होतो, ज्यास भांडवलाचा नफा असें म्हणतात, त्याचे इयत्तेवर तें आहे. तथापि ह्या विषयाचें जें पुढें सविस्तर विवरण करावयाचें आहे, त्यापूर्वी इतकें वाचणाऱ्यांच्या लक्ष्यांत सामान्यरूपानें येईल, कीं श्रम व भांडवल ह्या दोहोंच्याही उत्पन्नाची इयत्ता वाढविली असतां, भांडवलवाल्याचा जो अंश, नफा, तोही वाढण्याचा बहुतकरून संभव असतो. आतां एकंदर वाढवलेल्या निव्वळ उत्पन्नापैकीं श्रमकर्त्यांचा वांटा किती वाढतो, व भांडवलवाल्याचा किती वाढतो, ह्याचें नियमित प्रमाण असत नाहीं. कधीं कधीं एक अधिक असतो, किंवा दुसरा अधिक असतो; व कधीं कधीं दोनही सारखे असतात.

संग्रह करण्याविषयीं जी मनुष्याची प्रवृत्ति होते, ती तो करण्यापासून होणाऱ्या नफ्याची जी इयत्ता तद्रूप बाह्य प्रवर्तक कारणांवरच सर्वथैव असते असें नाहीं. संग्रह करण्यापासून द्रव्यरूप लाभ होण्याचा सारखाच संभव असतांही, तो करण्याची प्रवृत्ति निरनिराळ्या व्यक्तींत व निरनिराळ्या लोकांत निरनिराळी असते. संग्रह करण्याच्या कार्यक्षम इच्छेचें उत्कटत्व प्रतिव्यक्तीच्या स्वभावभेदेंकरून भिन्नभिन्न असतें, इतकेंच नाहीं, तर तें भिन्नभिन्न लोकांच्या स्थितिभेदेंकरून व त्यांच्या ज्ञानादि भेदेंकरून देखील भिन्न असतें.

प्रीति, क्रोध, द्वेष, इत्यादि अन्य अंतःकरण वृत्तीं प्रमाणें, ही संग्रहेच्छा रूप अंतःकरणवृत्ति ही, मनुष्यांचे ठायीं त्यांच्या अवस्था परत्वें व त्यांच्या ज्ञानादि परत्वें न्यूनाधिक भावानें असते.

मागल्या भागांतला प्रजावृद्धीचा विचार, तसाच प्रकृत भागांतला संग्रहेच्छेच्या वैचित्र्याचा विचार, असल्या विषयांचें यथास्थित व सविस्तर विवेचन करणें म्हटलें, म्हणजे त्यास स्वतंत्र ग्रंथ हवेत. परंतु तसें असतांही, मागल्या भागांत प्रजावृद्धीच्या नियमांचें निरूपण करतांना माल्थसच्या ग्रंथांतला जसा सारांश सांगितला, तसा प्रकृत विषयावर सर्वोत्तम ग्रंथ रे नामक एका अमेरिकन् ग्रंथकारानें लिहिला आहे, त्यांतला सारांश येथें लिहितों.

संग्रह करणें म्हटलें, म्हणजे सर्वकाल त्याच्या पोटांत भावी लाभाकरतां प्रकृत उपभोगाचा त्याग करणें, हा अंश असतो. आतां हा त्याग करण्यांत सर्वदा सारखें हित असत नाहीं. त्या हिताचा अवस्था भेदें करून व प्रसंग भेदें करून न्यूनाधिक भाव फार असतो; व तो त्याग करण्याच्या इच्छेचा तर न्यूनाधिकभाव पुरुष भेदें करून ही फारच असतो.

प्रकृत उपभोग व भावी लाभ ह्या दोहोंची तुलना करूं लागलें असतां, भावी सर्वपदार्थांच्या ठायीं जो अनियमितपणा असतो, तो द्वितीयपक्षास न्यूनत्व आणतो, ह्याकरतां त्या अनियमितपणाचा विचार ह्या तुलनेंत मुख्य होय. हा अनियमितपणा सर्वपदार्थांविषयीं सारखा असत नाहीं. तो फार न्यूनाधिकभावानें असतो. ह्यास्तव भावी लाभाकर-

तां केलेल्या उद्योगापासून होणाऱ्या फळाचा उपभोग आपणांस किंवा आपल्या इष्टांस प्राप्त होण्याचा संभव ज्या ज्या गोष्टीनें वाढतो, त्या त्या गोष्टीस, वास्तविक पाहातां, कार्यक्षम संग्रहेच्छेचें उत्कटत्व वाढण्यास कारणत्व मानलें पाहिजे; व असें आहे, म्हणून देशांतील हवा, किंवा कर्तव्य रोजगार, हीं प्रकृतीस मानवण्या जोगीं असलीं, म्हणजे तेणेंकरून संग्रह करणारा पुष्कळ दिवस वांचण्याचा संभव वाढतो, व तेणें करून त्या गोष्टी संग्रह करण्याची इच्छाविशेष उत्कट होण्यास कारण होतात. जेथील हवा रोग उत्पन्न करते, अशा देशांत जे लोक राहातात, किंवा ज्यांत जिवास धोका घडण्याचा संभव फार, असे रोजगार जे करतात, त्या लोकांपेक्षां, प्रकृतीस मानवणाऱ्या हवेच्या देशात राहाणाऱ्या लोकांची, किंवा ज्यांत अपाय नाहीं असे धंदे करणाऱ्या लोकांची, संग्रह करण्याकडे प्रवृत्ति विशेष असती. लष्करांत शिपायांचा, किंवा आरमारावर खलाशांचा, रोजगार करणारे लोक अतएवच उधळे होतात. वेस्त इंदीज, न्यू आर्लियन, हिंदुस्तान, इत्यादि देशांत राहाणाऱ्या लोकांचा खर्चिकपणा इतका अधिक असतो, तो ह्याच कारणावरून, ह्याच देशांतले लोक ते देश सोडून युरीपखंडांतल्या निरोगी देशांत येऊन तेथें स्थायिक झाल्यास, व त्यांस उधळेपणा व्यसना दाखल जडला नसल्यास, तेच लोक अधिक काटकसरीनें वागूं लागतात, असें अनुभवास आलें आहे. लढाया व सांती ह्यांपासून त्या बंद झाल्यावर पुढें अनर्थ जे घडतात, त्यांत व्यर्थ खर्च, व ऐषआरामांत अतिशय खर्च, हे दोन अनर्थ बहुत करून नियमानें घडत असतात. तसेंच ज्या ज्या गोष्टींच्या

योगानें मनुष्यांच्या व्यापारास निर्धोकपणा विशेष येतो, ती ती गोष्ट त्यां-च्या संग्रह करण्याच्या इच्छेस विशेष उत्कटत्व आणणारी होते, ह्याची ही उपपत्ति वर सांगितल्या नियमा प्रमाणेंच होते. कारण, तसें झालें म्हणजे मनुष्यांस स्वकृत प्रयत्नाचें फलप्राप्त होण्याचा संभव अधिक वाढतो. चोंहीकडे एक कायदा चालून व्यवस्था होणें, दंगे धोपे बंद हो-ऊन देशांत बहुतवर्षे स्वस्थता असणें, ह्या गोष्टीही अतएवच संग्रह करण्याची बुद्धि लोकांत वाढण्यास कारण होतात. देशांत मालमत्तेचें संरक्षण जसजसें ज्यास्ती होऊं लागतें, तसतसें संग्रह करण्याच्या इ-च्छेस उत्कटत्व विशेष येतें. जेथें मालमत्तेस धोका फार, किंवा जेथें मोठमोठ्या दौलती राजकीय कारणानें वगैरे वारंवार मोडतात, तेथें संच-य करणारे फारच थोडे असतात; व जे कांहीं थोडे असतात, त्यांपै-कीं बहुतांचा मोठा नफा असल्या वांचून प्रकृतोपभोगाचा प्रबल मो-ह टाकून संदिग्ध जो भावी लाभ तो मिळवण्याविषयीं झटण्याची प्रवृत्ति होत नाहीं.

संचय करणें, म्हणजे प्रकृतोप भोगास योग्य अशी हातांतली तयार झालेली संपत्ति पुढल्या स्वार्था करतां सोडणें, होय. तर विचार करणारा हें संचयरूप कृत्य करूं लागला असतां, त्याच्या दृष्टीनें दोनही विरुद्धपक्षांस (म्हणजे प्रकृतोपभोग आणि भावी लाभ यांस) बलाब-ल आणणाऱ्या ज्या गोष्टी असतात, त्यांचें हें कथन वर केलें. परंतु सर्व मनुष्यांची सर्वदा विचारानेंच इतर गोष्टीं विषयीं जशी प्रवृत्ति होत नाहीं, तशी संग्रह करण्याविषयीं ही होत नाहीं. विचाराच्याच अनु-

रोधानें जितका संग्रह करावा असें दिसतें, त्यापेक्षां फारच कमी करणारे पुष्कळ आहेत; व त्यापेक्षां अधिक करणारेही अनेक आहेत. दोनही मनुष्यांस संचय करण्यापासून सारखें हित असतां, एक अगदीं उधळ्या असतो, तो मुळींच संचय करीत नाहीं; व दुसरा अगदीं कृपण असतो, तो जेथें खर्च करावा, तेथेंही नकरतां सर्व मिळकतीचा संचय करतो. तेव्हां ह्या विचारावरून असें दिसतें, कीं संचय करण्या विषयींच्या प्रवृत्तीस तो करणाऱ्या मनुष्याचा स्वभाव व त्याचा समजूतदारपणाही हीं कारण आहेत.

संग्रहेच्छा मनुष्यांत कमी असण्यास कारणें दोन आहेत. तीं हीं, कीं एक पुढील काळजी नसणें, किंवा दुसऱ्याविषयीं आस्था नसणें. त्यांत पुढील काळजी असणें हें मनुष्याच्या स्वभावाच्या अनुरोधें करून व त्याच्या ज्ञानाच्या अनुरोधें करून असतें. ज्या लोकांस ज्ञान कमी, त्या लोकांस पुढील काळजी बहुत करून कमी असती. थोडी बहुत दीर्घदृष्टि येण्यास व अविद्यमान, व विशेषें करून भावी, ज्या गोष्टी हितावह, किंवा अहितावह असतात, त्या अंतःकरणांत थोड्या बहुत तरी बिंबण्यास मनुष्याची बुद्धि कांहीं तरी वाढली पाहिजे. दुसऱ्याविषयीं अनास्था असली, पाहिजे संग्रहेच्छा कमी असते, ही गोष्ट ह्यावरून सिद्ध दिसते, कीं हल्लीं जगांत कितीएक लोक संग्रह करतात, त्यापासून त्यांचें हित तादृश असत नाहीं; दुसऱ्याचें हित असतें. जसें, मुलास विद्या शिकविणें, किंवा धंदा शिकविणें, त्यांची पुढील स्वस्थता करून ठेवणें, किंवा आपले आत्मीय इष्ट मित्र ह्यांचें कल्याण होण्याचा प्रयत्न करणें,

किंवा विहीरी बांधणें, तळीं बांधणें, शाळा घालणें, अन्नछत्रें घालणें, वगैरे लोकोपकारक जीं कामें तीं करणें; असलीं कामें करण्या करितां जे संग्रह करतात, ते परार्थ बुद्धीनें करतात, असें म्हटलें पाहिजे. सर्वलोक केवळ स्वार्थ परायण होऊन दुसऱ्या विषयीं सर्वथैव उदासीन झाल्यास, त्यांच्या हातून फारसा संचय कदापि होणार नाहीं. त्यांच्या जिवांत जीव आहे, तों पर्यंत ददात नयावी, इतकी मात्र पुढील चिंता त्यांस राहील, हीपेक्षां अधिक राहणार नाहीं. ह्यास्तव तशा समजुतीचे लोक, आपल्या संपत्तीचा आपणास जितका उपभोग घेववेल, तितका घेतील. इतकें मात्र धोरण ते ठेवतील, कीं आपण व आपली संपत्ति दोहींचा अंत एककाळीं व्हावा, म्हणजे संपत्ति आपण असतां मात्र नाहींशी होऊं नये. ह्या प्रकारच्या स्थितीच्या जवळ जवळ, रोमन लोकांची पादशाही बुडाली, त्या वेळेस त्यांची स्थिति झाली होती.

ह्यावर सांगितलेल्या स्वभाव दोषांमुळें, व बुद्धीच्या संकोच्यामुळें मनुष्यांच्या संग्रहवासनेंत पराकाष्ठेचाच न्यूनाधिकभाव उत्पन्न होतो. कांहीं देशांतील लोकांत विद्याचाराचा प्रसार सामान्य मुखानें झाला नाहीं. तो न होण्यास संग्रहवासनेची ही न्यूनता हें एक मोठें कारण आहे. परंतु हें कारण इतर कारणां प्रमाणें विचार करणाऱ्यांच्या लक्ष्यांत तितकें स्पष्टपणें येत नाहीं. जे अनाडी लोक पारध करून उपजीवन करीत असतात, त्या लोकांस पुढील विचार अर्थातच असत नाहीं. कारण, ते लोक त्या अज्ञानावस्थेंत असले म्हणजे त्यांस पुढें काय होईल, हें निश्चितपणें कळत नसतें. ही एक गोष्ट. कदाचित् कांहीं गोष्टी त्यांसक-

ळल्या तरी त्यांचें निवारण करण्याचें, किंवा त्या अमुक प्रकारें घडवून आणण्याचें त्यांस ज्ञान व सामर्थ्य नसतें. ह्या प्रमाणें द्रव्यादि सामर्थ्याच्या योगानें पुढील गरजा पुरवण्याची तजवीज करण्याविषयीं प्रवृत्ति होण्यास अज्ञान मनुष्यास कांहीं उद्देश नसतो; व तो नसून आणखी ही एक गोष्ट त्यांच्या ठायीं कमी असती ती ही, कीं त्यांस विचार करण्याची व उद्योग करण्याची संवय नसते. व विचार करण्याची संवय वगैरे नसल्यामुळें ती संवय ज्यांस असते, त्यांस त्या गोष्टी एकमेकांपासून दूर असल्या तरी त्यांचा कार्य कारणभावरूप संबंध जसा स्पष्ट समजतो, व कधीं कधीं विवक्षित कार्य व विवक्षित कारण ह्यांच्यामध्यें अनुक्रमानें कितीएक गोष्टी घडून तद्द्वारा त्या कार्य कारणांचा संबंध असतो, तो सर्व संबंध, असा विचार करणाऱ्यांच्या डोळ्यांपुढें स्पष्ट उभा राहातो; तसे ते संबंध वगैरे ज्यांस विचार करण्याची वगैरे संवय नसते, त्यांस स्पष्ट दिसत नाहींत. ह्याकरतां त्या तसल्या अज्ञान लोकांच्या मनांत संग्रह करण्याचा उद्देश येण्याकरतां त्यांस कोणत्याही गोष्टीचा कार्यकारणभाव कोणी समजावून दिला, तरी तो त्यांच्या मनांत पूर्णपणीं ठसण्याकरतां त्यांस नेहमीं विचार करण्याची व ऊहापोह करण्याची संवय लागली पाहिजे.

ह्यास उदाहरण,—उत्तर अमेरिकेंत सेन्ट्लॉरेन्स नदीचे कांठावर इंदियन लोकांचीं लाहान लाहान पुष्कळ खेडीं आहेत. ह्या खेड्यां भोवतालीं आंतलें रान तोडून मोकळी केलेली अशी जमीन पुष्कळ असते, व त्यांच्या हद्दींत मोठमोठालीं रानें हीं पुष्कळ असतात. तथापि ते लोक त्या

जमिनीची लागवड करतात, अशी गोष्ट फार क्वचित् घडते; मुळींच करीत नाहींत, असें सुद्धां म्हटलें तरी चालेल. आतां रान तुटून आयती मैदान झालेली जी जमीन असते, तिची ही गत, मग जेथें रान आहे, तें तोडून शेतकी जोगती नवी जमीन त्यांच्या हातून तयार होण्याची वार्ता कशास पाहिजे? आयती तयार झालेली जमीन असते, ती चांगली पिकाऊ असते, व पिकाऊ नसली तरी तीस पिकाऊपणा आणण्यास त्या लोकांच्या खोंपट्या भोंवतालीं खताचे ढीगचे ढीग पडलेले असतात. प्रत्येक कुटुंबांतील मनुष्यांनीं तींतल्या अर्ध्या अर्ध्या एकर जमीनीस कुंपण घालून तिची मशागत करून तींत बटाटे किंवा मका लावल्यास, तितके जमिनींत झालेल्या उत्पन्नावर त्यांची साहा महिन्यांची बेगमी होईल. बरें, त्यांस खावयास पुष्कळ असतें म्हणून ते हा श्रम करीत नाहींत, असें म्हणावें, तर तसें ही नसते; त्यांस वारंवार खाण्याची वाण अशी पडत असते, कीं त्या वाणी मुळें, खावयास मिळेल, त्यावेळेस अनियमित खाल्या मुळें, त्या लोकांची संख्या उत्तरोत्तर कमी होत चालली आहे. हें त्यांचें औदासिन्य त्यांस श्रम करण्याचा त्रास असल्यापासून येतें, असें अगदीं म्हणतां येत नाहीं. कारण श्रमाचें फळ जर तात्कालिक व्हावया जोगें असलें, तर ते जीव लावून मोठी मेहनत करतात. ह्यावरून त्यांस श्रम करण्यास नको, असें कल्पतां येत नाहीं. ते लोक पारधीचें व मासे धरण्याचें काम मोठ्या हौसनें करतात; व ह्या खेरीज सेन्ट्लॉरेन्स ह्या नदीवर नावाड्याचें काम करणारे ते लोक पुष्कळ आहेत. ह्या शेवटच्या कामांत वल्हीं मारणें, किंवा लांब वांसा घेऊन त्यानें नाव चालवणें, इत्यादि कामें मोठीं

कष्टाचीं आहेत; तरी पुष्कळ इंदियनलोक तीं कामें करतात. त्यांस शेतकीचा त्रास असेल, ह्यामुळें असें होतें म्हणावें, तर तें म्हणणें ही जमत नाहीं. ह्या लोकांस कांहीं वेड्या समजुतीमुळें शेतकीचा त्रास कांहींसा असतो खरा; परंतु वेड्या समजुती स्वाभाविक नव्हत; त्या नफा दिसूं लागला असतां फार दिवस कोणाचे ठायीं ही टिकत नाहींत. शेतकी करून फल मोठें असून तें लवकर प्राप्त होत असल्यास, ते इंदियनलोक शेतकीही करतात. सेंटफ्रान्सिसनामक एक मोठें सरोवर आहे. त्या सरोवरांत कांहीं लहान लहान बेटें आहेत. त्या बेटांत मका चांगला होतो. तो इतका, चांगला कीं एकशेरबीं पेरलें, तर तें शंभरपट होतें; व मका अर्धाकच्चा असतो, तेव्हांपासून तो खावयाचे चांगला उपयोगीं पडतो. ह्यास्तव त्या बेटांत जवळचे जवळचे इंदियन लोक वर्षास मक्याचीं लहान लहान वावरें करतात. हीं वावरें तळ्यांत असल्यामुळें तेथें गुरें जाऊं सकत नाहींत. सबब त्यांस कुंपणें करण्याची गरज नसते, परंतु हीं कुंपणें जर करावीं लागतीं, तर ते तीं वावरें कदाचित् न करते. कारण त्यांच्या गांवांच्या जवळ जीं पडित मैदानें आहेत, त्यांत पूर्वीं लागवड होत होती, अशीं चिन्हें दिसतात. परंतु पुढें युरोपियनलोक जेव्हां त्यांच्या शेजारीं जाऊन राहिले, तेव्हांपासून त्या शेतांस चांगलीं कुंपणें नसत, म्हणून त्या युरोपियनांचीं गुरें तीं धान्यें खाऊं लागलीं. ह्याकरतां त्या इंदियन लोकांनीं तीं शेतें करण्याचीं सोडलीं; परंतु कुंपणें घालण्याची अधिक मेहनत केली नाहीं. कुंपणें घालून शेतें करण्यास जी मेहनत ला-

गते, तिथें पूर्णफळ उत्पन्न होण्यास विशेष विलंब लागतो; व तितक्या विलंबानें फळ उत्पन्न होई तों पर्यंत धीर धरण्याजोगी त्या लोकांची संग्रह करण्याची इच्छा उत्कट नाहीं.

ह्या स्थळीं ही पुढील गोष्ट सांगतों, तिकडे वाचणाऱ्यांनीं लक्ष्य द्यावें. ती गोष्ट ही, कीं हे इंदियन लोक जेथें शीघ्र फळ व्हावया जोगें असतें, तेथें कष्ट करण्यास अगदीं मागें पुढें करीत नाहींत. ज्या लहान लहान शेतांची ते लागवड करतात, त्यांची ते फार मशागत करतात. ही मशागत अशी, कीं ते तीं शेतें चांगलीं खणतात, व त्यांत गवत व रानझाडें अगदीं राहूं देत नाहींत. ह्या कामांत यत्किंचित् हयगय केली असतां शेतांचें उत्पन्न फार कमी होतें, ही गोष्ट त्यांस फार दिवसांच्या अनुभवानें पुरी समजली आहे. ह्यास्तव त्या अनुभवा प्रमाणें ते वागतात. ह्यावरून हें स्पष्ट दिसतें, कीं ते लोक जी मोठी शेतकी करीत नाहींत, ती त्यांस त्या कामास आवश्यक जी मेहनत ती करण्याच्या त्रासानें करीत नाहींत असें नाहीं; तर तसल्या शेतकीचें फळ सिद्ध होण्यास उशीर लागतो, म्हणून ते ती केवळ करीत नाहींत. कांहीं कांहीं इंदियन लोक आपल्या शेतांवर जितकी मशागत करतात, तितकी जे युरोपन लोक अमेरिकेंत जाऊन राहिले आहेत, ते सुद्धां आपल्या शेतांत करीत नाहींत. हे लोक एकाच जमिनीची वर्षों वर्ष लागवड करतात. ह्या मुळें त्या जमिनीचा कस कमी होतो. ह्यास्तव पराकाष्ठेची मशागत करून शेतांतली माती अगदीं भुसभुसीत केल्या वांचून वगैरे त्यांत पीक चांगलें येत नाहीं. युरोपियन जे तेथें जातात,

ते शेत खराबसें झालें, म्हणजे तें सोडून दुसरें शेत तयार करतात. नव्या पडीची लागवड केल्यास, तींत पहिल्या वर्षी श्रमा प्रमाणें पीक होत नाहीं खरें; परंतु दुसऱ्यावर्षापासून तेथें अधिक उत्पन्न होऊं लागून लौकर पहिल्यावर्षाचा वजपा सहज निघून अधिक नफा होतो. परंतु इंदियन लोकांच्या समजुती प्रमाणें दुसरें वर्ष म्हणजे फार दूर; तों पर्यंत त्यांस कसला धीर निघतो? ते थोड्याश्या महिन्यांत फळ होत असल्यास, श्रम अधिक करतात. परंतु त्यांस थोड्या श्रमानें उशीरां होणारें काम पत्करत नाहीं.

रोमन् काथलिक धर्मांत जेसु इतनामक आश्रमाचे धर्मोपदेशक असतात, त्या धर्मोपदेशकां पैकीं कांहींकांनीं पारेग्यु येथील इंदियन लोकांस उत्तमावस्थेस आणण्याविषयीं फार चांगला प्रयत्न केला होता. त्यावरून ही वर सांगितलेली गोष्ट सिद्ध होते. त्या अनाडी लोकांचा पराकाष्ठेचा विश्वास त्या उपदेशकांवर बसला होता. हे जें जें सांगत, तें तें ते अनन्य भावानें मानून त्याप्रमाणें वागत. ह्यांनीं त्यांस युरोपांतलीं शेतकीचीं सर्व कामें शिकविलीं होतीं; व त्या खेरीज त्यांपेक्षां अधिक कठीण अशीं हीं कांहीं कसबें शिकविलीं होतीं. ह्या धार्मिक लोकांनीं मेहनत घेऊन त्या लोकांत कितीएक मुलामा करणारे, चितारी, मूर्तिकार, सोनार, घड्याळजी, सुतार रंगारी, इत्यादि अनेक प्रकारचे कारागीर तयार केले; व त्यांचीं दुकानें चोंहींकडे झालीं. धंद्यांत जें उत्पन्न होई, तें कारागिरांची स्वतःची मिळकत नसे. त्यांच्या सर्व एकंदर उत्पन्नावर त्या धर्मोपदेशकांची मुत्सद्यारी

पूर्ण असे, व ते त्या उत्पन्नाचा, त्यांस वाटे, तसा विनियोग करीत; व त्यांचा त्या लोकांवर हवा तसा अम्मल चाले, आणि ते लोकही त्यांनीं सांगितलेलें मोठ्या संतोषानें ऐकत. असें असे, ह्यामुळें संपत्ति उत्पन्न होण्यास श्रम करण्याच्या त्रासापासून प्रतिबंध अगदीं नव्हता. वास्तविक प्रतिबंध म्हटला म्हणजे तो, त्या अनाडी इंडियन लोकांस पुढील चिंता नसे, तेणेंकरून होई. त्यांस दूरचा विचार करतांच येत नसे, ह्यामुळें त्यांच्या उपदेशकांस त्यांच्या व्यापारांतल्या अत्यंत बारीक सारीक गोष्टींची देखील रात्रंदिवस देखरेख ठेवावी लागे. ह्यास उदाहरण,- त्या उपदेशकांनीं नांगराचे बैल जर त्यांच्या हवालीं केले, तर त्यांनीं ते आळसानें व अविचारानें नांगरास जुंपलेलेच ठेवावे. कधीं कधीं ते ह्याहीपेक्षां मोठा मूर्खपणा करीत; तो असा, कीं संध्याकाळीं खाण्याकरतां त्यांनीं एकादा बैलच मारावा. त्यांस असें वाटे, कीं तसें केल्या बद्दल उपदेशक रागें भरूं लागल्यास, आम्हांस भूक लागली, मग आम्हीं काय करावें? असें म्हटल्यावर मग आम्हाकडे अन्याय कसला आला आहे? असें होई ह्याकरतां उपदेशकांस त्यांच्या घरोघर जाऊन त्यांच्या घरांत आहे काय, व नाहीं काय, हें पाहावें लागे. कारण ते तसे न जपल्यास, इंडियन लोक कोणत्या गोष्टी विषयीं स्वतः जपत नसत. जपणें हा पदार्थ त्यांस माहीतच नसे. त्यांनीं खावयास जर एकादें जनावर मारलें, तर ह्या उपदेशकांस तेथें जवळ असावें लागे. ते नसले, तर ते (इंडियन लोक) आपापणांत मास बरोबर वांटून घेत नसत, इतकेंच नाहीं; तर कांहीं मास उगीच नाशीत ह्याप्रमाणें ते उपदेशक जपत, व देखरेख ठेवीत, व त्यांस आव-

श्यक निर्वाहाच्या पदार्थांची वाण पडूं नये, म्हणून तजवीज ठेवीत; तरी असें कितीएकवेळ घडे, कीं ते इंदियनलोक बियांपुरतें देखील धान्य आपणापाशीं राखून ठेवीत नसत; व त्यांची चौकशी चांगली न ठेविल्यास त्यांस कधीं कधीं उपासाची पाळी येई.

इंदियनलोकांत संग्रहेच्छा फारच थोडी आहे, व युरोप खंडांतील अर्वाचीन लोकांत ती फार उत्कट आहे; ह्या दोन अवधींच्या मध्यवर्ती स्थितीचें उदाहरण म्हटलें म्हणजे चीनच्या लोकांचें होय. ह्या लोकांच्या स्वभावांतील कांहीं गोष्टींवरून, व त्यांच्या परस्पर संबंधाच्या प्रकारावरून ते लोक एशिया खंडांतल्या इतरलोकांपेक्षां विशेष विचारी आहेत, व त्यांस मनाचा निरोध करण्याची विशेषशक्ति व संवय आहे, असें दिसतें; तथापि ते ह्या गोष्टींत युरोपांतल्या बहुतेकलोकांपेक्षां कमी आहेत, असें पुढल्या विचारावरून सिद्ध होतें.

घरें हत्यारें वगैरे पदार्थ टिकाऊ करण्याची चाल जेथें असते, तेथील लोकांत संग्रहेच्छा फार उत्कट आहे, असें समजलें पाहिजे. चीनदेश ज्या लोकांनीं पाहिला आहे, ते असें सांगतात कीं त्या देशांत जे पदार्थ होतात, ते त्याच जातीच्या युरोपांतल्या पदार्थांपेक्षां कमी टिकाऊ असतात. जे श्रीमान् लोक असतात, ते खेरीज करून बाकीच्या सर्वलोकांचीं घरें कच्च्या विटांचीं, किंवा चिकणमातीच्या ढेकळांचीं किंवा गिलावा केलेल्या कुडांचीं, असतात; व त्यांवर पातळ फळ्या वांशासारख्या दूरदूर टाकून तीं वरून ओंबवलेलीं असतात. ह्या असल्या घरांपेक्षां अधिक लुकसान घरांची कल्पनासुद्धां करतां येत नाहीं. त्या लोकांचीं आऊतें, व त्यांच्या घरांतलीं भांडीं, वगैरे अशाच प्रकारचीं

असतात. हें सर्व सामान लांकडाचें असतें. व उपाय नाहीं तेथें मात्र त्यांस धातू लावलेली असते. ह्यामुळें हें सामान लौकर झिजून जाऊन वारंवार नवें करावें लागतें. ह्या लोकांत विशेष उत्कट संग्रहेच्छा असती, तर ते हे सर्व पदार्थ करतांना एकवेळ पुष्कळ खर्च लागला तरी तो करून ते पुष्कळ वर्षे टिकतसे चांगल्या द्रव्यांचे करते. परंतु ती इच्छा त्यांत कमी, म्हणून ते तसें करीत नाहींत; व ह्याच कारणानें ह्या देशांत पुष्कळ जमीन पड आहे; जी जमीन दुसऱ्या देशांत असती तर तिची लागवड झाली असती. तो देश फिरून आलेले सर्व लोक असें सांगतात, कीं कितीएक दलदली तेथें आहेत; व त्या उपयोगांत आणण्याविषयीं कोणी ही प्रयत्न करीत नाहींत, दलदल लागवडी जोगी करण्याचें जें काम आहे, तें पूर्ण होण्यास कितीएक वर्षे जावीं लागतात. पहिल्यानें तींतलें पाणी सर्व काढून टाकावें लागतें; व कांहीं दिवस त्या जमिनीस ऊन पिऊन वाळूं द्यावें लागतें; व तीस खत घालणें वगैरे अनेक गोष्टी कराव्या लागतात; व ह्या सर्व गोष्टी झाल्यावर मग त्या जमिनीस धान्य उत्पन्न करण्याची योग्यता येते. यद्यपि ही जमीन तयार झाल्यावर ती तयार करण्या करतां जो श्रम व खर्च झाला असतो, तो चांगला सफल होण्या सारखें तींत उत्पन्न होतें खरें, तथापि तें उत्पन्न तत्काल होत नाहीं; पुष्कळ वेळानें होतें. परंतु इतका वेळ थांबण्या पुरती उत्कट संग्रहेच्छा चिनी लोकांत नाहीं. ह्यास्तव त्यांच्या हातून तसल्या जमिनीची लागवड होत नाहीं.

त्या लोकांची धान्याची वगैरे बेगमी करण्याची रीत पाहिली तर

तींत ही वर सांगितलेलीच स्थिति दिसते; व मनुष्यें बेगमी करता-त ती पुढें वाण न पडावी ह्या हेतूनें करतात; ह्यास्तव पुढील अडचणी-दूर करण्याच्या इतर तजविजी प्रमाणेंच (म्हणजे घरें बांधणें वगैरे च्या प्रमाणें) बेगमी करण्याचा ही प्रकार त्या लोकांत आढळतो. चीन देशांत वरवेचें मुख्य धान्य तांदूळ. त्याचीं वर्षास दोन पिकें येतात, एक जूनमहिन्यांत व दुसरें आक्टोबर महिन्यांत. तेव्हां आक्टोबरापासून जूनपर्यंत आठ महिन्यांची बेगमी त्या देशांतील लोकांस करावी लागते. आतां ह्या लोकांस दूरदृष्टि व मनो निग्रह करण्याची शक्ति हीं किती असतात, हें, त्यांच्या ह्या बेगमी करण्याच्या रीतीवरून दिसून येतें. आठ महिनें पर्यंत मनो निग्रह करणें म्हणजे फार मोठी गोष्ट नाहीं; असें असतां, त्या आठ महिन्यांत सुद्धां त्या लोकांस खाण्याची वाण बहुतवेळ पडते, व कधीं कधीं त्यांस मुळींच खाण्यास मिळत नाहीं; व हें सर्व त्यांस दूरदृष्टि कमी, ह्यामुळें होतें; असें त्या देशांत फार दिवस राहाणारा व तेथील लाहान मोठ्या सर्व लोकांच्या रीती भातींची माहिती ज्यास चांगली, व स्वतः मोठा चाणाक्ष असा जो पारेनिन नामक धर्मोपदेशक, त्याचें मत आहे.

संपत्ति उत्पन्न होण्याची जी खुंटते, ती श्रमाच्या न्यूनत्वानें खुंटत नाहीं, तर दूरदृष्टीच्या न्यूनत्वानें खुंटते; ही गोष्ट, अर्धीमुर्धी शेतकी करणाऱ्या इंदियनलोकांच्या उदाहरणापेक्षां, चीनलोकांचें उदाहरणांत चांगली स्पष्ट दिसते. जेथें उत्पन्न लोकर व्हावयाचें असतें, व हत्यारें ज्या कामा करतां केलीं असतात. तें काम सिद्ध होण्यास

ज्या स्थळीं फारवेळ लागत नाहीं, त्या स्थळीं ते पराकाष्ठेची करून मेहनत करतात. व त्या देशांत व्हावया जोग्या, व तेथील लोकांस ज्यांचा उपयोग, अशा कला त्या लोकांत पुष्कळ वाढल्या आहेत. व तेणें करून त्यांचा श्रम सफलही होतो. त्या देशांत हवा चांगली गरम, जमिनीचा स्वतःसिद्ध पिकाऊपणा, लोकांस शेतकी विषयीं चांगलें ज्ञान, इत्यादि गोष्टींच्या योगानें, व त्या लोकांस अत्यंत उपयुक्त धान्यादि उद्भिज्जें उत्पन्न करा याची माहिती आहे, व कोणकोणती जमीन त्यांपैकीं कोण कोणत्या उत्पन्नास अत्यंत चांगली हें ही ज्ञान त्यांस आहे, ह्या गोष्टींच्या योगानें, त्यांस प्रत्येक जमिनीपासून कांहीं तरी चांगलें उत्पन्न करतां येतें, व तें उत्पन्न त्यांस शेतकीच्या श्रमापेक्षां अधिक वाटतें. त्या लोकांस वर्षास दोन किंवा कधीं कधीं तीनसुद्धां पिकें प्राप्त होतात; व त्या देशांतलें मुख्य पीक जो तांदूळ त्यासारखा पुष्कळ उत्पन्न होणारा जिन्नस असला, म्हणजे ते लोक तो जिन्नस कशी तरी लागवडी जोगी मात्र जमीन असली, म्हणजे तींत आपल्या कौशल्यानें पुष्कळ पिकवल्या वांचून सोडीत नाहींत. जमीन लागवडींत यावया जोगी मात्र असावी, मग ती त्यांच्या श्रमानें पिकत नाहीं असें कधीं होत नाहीं. टेकड्या व मोठमोठे डोंगर ह्यांवरसुद्धां चढून ते त्यांवर ओळ्यां सारखीं शेतें करतात. त्यांनीं पाटबांधून पाणी जिकडे तिकडे नेलें आहे, व चमत्कारिक यंत्राच्या साह्यानें उंच उंच ठिकाणीं देखील पाणी चढवलें आहे; व हीं यंत्रें त्या लोकांस हजारों वर्षांपासून माहीत आहेत. अशा कठीण ठिकाणीं उत्पन्न होतें, ह्याचें

पहिलें कारण त्यांचा श्रम होय; व दुसरें कारण असें आहे,कीं अशा डोंगरी प्रदेशांत देखील खोलपर्यंत काळी माती चांगली असते. फळ लवकर प्राप्त होण्या सारखें असलें, म्हणजे काम पराकाष्ठेचें कठीण असलें, तरी ते लोक श्रम किती संतोषानें करतात, हें फारच स्पष्ट ज्यांत दिसतें, तें उदाहरण सांगावयाचें अजून राहिलेंच. तें हें,कीं ते लोक फळ्यांचे किंवा वांशांचे ताफे बांधून ते नद्यांत किंवा तळ्यांत तरंगत सोडतात, व त्या ताफ्यांवर काळी माती पसरून वरतीं धान्य पेरतात. असें करण्यास श्रम फार लागतो; परंतु त्यापासून उत्पन्न ही पुष्कळ होतें. काळी उत्तममाती, खालीं पाण्याचा पाहिजे तितका ओलावा, व वरसूर्याचें उत्तम प्रकारचें ऊन, इतकीं साहित्यें जमल्यावर मग त्या शेतांचाउफाटा काय विचारावयाचा आहे! तीं शेतें फार उमदा पिकतात. परंतु जेथें फल प्राप्ति पुष्कळ, परंतु ती विलंबानें होती, तेथें त्यालोकांकडून श्रम व्हावयाचे कठीण. युरोपांतले जे लोक त्या देशांत जातात, त्यांनीं हीं तरंगणारीं लहान लहान शेतें तळ्यांवर पाहिलीं असतां, त्यांस फार आश्चर्य वाटतें. ते आपल्या मनांत असा विचार आणतात,कीं हे लोक ह्या दोन चार वर्षांत नासून जाणाऱ्या ताफ्यांवर जी इतकी मेहनत करतात, ती नकरतां एकदम अंमळ अधिक मेहनत करून त्या तळ्यांचे पाट काढून देऊन तीं कोरडीं करून त्यांतल्या जमिनीवर कां मशागत करीत नाहींत? परंतु ते चिनीलोक विद्यमान काळाप्रमाणें पुढील काळाची चिंता बाळगीत नाहींत. युरोपियनलोक व चिनीलोक ह्यांच्या संग्रहेच्छेच्या उत्कटपणांत फार भेद आहे. युरोपियनलोकांच्या विचाराचा पल्ला

दूरवर असतो; त्यांस चिनीलोक अल्पदृष्टीमुळें वरसांगितलेल्या प्रका रचे जे श्रम करतात, ते कष्टरूप व दुःसह वाटतात. परंतु चिनी लोकांचे विचार संकुचित असतात, त्यामुळें जेव्हांचें तेव्हां श्रमाचें फळ प्राप्त झालें, म्हणजे त्यांत त्यांचें समाधान असतें; व युरोपियनांस जी स्थिति दुःखाची वाटते, तीच स्थिति त्या चिनीलोकांस बालाभ्यासाच्या यो गानें सुखाची वाटते.

कोणत्याही देशांत कलाकौशल्याचें जें ज्ञान असतें, त्या ज्ञाना-च्या योगानें, व त्यादेशांतल्या लोकांच्या संग्रहेच्छेच्या उत्कटपणाच्या अनुरोधानें, जितकें उत्पन्न वाढण्याजोगें असतें, तितकें वाढलें म्हणजे त्यादेशांत संपत्ति वाढण्याची हद्द झाली, असें समजावें. तेथें पुढें अ-धिक संपत्ति वाढण्यास दोन मार्ग आहेत, ते हेकीं देशांतलें कलाकौ शल्य वाढलें पाहिजे हा एक; किंवा लोकांच्या संग्रहेच्छेचें उत्कटत्व वा-ढलें पाहिजे, हा दुसरा. त्या दोनमार्गांपैकीं कोणता तरी एक उत्पन्नझा-ल्यावांचून देशाचें उत्पन्न वाढावयाचें नाहीं. ह्याप्रमाणें देशांतलें एकं दर भांडवल वाढत नाहींसें झालें, तरी तेथील लोकांपैकीं कोणी विशे-ष श्रीमान् व कोणी विशेष दरिद्री होतच असतात. पुढील विचार कर-ण्याचें जें देशांत साधारण मान असतें, त्यापेक्षां ज्यांस कमी विचार असतो, ते दरिद्री होऊन, ज्यांची संग्रहवासना विशेष असते, त्यांस संचय विशेष करण्यास सवड होते. हे मागून सांगितलेले पुरुष पहिल्यानें सांगितलेल्यांचीं जमिनी, कारखाने, वगैरे संपत्ति उत्पन्नकर-ण्याचीं साधनें विकत घेऊन त्यांचे मालक होतात. अशी घडामोड ने-

ह्मीं सर्वत्र चालत असते.

आतां, एकादेशांल्यापेक्षां दुसऱ्यादेशांत भांडवलास नफा विशेष ज्या कारणांवरून मिळतो, त्या कारणांचें, व अवस्था विशेषीं जसेंजसें भांडवल वाढवावें, तसतसा नफ्याचा दर कमी होत असतो, तो तसा ज्या कारणांनीं होतो, त्या कारणांचें स्पष्ट निरूपण पुढें होईल. चीनदेशांत एकंदर संपत्ति वाढण्याची हद्द होऊन ती पुढें वाढण्याची खुंटली, असें कितीएक ग्रंथकारांनें मत आहे. हें मत जर खरें आहे, तर त्या देशांत नफ्याचा दर मोठा असतां तेथील भांडवल वाढण्याचें बंद झालें असें सिद्ध होतें. त्यादेशांत कायद्या प्रमाणें एकोत्रा व्याजाचा दर आहे; व व्यवहारांत त्याचा दर दिडोत्र्यापासून अडचोत्र्यापर्यंत आहे, असें सांगतात. ह्यावरून अशी कल्पना होते, कीं त्या देशांत भांडवल अधिक झालें असतां त्यावरबर सांगितलेल्या इतकें व्याज मिळावयाचें नाहीं, व या दरापेक्षां कमी व्याज मिळाल्यास तितक्यानें चीनलोकांची प्रकृतोपभोग टाकण्याविषयीं प्रवृत्ति व्हावयाची नाहीं. आतां, हा व्याजाचा दर, व हॉलंद देशांतला व्याजाचा दर, हे परस्परांशीं लावून पाहिल्यास त्यांच्या मध्यें फारच फरक दिसतो. हॉलंद देशाचा पराकाष्ठेचा भरभराट होता, तेव्हांसुद्धां तेथें सरकारास अडीच आणे शेंकड्याच्या भावानें, व लोकांस चार आणे शेंकड्यानें, पाहिजे तितका पैसा नेह्मीं कर्जाऊ मिळत असे. आतां, ब्रह्मदेश, व हिंदुस्थानांतलीं नेटीव लोकांचीं संस्थानें, येथें व्याजाचा दर फारच मोठा होता, व अजूनही आहे खरा; परंतु तो तसा असण्याचें कारण असें आहे, कीं ह्या देशांतील सरकार व

साधारणलोक अप्रामाणिकपणा मुळें किंवा शक्ति नसल्यामुळें सावकारांचें कर्ज बुडवतात. त्या बुडीचा वचपा निघण्या करतां व्याजाचा दर इतका मोठा असतो. परंतु ब्रह्मदेशा सारखी वगैरे चीन देशाची स्थिति नाहीं; आणि असें असून जर तेथें व्याजाचा दर मोठा असून भांडवल वाढण्याचें खुंटलें आहे, तर तेथील लोकांच्या संग्रहेच्छेचें उत्कटत्व फार कमी आहे—म्हणजे त्यालोकांत युरोपांतील बहुतेक लोकांपेक्षां भावी लाभाची योग्यता फारच कमी आहे, असें सिद्ध होतें.

ज्या देशांत मालमत्तेचें संरक्षण बरें चांगलें असतां, तेथील लोकांच्या संग्रहवासनेच्या व दूरदृष्टीच्या न्यूनत्वामुळें, युक्तीच्या दृष्टीनें जितका संग्रह व्हावा, तितका होत नाहीं, तसल्या देशां विषयीं एवढा वेळ प्रतिपादन केलें. आतां जेथें व्हावा त्यापेक्षां अधिक संग्रह होतो, अशा देशांविषयीं कांहीं सांगतों. युरोपखंडांत विशेषसुखी जे देश आहेत, तेथें यद्यपि पुष्कळ अविचारी व उधळे आहेत; व श्रम करून मजुरीवर पोट भरणाऱ्या लोकांत काटकसरीनें व पुढील विचारानें वागण्याची रीत फारशी आहे, असें दिसत नाहीं; तथापि त्या देशांत कारागीरलोक, व्यापारीलोक, व वैद्याचा वकिलाचा वगैरे प्रतिष्ठित धंदे करणारेलोक; ज्या लोकांस संग्रह करण्याची वासना व सामर्थ्य हीं दोन्ही असतात, त्यालोकांत संग्रहेच्छा इतकी उत्कट आहे, कीं जिकडे पाहावें तिकडे संपत्ति जलद वाढत आहे, अशीं चिन्हें दिसतात. आणि जेव्हां जेव्हां नफ्याचा रोजगार नवा उत्पन्न होतो; (जसें लोखंडी रस्ते बांधणें, व परदेशांत व्यापार करणें इत्यादि) तेव्हां तेव्हां त्या व्यापारास

लाखों रुपयांचें भांडवल लवकर मिळतें. ह्यावरून ह्या इंग्लंडादि देशांत व्यापारांत शिरण्याची सवड पाहाणारे, एकंदर भांडवल किती पुष्कळ असेल, हें मनांत येऊन पुष्कळ आश्चर्य वाटतें.

इंग्लंडांतील लोकांत संचय वासना इतकी विलक्षण वाढण्यास पुष्कळ कारणें झालीं आहेत. लढायांनीं देशांतल्या संपत्ति पुष्कळ खराब होत असती, परंतु इंग्लंड ह्या अनर्थापासून फार दिवस सुटलें आहे. तसेंच, त्या देशांत लोकांच्या मालमत्तेस लष्करी लोकांच्या लुटीपासून, व जुलमी व स्वच्छंद सरकार, व त्याचे कामगार, ह्यांच्या जुलमापासून, धोका फार दिवसांपासून नाहींसा झाला आहे; तेणेंकरून लोकांस आपली संपत्ति व्यापारांत, किंवा दुसऱ्या चिरकाल स्थायी कामांत, वगैरे घालण्यास भय वाटत नाहींसें झालें आहे. परंतु भीति जाऊन पूर्ण भरंवशानें आपली संपत्ति आपल्या हाता वेगळी करण्याची संवय त्यांस लागण्यास कितीएक पिढ्या लोटाव्या लागल्या. इतर देशांत भरंवशानें व्यापारांत पैसा घालण्याची रीत इंग्लंडांतल्यापेक्षां अर्वाचीन आहे, म्हणून ती अजून चांगली ठरली नाहीं. तसेंच इंग्लंडाची संस्था ही तेथील लोकांस व्यापाराची संवय लागण्यास थोडी बहुत कारण आहे. हा देश चोंहींकडून समुद्रानें वेष्टित पडला, ह्यास्तव येथील लोकांस वजनदारी व थोरपणा मिळवण्यास लढायांपेक्षां व्यापार व उदीम करणें हा मार्ग बरा पडत गेला. व तेणेंकरून इतर देशांत बुद्धिमान् व उद्योगी व धारिष्टाचे लोक जसे बहुतकरून लष्करी कामांत शिरतात, तसें ह्या देशांतले पुष्कळ तसले लोक व्यापारांत वगैरे शि-

रत गेले; व त्यांनीं इतर देशांतल्या सारखें लोकांनीं आयतीउत्पन्न करून जमवून ठेवलेली संपत्ति बुचाडून आपणांस थोरपणा न मिळवतां, व तिच्या उपभोगानें आपल्या वांछा न पुरवतां, आपण नवी संपत्ति उत्पन्न करून, व जमवून तिच्या योगानें, आपल्या इच्छादि पुरवण्याचा ह्या देशांत संप्रदाय विशेष पडला. तसेंच, त्यादेशांतली उत्तम प्रकारची राज्यव्यवस्था ही, वर सांगितलेली गोष्ट होण्यास हेतु आहे. त्या देशांतलें सरकार सर्वच गोष्टींमध्यें हात घालीत नाहीं. ज्यानें हित ज्यांत असेल, त्यानें तें करावें, असा अधिकार त्यादेशांतील लोकांस पुष्कळ आहे. तेणेंकरून इतर देशांतल्या प्रमाणें तेथील लोक प्रत्येक गोष्टीविषयीं सरकारच्या तोंडाकडे पाहात नाहींत; तर त्यांस आपल्या शाहाणपणावर व उद्योगावर भरंवसा ठेवून काम करण्याची संवय लागली आहे. व तेथें पुष्कळांनीं एकत्र जमून सर्कतीनें व्यापार वगैरे करण्यास प्रतिबंध नाहींत, ह्यामुळें लोकांस मोठमोठाले कारखाने करण्यास उत्तेजन येतें. कारखाने मोठे असल्यापासून संपत्ति वाढते कशी, हें मागें एका भागांत सांगितलेंच आहे. शिपाईपणावर थोरपणा मिळवणारे सरदारलोक ह्यांचा मान इतर व्यापारी वगैरे लोकांपेक्षां मोठा पूर्वीं होता; व आतां ही पुष्कळ ठिकाणीं तसा आहे. बहुतेकस्थळीं सरदारलोक व्यापाऱ्यांस वगैरे तुच्छ मानीत असतात; परंतु व्यापारी व सरदार ह्यांच्या मधला भेद इंग्लंडांत फार दिवसांपासून बहुत करून मोडलाच आहे. तेणेंकरून व्यापार करण्याचें लोकांस उत्तेजन आलें आहे; व कांहीं काळापासून अलीकडे राज्यव्यवस्थेंत अशी

रीति चालू झाली आहे, कीं तिच्या योगानें ज्यापाशीं पैसा अधिक, त्याचें राज्य प्रकरणांत वजन विशेष असतें. व असा प्रकार झाला, तेणेंकरून संपत्तीच्या आंगीं वास्तविक सुख प्राप्त करून देण्याची शक्ति असून आणखी तिच्या ठायीं कल्पित थोरपणा आणण्याचाही गुण आला आहे. म्हणून तिची प्राप्ति होण्याविषयीं लोक फारच झटूं लागले आहेत. संपत्ति असणें म्हणजे एक प्रकारचा अंमल असणें असें होऊन गेलें आहे; आणि अमल हा साधारण मनुष्यांत वजन पडण्यास कारण आहे, म्हणून संपत्तिवानाची योग्यता लोकांत विशेष होते; व संपत्तीवरून त्याच्या गुणाचीही लोक किंमत करतात. इंग्लंडांत साधारण लोकांच्या मतीं संसारांत हा एक मुख्य पुरुषार्थ आहे, कीं आपण ज्या स्थितींत असतों, तिच्या वरच्या स्थितीस चढावें; आणि हा उद्देश सिद्धीस जाण्यास संपत्ति हा उपाय आहे. तसेंच, श्रम केल्यावांचून जे श्रीमंत असतात, त्यांची योग्यता जे श्रमाच्या योगानें श्रीमंत होतात, त्यांच्यापेक्षां साधारणपणें लोकांत अधिक असते. ह्यास्तव ती योग्यता मिळवण्याकरतां जो मनुष्य संग्रह करतो, तो केवळ उद्योगांत असतां आपणास नफा पुष्कळ व्हावा एवढ्याच्य उद्देशानें करीत नाहीं; तो करण्यांत त्याचा उद्देश आणखी असा एक असतो, कीं उद्योग सोडून आपणास पुष्कळ उत्पन्नाची जमीन विकत घेतां येऊन मोठ्या इतमामानें वागतां यावें. ह्या सर्व कारणांस विशेष जोर आणण्यास इंग्लंडांत आणखी एक मोठें कारण आहे; तें हें कीं त्या देशांतल्या लोकांस ऐपआरामीनें आपल्या जिवास सुख करून

घेण्याची गोडी फारच कमी आहे. परंतु ही गोडी नसल्यानें तेथें संग्रह वाढवण्यास एकाप्रकारें जसें सौगम्य येतें, तसें दुसऱ्या एका गोष्टीनें तो होण्यास विशेष कठीणपणाही येतो. ती दुसरी गोष्ट अशी, कीं त्या लोकांस ऐषआरामीची व विलासांची गोडी नाहीं; परंतु आपणांस लोकांनीं खर्चीक म्हणावें ह्याची त्यांस फार आवड आहे. थोरपणा व श्रीमंतीचीं चिन्हें ह्या दोहोंचा संबंध त्या लोकांच्या मनांत असा कांहीं विलक्षण झाला आहे, कीं त्या देशांतले हजारों लोक आपला खर्चीकपणा लोकांत दिसावया करतांच केवळ शेंकडों रुपये खर्चतात, व इतक्या खर्चापासून वास्तविक सुखानुभव त्यांस फारच थोडा होतो. जो खर्चीक मोठा, तो श्रीमंत मोठा; व जो श्रीमंत मोठा, तो प्रतिष्ठित मोठा; अशा केवळ वेड्या समजुतीनें त्या लोकांस खर्चीकपणाची जी चट लागली आहे, त्या चटीमुळें हॉलंडांतल्या प्रमाणें इंग्लंडांत संग्रहवासना तितकी वाढली नाहीं. हॉलंद देशांत इंग्लंडांतल्या सारखे केवळ डामडौला करतां खर्च करणारे वेडे लोकांचा वर्चस्वपणा पहिल्यापासून नव्हता; तेथें राज्यांत थोर म्हटले, म्हणजे सावकार, व व्यापारी हे लोक होते. ह्यास्तव त्यांनीं साध्या रीतीनें व काटकसरीनें वागण्याचा जो कित्ता घातला, तो सर्व देशांत चालू झाला.

मागील सर्व लेखावरून असें दिसतें, कीं इंग्लंड व हॉलंद ह्या दोन देशांत फार दिवसांपासून, व युरोपखंडांतील बहुतेक सर्व देशांत प्रस्तुत काळीं, संग्रहेच्छा कार्यक्षम होण्यास (म्हणजे तिच्या योगानें संग्रह करण्याविषयीं लोकांची प्रवृत्ति होण्यास) एशिया खंडांतल्या प्रमाणें नफ्या-

चा दर फार मोठा असावा लागत नाहीं; तर तो दर फार थोडा असला तरी लोकांची प्रवृत्ति संचय करण्याकडे होते. अशावरून कीं हल्लीं त्या (युरोपखंडांतल्या) देशांत भांडवल वाढण्याची मंदी नपडतां भांडवलाची वृद्धि उत्तरोत्तर अशी जलदीनें होत चालली आहे, कीं तशी पूर्वी कधींच झाली नव्हती; व संपत्तीची वृद्धि होण्याचें दुसरें कारण जी भांडवलाची वृद्धि तिची न्यूनता होण्याचा रंग मुळींच दिसत नाहीं. भांडवलाच्या वृद्धीच्याच संबंधानें पाहिलें, तर संपत्तीची वृद्धि अमर्याद होण्यास योग्य आहे असें दिसतें.

आतां, हें खरें आहे, कीं हल्लीं जो नफ्याचा दर आहे, त्यापेक्षांही तो कमी झाल्यास भांडवल आतां सारखें वाढणार नाहीं; पुष्कळ कमी वाढेल. परंतु भांडवल वाढल्यानें नफ्याचा दर कां उतरावा? ह्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाचें म्हटलें म्हणजे उतरलेलें जें संपत्युत्पत्तीचें तिसरें कारण, त्याचा विचार प्रसक्त होतो. उत्पन्नाच्या वृद्धीस जो प्रतिबंध होतो, तो श्रम व भांडवल ह्यांच्या ठायीं स्वभावकृत न्यूनता असून तिच्या योगानें जर होत नाहीं, तर तो प्रतिबंध स्वभावतः ज्याच्या इयत्तेची मर्यादा आहे, असें जें तिसरें कारण, त्याच्या उत्पादकगुणाच्या न्यूनतेनेंच होतो, असें म्हटलें पाहिजे. तें तिसरें कारण जमीन, ह्यास्तव तिचा, व तिच्या गुणांचा विचार पुढल्या भागांत करतों.

भागबारावा.

जमिनीचें उत्पन्न ज्या नियमानें वाढतें, त्या नियमाविषयीं.

संपत्तीचीं दोन कारणें, श्रम आणि भांडवल, ह्यांच्या व तिसरें कारण जमीन हीच्यामध्यें हा एक भेद आहे, कीं तिसऱ्याच्या ठायीं पहिल्या दोहींच्या प्रमाणें अमर्याद वाढण्याची योग्यता नाहीं, जमिनीच्या विस्ताराची मर्यादा आहे; व ज्यांचे ठायीं उत्पादकशक्ति विशेष अशा ज्या जमिनीच्या जाति आहेत, त्यांचा विस्तार तर सामान्य जमिनीच्या विस्तारापेक्षांही मर्यादित आहे. तसेंच, जमिनीचे ठायीं धान्य, धातू, वगैरे उत्पन्न करण्याची जी शक्ति आहे, तीही अमर्याद नाहीं, हें स्पष्ट आहे. आतां, जमिनीचे हे जे गुण सांगितले, म्हणजे तिचा समर्याद विस्तार, व तिची समर्याद उत्पादकशक्ति, हे गुण संपत्तीच्या वृद्धीचे वास्तविक नियामक होत. ह्यांच्या मर्यादेमुळें संपत्तीच्या वृद्धीची मर्यादा होऊन ती खुंटते.

हे गुण उत्पन्न वृद्धीची चरम मर्यादा होत, ही गोष्ट स्पष्टच आहे, व ती सर्व मान्य करतात. परंतु ह्या चरम मर्यादे पर्यंत उत्पन्न कोठेंच वाढलें नाहीं. तसेंच, पृथ्वीवर असा कोणता देश सांगतां येत नाहीं, कीं जेथें धान्य उत्पन्न होण्या जोग्या यच्चयावत् जमिनीची लागवड होऊन गेली आहे; व त्या जमिनीवर इतकी मशागत होत आहे, कीं त्याज-

मिनींतून, विशेष श्रम केला असतां, विशेष पीक उत्पन्न होत नाहीं. तसेंच, आज पृथ्वीच्या पाठीवर बहुतेक सर्व देशांत जी पुष्कळ पड जमीन आहे; व जी लागवडींत आहे, त्या सर्व जमिनींची व्हावी तितकी मशागत होत नाहीं. ह्या सर्व गोष्टींवरून कितीएक मोठ्या ग्रंथकारांची अशी समजूत आहे (व ती समजूत साधारणपणें स्वाभाविक दिसते.) कीं उत्पन्न वृद्धीची व लोकवृद्धीची जी वर मर्यादा सांगितली, ती मर्यादा अजून फारच दूर आहे; व ती चरम मर्यादा व जगाची सांप्रतस्थिति ह्यांच्यामध्यें निरवधि अंतर आहे, असें म्हटलें तरी चालेल; व हजारों हजार वर्षांनीं कदाचित् त्या मर्यादेचा विचार करण्याचा उपयोग व्यवहारांत आला तर येईल; तेव्हां तसल्या मर्यादेचा विचार प्रकृतकाळीं अगदीं व्यर्थ आहे.

ही जी वर समजूत सांगितली, ही फारच मोठी भ्रांति आहे; व अर्थशास्त्रांतील विषयां विषयीं ज्या लोकांत अनेक भ्रांति आहेत, त्यासर्वांत ह्या भ्रांति सारखी मोठी भ्रांति दुसरी नाहीं. हा प्रकृतविषय सर्वविषयांत मुख्य व मूलभूत आहे. देशांत संपत्ति व उद्योग हीं पुष्कळ असतांही, दारिद्र्य ज्या कारणांनीं असतें, त्या कारणांचें बीज ह्या विषयाच्या विचारांत आहे; ह्यास्तव ह्या विषयाचें पूर्ण विवेचन झाल्यावांचून पुढील विषय कदापि स्पष्ट होणार नाहींत; ह्यास्तव तें विवेचन करणें प्रकृतीं आवश्यक आहे.

जमिनीचे गुण उत्पन्नाच्या वृद्धीस मर्यादा आहेत, म्हणून वर सांगितलें. ह्या स्थळीं ही मर्यादा एकाद्या तटा सारखी आहे, म्हणजे त्या मर्यादेस कोणी पोंचे तों पर्यंत त्याच्या गतीस कांहीं प्रतिबंध होत ना-

हीं, व तो एकवेळ तेथें पोंचला, म्हणजे त्यास मुळींच थांबावें लागतें, असा ह्या प्रकृत मर्यादेचा प्रकार नाहीं; तर ती मर्यादा एकाद्या पराकाष्टेच्या चिंवट पदार्थाचा पडदा असावा अशी आहे. ही मर्यादा, पलीकडे सारतां सारतां, ती पुढें सरकत नाहीं असें तर अजून कधीं ही झालें नाहीं. परंतु ती मर्यादा जितकी मागें सरण्याजोगी आहे, तितकी ती सरल्याच्या आधींच तीपासून प्रतिबंध होऊं लागतो; व ती जसजशी अधिक पलिकडे सारावी, तसतसा उत्तरोत्तर अधिक श्रम करावा लागतो.

देशांत शेतकीचा धंदा बराच वाढला, (मग तो फार वाढावयास नको) लोक बरेंच मन लावून जमिनीची लागवड करूं लागले, व त्यांच्या शेतकींत बरींच चांगलीं आऊतें वापरण्याचा वगैरे परिपाठ चालू झाला, म्हणजे तेव्हांपासून जमिनीच्या उत्पन्नाच्या वृद्धीचा असा नियम दिसूं लागतो, कीं (मग लोकांत शेतकीचें कौशल्य, व माहिती, हीं उत्तम किंवा निकृष्ट किंवा मध्यम कोणत्याही प्रकारचीं असोत) शेतांत ज्या मानानें श्रम वाढवावा, त्या मानानें त्याचें उत्पन्न वाढत नाहीं. ह्यास उदाहरण, शेतांत दुप्पट खपलें, तर दुप्पट धान्य उत्पन्न होत नाहीं. म्हणजे पहिल्या इतकेंच अधिक उत्पन्न करणें झाल्यास पहिल्यानें विवक्षित उत्पन्नास जितका श्रम लागला असेल, त्यापेक्षां अधिक श्रम केल्या वांचून तितकें अधिक उत्पन्न प्राप्त होत नाहीं; व हाच अर्थ शब्दांतरानें सांगतों, कीं ज्या मानानें श्रम वाढवावा, त्यापेक्षां कमी मानानें उत्तरोत्तर उत्पन्न वाढत जातें.

शेतकीच्या उत्पन्नाच्या वृद्धीचा हा सामान्य नियम अर्थ शास्त्रांतील बहुतेक सिद्धांतांचा पाया होय. हा नियम जर भिन्न असता, तर संपत्तीच्या उत्पत्ती विषयीं व तिच्या वांटणी विषयीं जे अनेक नियम हल्लीं दृष्टोत्पत्तीस येतात, त्यांपैकीं बहुतेक अगदीं निराळे झाले असते. अर्थशास्त्रांतील मूलभूत नियमाविषयीं ज्या लोकांत अनेक भ्रांति आहेत, त्या, ह्या प्रकृत नियमाचें ज्ञान त्यांस पुरे न झाल्यामुळें, राहिल्या आहेत. त्यांचें लक्ष्य ह्या मुख्य नियमाकडे नपुरतां कांहीं विवक्षित कार्यांचीं वरवरजीं कारणें दिसतात, त्यांस तेचरम कारणें समजतात.

धान्यादिपदार्थांचें उत्पन्न वाढण्यासाठीं कमी प्रतीच्या जमिनीची लागवड करावी लागती. तेव्हां ह्या तितक्या गोष्टींवरूनच स्पष्ट दिसतें, कीं ज्या मानानें श्रम वाढवावा, त्याच मानानें उत्पन्न वाढत नाहीं. कमी प्रतीची जमीन म्हटली, म्हणजे त्या शब्दांच्याच पोटांत असा अर्थ निष्पन्न होतो, कीं ज्या मानानें त्या जमिनीवर श्रम करावा, त्यापेक्षां कमी मानानें तींत उत्पन्न होतें. जमीन कमी प्रतीची दोन प्रकारांनीं होते. एक प्रकार, तिच्या आंगचा पिकाऊपणा कमी असल्यानें तीस कमीपणा येतो, किंवा तिंतल्या उत्पन्नाची विक्री होण्याचें जें स्थळ, बाजार, त्यापासून ती दूर अंतरावर, किंवा अवघड ठिकाणीं, असल्यानें, तो येतो. पहिला प्रकार असला, म्हणजे तींत उत्पन्न करण्यास श्रम विशेष लागतो; व दुसरा प्रकार असला तर वहन श्रम वाढतो. पाहा, क्ष नामक एका जमिनींत कांहीं खर्च वेंचानें पांच खंडी गहूं उत्पन्न होतात, आणि

दुसरे पांच खंडी म्हणजे एकंदर १० खंडी गहूं उत्पन्न करावयास जर ब नामक कमी पिकाऊ किंवा बाजारापासून ज्यास्त लांब अशा जमिनीची लागवड करावी लागते, तर दाहा खंडी गहूं उत्पन्न करण्यास पांच खंडी गहूं उत्पन्न करण्याच्या खर्चाच्या दुपटीपेक्षां अधिक खर्च लागतो, व शेतकीचें उत्पन्न वाढतें, तें श्रमाच्यापेक्षां कमी मानानें वाढतें असें स्पष्ट दिसतें.

उत्पन्न वाढवणें झाल्यास निकृष्ट प्रतीच्या जमिनींचीच लागवड करावी लागते, असा नियम नाहीं. तो उद्देश, चांगल्या प्रतीच्या जमिनीवर पहिल्यापेक्षां ज्यास्त मशागत केली असतां ही, सिद्ध होतो. ती रीति अशी, कीं चांगलें शेत एकदांचे ठिकाणीं दोनदां किंवा तीनदां नांगरावें लागतें, किंवा नांगरल्यावर कुदळ्यानें ढेकळें फोडून माती चांगली भुसभुशीत करावी, त्यांत उगवलेलें गवत किंवा रानझाडें एकून एक उपटून टाकावीं किंवा पहिल्यापेक्षां चांगलीं आऊतें योजावीं, किंवा विशेष चांगलें व जास्त खत त्यांत घालावें, व तें मातीशीं चांगलें मिळवावें, किंवा पहिल्यापेक्षां अधिक पाणी द्यावें, ह्याप्रकारें मशागतीचे पुष्कळ प्रकार आहेत, ते करावे लागतात, व त्यां हीं करून शेताचें उत्पन्न अधिक होतें. परंतु असें केलें तरी श्रमाच्या व खर्च वेंचाच्या मानानें उत्पन्न वाढत नाहीं. ही गोष्ट कमी प्रतीच्या जमिनींची लागवड सर्वदेशांत होते, ह्यावरून सिद्ध होते. ज्या जमिनी कमी पिकाऊ असतात, किंवा ज्या बाजारापासून दूर असतात, त्यांपासून चांगल्या जमिनीच्या सारखें उत्पन्न होत नाहीं, व लोकांत ज्यास्तजें

धान्य पाहिजे, तें अधिक खर्च केल्या वांचून होत नाहीं, व खर्च वेंच वाढला म्हणजे उत्पन्नाची किंमत अर्थातूच वाढते. लोकवृद्धि झाल्यामुळें अधिक जें धान्य लागतें, तें जर चांगल्या जमिनींतून पहिल्या धान्याच्या इतक्या खर्च वेंचानें उत्पन्न होण्या जोगें असतें, तर त्या जमिनींची लागवड करणाऱ्यांस इतर शेतकऱ्यांपेक्षां कमी दरानें धान्य विकतां येऊन सर्व गिऱ्हाइकें आपणा कडेसच ओढून घेतां यतीं. कमी पिकाऊपणाच्या, किंवा बाजारापासून दूर अंतरावरच्या, जमिनींची लागवड त्यांचे मालक आपल्या निर्वाहा करतां कदाचित् करतील; परंतु नफ्या करतां शेतकीचा रोजगार म्हणून जे करणारे आहेत, ते तसलीं शेतें कदापि करणार नाहींत, कां कीं, ती करण्यापासून त्यांस नफा होणार नाहीं. परंतु त्या उद्योगांत (निकृष्ट जमिनींची लागवड करण्यांत) भांडवल घालण्याविषयीं त्यांची प्रवृत्ति होण्या जोगा त्यांस त्या शेतापासून नफा होतो. ह्यावरून असें सिद्ध होतें, कीं चांगल्या जमिनींची लागवड इतकी झाली आहे, कीं त्या जमिनींपासून विशेष उत्पन्न करणें झाल्यास, निकृष्ट प्रतीच्या जमिनींच्या लागवडीच्या पेक्षां अधिक किंवा निदान बरोबरीनें तरी खर्च केल्या वांचून तें अधिक उत्पन्न होत नाहीं.

इंग्लंड, स्काटलंड, इत्यादि देशांत आपल्या हिंदुस्थानांतल्या प्रमाणें मिरासदार पिढीजाद शेतें करणारे लोक पुष्कळ नाहींत; तर मोठमोठे भांडवलदार लोक नफ्याच्या बुद्धीनें इतर व्यापारां प्रमाणें, जमीनदारांपासून शेतें साऱ्यानें घेऊन, तीं करतात. ही त्या देशांतली रीत वाचणाऱ्यांनीं लक्ष्यांत ठेवली पाहिजे; असो. आतां इंग्लंड आणि

स्काटलंड, ह्या देशांत कांहीं ठिकाणीं लोक शेतकीच्या कामांत फार मशागत करतात, ह्यावरून असें दिसतें, कीं तेथें जमिनीचें उत्पन्न वाढण्यास उत्तरोत्तर अधिक खर्चवेंच लागूं लागला आहे. कां कीं, साधारण रीतीच्या लागवडीपेक्षां फार मशागतीच्या लागडीस खर्च फार लागतो; व तीस खर्च फार लागतो, ह्यास्तव धान्याची किम्मत वढल्याशिवाय ती करण्यांत फायदा असत नाहीं. म्हणून भांडवलवाले चांगली पिकाऊ जमीन पड असल्यास ती टाकून जुन्या जमिनीवर इतका खर्च करणार नाहींत. ज्या देशांत ज्यास्त धान्य उत्पन्न करण्यास पहिल्यानें लागवडींत आलेल्या जमिनी सारखी पिकाऊ व सोईची जमीन मिळत असते, तेथें लोक जुन्या जमिनीवर फार मशागत करीत नाहींत. ते श्रम वाढवला असतां त्याच्या मानानें उत्पन्न वाढतें आहे, तों पर्यंत मात्र जुन्या जमिनीवर श्रम करतात. परंतु श्रमवृद्धीच्या मानापेक्षां उत्पन्न वृद्धीचें मान कमी होऊं लागलें, म्हणजे त्या जमिनीवर श्रम करण्याचें सोडून नव्या पडी लागवडींत घेऊन, देशास अधिक धान्य पाहिजे, तें त्यांत उत्पन्न करतात. अमेरिकादेशांत इंग्लंडचे लोक फिरावयास गेले असतां, तेथील शेतकीची रीत त्यांस कांहीं काळ पर्यंत आवडत नाहीं. तेथील लोक आपल्या शेतांत युरोपांतल्या प्रमाणें मेहनत करीत नाहींत. परंतु त्यांनीं असें करावयाचें कारण, अमेरिकेंतले लोक आळशी आहेत, किंवा त्यांस शेतकीच्या कामाची कळा माहीत चांगलीशी नाहीं, असें नव्हे; तर त्या ठिकाणीं पिकाऊ जमीन पड पुष्कळ, ह्याकरितां त्या लोकांस, युरोपांतल्या प्रमाणें जुन्या जमिनीवर पुष्कळ मेहनत वगैरे के-

त्यांपेक्षां, नव्या पडी लागवडींत घेण्यापासून फायदा अधिक आहे, म्हणून ते तसें करतात. जेव्हां चांगल्या सर्व पिकाऊ जमिनींची लागवड होऊन जाते, व जेव्हां अशा मात्र जमिनी पड असतात, कीं ज्या कमी पिकाच्या असल्यामुळें, किंवा बाजारापासून दूर असल्यामुळे, धान्याची किंमत चढल्याशिवाय, ज्यांची लागवड करण्यापासून नफा होत नाहीं, तेव्हां मात्र जुन्या चांगल्या जमिनींवर फार मशागत करण्यांत नफा असतो; अन्यथा असत नाहीं. कमी प्रतींच्या जमिनींची लागवड करावयाची ती, किंवा श्रमवृद्धीचे मानानें उत्पन्नाची वृद्धि होत नसतांही, जुन्या चांगल्या जमिनीवर अधिक श्रम व अधिक भांडवल ह्यांची योजना करावयाची, ती शेतकरी, व विशेषें करून नफ्याच्याच बुद्धीनें मजुरानें गडी ठेवून शेतकीचा व्यापार करणारे लोक, लागवडींत आलेल्या जमिनी सारख्याच पिकाऊ व सोईच्या पड जमिनी मिळण्या जोग्या असतां, किंवा जुन्या जमिनींचेंच उत्पन्न श्रमवृद्धीच्या मानानें वाढवावयाच्या युक्ति असतां, करीत नाहींत; असा जो वर नियम सांगितला, त्या नियमाचें आणखी उपपादन केलें पाहिजे; व त्या नियमास कांहीं अपवाद आहेत, ते दाखविले पाहिजेत. देशांत कमी प्रतींच्या जमिनींची लागवड होत असली किंवा श्रमवृद्धीच्या मानानें उत्पन्नवृद्धि होत नसतांही जुन्या चांगल्या जमिनींवर लोक विशेष श्रम करूं लागले, म्हणजे त्या देशांत श्रमवृद्धीच्या मानानें उत्पन्नवृद्धि होण्याचे उपाय राहिले नाहींत, असें सर्वकाळ अनुमान करतां येत नाहीं. कारण दलदल जमिनींतलें पाणी काढून देऊन त्या कोरड्या करणें, किंवा जमिनी चांगल्या आहेत, परंतु त्यांस

पाणी चांगलें मुबलक न मिळाल्यामुळें त्यांत पीक चांगलें पुष्कळ होत नसतें, तसल्या जमिनींत पाटबांधून वगैरे अक्षय पाणी आणणें, किंवा जमिनीचा पिकाऊपणा अक्षय वाढण्याजोगे चुना, वाळू, वगैरे पदार्थ तींत घालणें, इत्यादि श्रमवृद्धीच्या मानानें किंबहुना त्यापेक्षां अधिक मानानें उत्पन्न वाढण्याचे उपाय योजण्याचे पूर्वींच बहुतेक सर्वदेशांत कमी प्रतींच्या जमिनी लागवडींत येतात, किंवा जुन्या जमिनीवर थोड्या उत्पन्ना करतां विशेष मशागत होऊं लागते. असें होण्याचें कारण हें आहे, कीं वर सांगितल्या उपायांनीं उत्पन्न वाढतें खरें; परंतु तें सिद्ध करण्यास फारच श्रम व फार भांडवलही लागतात; व त्यांपासून नफा होण्यास फार काळ लागतो. ह्यास्तव भांडवलवाले अत्यंत सोईवार रीतीनें सर्वकाळ आपलें भांडवल कामास लावूं पाहात आहेत, व त्यांस दुसरीं लौकर नफा होण्याचीं कामें सांपडत आहेत, तर ते फार उशिरानें नफा होणाऱ्यावर सांगितलेल्या व्यापारांत भांडवल घालणार नाहींत. परंतु ह्या व्यापारांत नफा थोड थोडा होतो, तरी तो बहुत दिवस होतो; ह्यास्तव तो एकंदर करून पाहातां, फारच मोठा असतो, ह्या हिशोबानें हे व्यापार भांडवल घालण्यास अत्यंत सोईवार असें म्हटलें, तर तें म्हणणें खरें आहे. परंतु लोकांत व्यापार करण्याची बुद्धि फारच वाढत असते, तेव्हां लवकर होणारें थोडें उत्पन्न टाकून विलंबें करून होणारें, परंतु एकंदरी पाहातां फार, अशा उत्पन्नाकडे लक्ष्य देण्याची लोकांची प्रवृत्ति होते; व व्यापार करण्याची बुद्धि जरी लोकांत पुष्कळ वाढली असली, तरी जमिनीच्या मालकी विषयीं, व ती सान्यानें करण्याविषयीं सरकारी कायदे व देशाचाली

अशा असतात, कीं त्यांच्या योगानें देशांत भांडवल असलें, तरी भांडवलवाले संतोषानें शेतकीच्या कामांत फारसें भांडवल घालीत नाहींत; आणि ह्यामुळें देशांत लोकवृद्धि झाल्यामुळें जर धान्य लागलें, तर लोक श्रमवृद्धीच्या मानानें उत्पन्नवृद्धि होण्या जोगे वर सांगितलले उपाय व्हावया जोगे असतांही, ते सोडून ज्यांत श्रमवृद्धीच्या माना पेक्षां कमी मानानें उत्पन्नवृद्धि होते, असल्या उपायांनीं ते ज्यास्त धान्य उत्पन्न करतात. आज इंग्लंडांत ज्या शेतकीच्या सुधारणा लोकांस माहीत आहेत, व ज्या केल्या असतां हल्लीं धान्यास त्या देशांत जो भाव आहे, त्या भावा प्रमाणें नफा होईल, म्हणजे ज्या सुधारणुकांच्या खर्चाच्या मानानें, किंवा त्यापेक्षां अधिकही, उत्पन्न होईल, त्या सुधारणुका लोकांनीं भांडवल खर्चून पुढील वर्षीं केल्यास, असा परिणाम होईल, कीं नव्या कमी प्रतीच्या जमिनींची लागवड किती एक वर्षें पर्यंत करावी लागणार नाहीं, व हल्लीं ज्या कमी प्रतीच्या जमिनींची लागवड होत आहे, त्यांतून बाजारापासून दूरदूर अशा कांहींची लागवड होणें ही कदाचित् बंद होईल; किंवा विवक्षित ज्या सुधारणा आहेत, त्या वाईट जमिनींच्या चांगल्या जमिनी करण्या जोग्या आहेत, ह्यास्तव चांगल्या जमिनींची, हल्लीं फार श्रम व भांडवल लावून जी मशागत थोड्या उत्पन्ना करतां करतात, ती कदाचित् बंद होऊन इंग्लंडांतील शेतकी अमेरिकेंतील शेतकी सारखी होईल; व ज्या सुधाराव या जोग्याच नसतील अशा वाईट जमिनी मुळींच पड पडतील; व देशांतल्या जमिनींचें एकंदर उत्पन्न श्रमाच्या मानानें पहिल्यापेक्षां

अधिक होईल; व कमी उत्पन्न होण्याचा जो साधारण नियम आहे, तो कांहीं वेळ चालण्याचा तहकूब होईल. आतां असें झालें, तरी देशांत पाहिजे तितकें सगळें धान्य चांगल्या जमिनींतून उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं. तर कमी प्रतीच्या जमिनींची लागवड करावी लागेलच; व त्या पासून श्रमाच्या मानानें चांगल्या जमिनीपेक्षां कमी उत्पन्न होईल. तसें च जसजशी देशांतली प्रजा वाढेल, तसतशी कमी प्रतीच्या जमिनीला-गवडींत घ्याव्या लागून पुनः कमी उत्पन्नाचा नियम चालू होईल; आणि श्रमाच्यापेक्षां कमी कमी मानानें उत्पन्न होऊं लागेल.

जमिनीचें उत्पन्न श्रमाच्या संबंधानें पाहातां उत्तरोत्तर उतरत्या प्रमाणानें वाढतें, म्हणून जें आम्ही वर लिहिलें आहे, तो (प्रासंगिक अपवाद सोडले असतां) शेतकीच्या उत्पन्नाच्या वृद्धीचा व्यापक नियम होय. आतां कितीएक ग्रंथकार हा वर सांगितलेला नियम मुळींच मान्य करीत नाहींत. ते असें म्हणतात, कीं शेतकीची कला जसजशी वाढत जाते, व त्या कामांत जसजसें अधिकाधिक भांडवल लागत जातें, तसतसें जमिनीचें उत्पन्न श्रमाच्या मानानें कमी तर होत नाहींच; पण उलटें अधिकाधिक वाढतें. व ह्या आमच्या मतास आजपर्यंतची लोकस्थिति च मोठें बलवत्तर साधक प्रमाण आहे, असें ते म्हणतात. ते म्हणतात, कीं प्राचीनकाळीं इंग्लंडांत वगैरे उत्तम प्रकारच्या जमिनीपासून दरविघ्यास जें उत्पन्न होत होतें, तितकें उत्पन्न, सांप्रत काळीं तितक्याच श्रमानें, अत्यंत निकृष्ट ज्या जमिनी आहेत, त्यांतल्या प्रत्येक विघ्यास होत आहे.

आतां, हें त्या ग्रंथकारांचें बोलणें कदाचित् खरें असेल, व ते त्यांचें बोलणें अगदीं शब्दशः खरें नसलें, तरी त्या बोलण्यांत पुष्कळ वास्तवांश आहे, ह्याविषयीं संशय नाहीं. इंग्लंडांत प्राचीन काळीं एकंदर लोक संख्येच्या मानानें जितके शेतकरी असत, त्यांपेक्षां सांप्रत ते कमी आहेत, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु ह्या गोष्टीवरून ज्या नियमा विषयीं प्रकृतीं विचार चालला आहे, तो नियम नाहीं, असें सिद्ध होत नाहीं; तर इतकेंच सिद्ध होतें, कीं शेतकीचें उत्पन्न क्षीयमाण प्रमाणानें वाढण्याचा जो नियम सांगितला; तद्विरुद्ध एक दुसरा नियम बहुतेक काळीं लोकांत चाललेला असतां, त्या दुसऱ्या नियमाच्या योगानें पहिल्या नियमाचें कार्य कांहीं काळ बंद होतें. आतां आपण त्या विरुद्ध नियमाचें विवेचन करूं. हें विरुद्ध कारण म्हटलें, म्हणजे लोकांच्या स्थितीचा वाढणारा उत्कर्ष. आतां लोकस्थितीचा उत्कर्ष ह्या इतक्या व्यापक शब्दाचा प्रयोग करण्याचें प्रयोजन असें आहे, कीं प्रकृतस्थळीं संग्राह्य कारणें अनेक प्रकारचीं अनेक आहेत, त्या सर्वांचा समावेश या शब्दाच्या अर्थांत व्हावा.

त्या कारणां पैकीं अत्यंत स्पष्ट कारणें म्हटलीं म्हणजे कृषिकर्माचें ज्ञान, कौशल्य, व त्या कामांतल्या अनेक युक्ति हीं होत. शेतकीच्या कामांत सुधारणा करण्याचे प्रकार दोन. पहिल्या प्रकारांत, ज्यांहीं करून श्रमाच्यापेक्षां अधिक मानानें उत्पन्न वाढतें, त्या सर्व गोष्टींचा संग्रह होतो; व दुसऱ्या प्रकारांत, ज्यांहीं करून उत्पन्नाची वास्तविक वृद्धि होत नाहीं, पण पूर्वी जें उत्पन्न होत असतें, तेंच पहिल्यापेक्षां कमी

श्रमानें व कमी खर्चानें होतें, त्या गोष्टी येतात. इंग्लंडांत पूर्वीं दोनतीन वर्षां आड जमिनी पड टाकाव्या लागत, म्हणून मागें एकवेळ सांगितलें आहेच; आलीकडे अशी कल्पना निघाली आहे, कीं त्या पड टाकाव्या लागत नाहींत, तर दरदरवर्षी एकच धान्य न पेरतां पाळी पाळीनें अनेक धान्यें वगैरे शेतांत करतात. ही रीत पहिल्या प्रकारची सुधारणा होय. तसेंच, त्यादेशांत विलायती गवत लावण्याची चाल शेंपन्नास वर्षांतच चालू झाली आहे, तिणें करून जमिनीचें एकंदर उत्पन्न वाढलें, इतकेंच नाहीं; तर चारा वाढल्यामुळें गुरें वाढून, त्यांच्या योगानें खत वाढून, देशांत धान्य विशेष होऊं लागलें. तसेंच, विशेष पोषक जे जिन्नस, जसे, बटाटे, रताळीं वगैरे, व विशेष उत्पन्नाचे पदार्थ, जसे, विलायती ऊंस, विलायती कापूस इत्यादि, ह्यांची लागवड चालू करणें हें उत्पन्न वाढण्याचा एक उपाय आहे. तसेंच, नाना प्रकारच्या खतांच्या गुणांची माहिती, व त्यांची योजना करण्याचें ज्ञान, हीं ही पहिल्या प्रकारांतच येतात. ज्या जनावरांच्या मांसावर मनुष्यांचें पोषण होतें, व ज्यांचा शेतकींत उपयोग घडतो, व ज्यांपासून दूध तूप होतें, असल्या जनावरांची ऊर्जा करण्याची व त्यांची संतति वाढण्याची कला, व माहिती, हीं ही ह्याच वर्गांत मोडतात. ह्याप्रकारें अनेक उदाहरणें जाणावीं. दुसऱ्या प्रकारच्या सुधारणा; ज्यांनीं उत्पन्न तर वाढत नाहीं, पण तेंच उत्पन्न करण्याचा श्रम व खर्च कमी होतात. त्याप्रकारांत आऊतें चांगलीं करण्याच्या कल्पना येतात. नांगर, मोट, घरट, विळे, इत्यादिकांची सुधारणा झाली असतां, तिच्या योगानें पीक तर वाढत नाहीं; पण तेंच पीक पहिल्यापेक्षां

कमी श्रमानें प्राप्त होतें; आणि तेणेंकरून लोकसंख्या वाढल्यानें धान्य वगैरे भक्ष्यपदार्थ उत्पन्न करण्याचा खर्च जो वाढत असतो, तो कमी होतो.

शेतकीच्या कामांत दुसऱ्या प्रकारच्या सुधारणा सांगितल्या, त्यांच्याच सारखा वाहक श्रमांच्या सुधारणांचाही परिणाम आहे. चांगले रस्ते, व चांगलीं आऊतें, ह्यांपासून एकसारखेंच कार्य होतें. धान्यादि माल उत्पन्न करण्यांत श्रम कमी पुरूं लागला काय, किंवा तो माल जेथें खपतो, तेथें तो नेण्याचा श्रम कमी झाला काय, कोणतें झालें तरी फळ सारखेंच होतें. रस्ते वगैरे झाल्यानें खत वगैरे नेण्याचा खर्च कमी होतो; आणि तेणें करून एकंदर शेतकीचा श्रम कमी होतो; हा एक रस्ते वगैरे चांगले झाल्यापासून फायदा आहेच. सडका, लोखंडी रस्ते, कालवे, वगैरे झाले, म्हणजे माल स्वल्पांत जाऊं येऊं लागतो, आणि तेणें करून तो माल उत्पन्न करण्याचा श्रम कमी झाल्याप्रमाणें होतें; — म्हणजे माल उत्पन्न करण्यास कमी श्रम पुरूं लागला असतां, जसा तो माल गिऱ्हाइकांस स्वस्ता मिळूं लागतो, तसेंच, तो माल कमी खर्चानें जाऊं लागण्यानें ही तो स्वस्त होतो. तसेंच, सडकांच्या वगैरे योगानें शेतकीच्या कामास उपयोगी जीं हत्यारें वगैरे असतात, तीं वाहक श्रम कमी झाल्यानें कमी किमतीनें मिळूं लागून तद्द्वारा उत्पन्नाचा खर्च कमी होऊं लागतो. तसेंच, सडकादिक नसतां उत्पन्नाचा खप नसल्यामुळें ज्या जमिनींची लागवड करण्यांत, किंवा त्यांत चांगलें उंच उत्पन्न करण्यांत फायदा नसतो, तो फायदा, सडका

वगैरे झाल्यामुळें थोड्या खर्चांत माल दूरदूर जाऊं येऊं लागल्यानें त्या-मालाचा खप वाढून, होऊं लागतो; आणि येणें करून देशाचें, खर्च वा-ढल्यावांचून, उत्पन्न वाढतें. तसेंच समुद्रावरचा व्यापार ज्यादेशांत पु-ष्कळ असतो, त्या देशास गलबतें चालवायाची, व ती बांधण्याची वगैरे, कला वाढली असतां, तसाच मोठा फायदा होतो.

ह्याप्रमाणें विचार करून पाहातां असें दिसतें, कीं केवळ शिल्पां-तल्या ज्या सुधारणा, ज्या सुधारणांचा शेतकीच्या कामाशीं कांहीं एक विशेष संबंध पहिल्यानें लक्ष्यांत येत नाहीं, तसल्या सुधारणांपासून देखील मनुष्यांच्या उपजीविकेच्या खर्च कमी होतो. मातींतून लोखंड गाळण्याचे कृतींत मोठी सुधारणा होऊन लोखंड स्वस्त झालें असतां, नांगर, वगैरे विशेष स्वस्त होतील. तसेंच त्या सुधारणांच्या योगानें सड-का, लोखंडी रस्ते, कालवे, गाड्या, गलबतें, वगैरे करण्याचा खर्च कमी होईल. ज्या अनेक कामांत, महाग असल्यामुळें लोखंड आज लागत नाहीं, त्यांत तें लागूं लागेल; आणि तेणें करून उपजीविकेचे पदार्थ उ-त्पन्न करण्याचा एकंदर खर्च व श्रम कमी होतील. असेंच, हल्लीं धान्य जां-त्यांनीं दळावें लागतें, तर जांत्यांबद्दल पवनचक्या, किंवा पाणचक्या, व्यवहारांत चालू झाल्या; व मोटांनीं पाणी काढण्याच्या ठिकाणीं वाफे-च्या यंत्रांची योजना झाली; तरी वरच्या सुधारणां सारखेंच कार्य होई-ल. वाहकश्रमांत सुधारणा होऊन जिन्नस इकडून तिकडे कमी खर्चा-नें आऊं येऊं लागल्यानें जो नफा होतो, तो वर सांगितलाच आहे; त्या वरून इंजनरीच्या कामांत ज्या अनेक कला निघाल्या आहेत, त्यांचा,

परंपरेनें उपजीविकेचा खर्च कमी करण्याकडे, उपयोग आहे, हें वाचणा-ऱ्यांनीं थोडा विचार केला असतां, त्यांच्या ध्यानांत येईल. जमिनीची सम पातळी काढण्याच्या कलेचा, सडका, लोखंडी रस्ते, कालवे, वगैरे बांधण्याच्या कामांत, मोठा उपयोग आहे. तसेंच, तळीं, बांध, धरणें, पाट, बांधण्याच्या कामांत सुधारणा होऊन तीं कामें अल्पश्रमांत होऊं लागलीं, किंवा पुष्कळ दिवस टिकूं लागलीं, तर त्यांच्या योगानें उपजीविकेचे पदार्थ उत्पन्न करण्याचा श्रम कमी होईल.

शिल्पाच्या कामांत अशा ज्या सुधारणा आहेत, कीं ज्यांपासून उपजीविकेचे उपयोगी धान्यादि पदार्थांची उत्पत्ति वाढण्यास कोणताही उपयोग घडत नाहीं, व तसें न घडल्यामुळें जमिनीचें उत्पन्न श्रमाच्यामानानें उत्तरोत्तर कमी होणें, ज्या सुधारणांनीं बंद होत नाहीं; त्या सुधारणांपासून देखील जें कार्य घडतें, त्याचा परिणाम जमिनीचें उत्पन्न वाढण्याच्या सारखाच आहे. जमिनीचें उत्पन्न कमी होण्याचें त्या सुधारणांनीं बंद झालें नाहीं, तरी त्या नियमापासून होणाऱ्या तोट्या एवढा व कधीं कधीं त्या तोट्यापेक्षां मोठा, असा नफा त्या सुधारणांनीं होतो.

शिल्पानें जे जे जिन्नस तयार होतात, त्या सर्वांचीं द्रव्यें जमिनीपासून प्राप्त होतात, व त्या द्रव्यांपैकीं बहुत द्रव्यें शेतकीपासूनच होतात. वस्त्रें उत्पन्न करण्याचीं द्रव्यें कापूस, ताग, हीं तर शेतांतच पिकतात; रेशीम लोंकर हीं साक्षात् शेतांत पिकत नाहींत, तरी तीं ज्या रेशमी किड्यांपासून, व बकऱ्यांपासून उत्पन्न होतात; त्या प्राण्यांचें उपजीवन शेतकीच्या उत्पन्नावर (तुतीचा पाला, गवत वगैरे ह्यांवर)

होतें. तस्मात् वस्त्रांचीं सर्व द्रव्यें केवळ जमिनीपासून होतात, असें म्हटलें पाहिजे. ह्याप्रमाणेंच धातूंच्या पदार्थांचीं द्रव्यें जीं तांबें, लोखंड, वगैरे धातु, तीं ही जमिनींतून प्राप्त होतात. जसजशी लोकसंख्या वाढत जाते, व अधिक अधिक उत्पन्न लागूं लागतें, तसतशी जमिनीची उत्पादकशक्ति कमी होऊन, धान्यादि उत्पन्न करण्याप्रमाणें, शिल्पांचीं द्रव्यें उत्पन्न करण्यास ही उत्पन्नाच्या मानानें अधिक अधिक श्रम करावा लागतो. परंतु शिल्पकृत जिनसांस एकंदर जो खर्च लागतो, त्याशीं ताडून पाहिलें असतां त्यांचें द्रव्य उत्पन्न करण्याचा खर्च फारच थोडा असतो; ह्यास्तव तो जिन्नस तयार करण्यास लागलेल्या एकंदर श्रमांत द्रव्य उत्पन्न करण्याचा श्रम कितीएक ठिकाणीं हिशोबांत सुद्धां धरण्याजोगा असत नाहीं. पाहा, शालजोडी, शेला, घड्याळ, वगैरे पदार्थांच्या उदाहरणांत, द्रव्योत्पत्ति करण्याचा श्रम सर्व श्रमाचा हजारावा वांटा असेल, कीं नाहीं; कोणजाणे? जमिनींतून पदार्थ उत्पन्न करण्याचा श्रम खेरीज करून बाकी जो श्रम, म्हणजे पदार्थ विवक्षित रीतीनें तयार करण्याचा श्रम, तो तयार करण्याचे पदार्थ जसजसे पुष्कळ, तसतसा सर्वकाळ, कमी पुरूं लागतो. शेतकीच्या कामापेक्षां शिल्पाच्या कामांत, श्रमाची गरज कमी करणाऱ्या यंत्रादियुक्ति निघून त्यांची योजना होण्यास, फारच पुष्कळ जागा असते; व श्रमाचा विभाग, व त्याची यथायोग्य योजनाहीं झाल्यापासून किती श्रम कमी होतो, व त्या सुधारणा पूर्ण होण्यास मोठ्या खपाची, व कारखाने वाढवण्याची, आवश्यकता किती असते, हें मागें सांगितलेंच आहे; तर सर्वगोष्टींचा विचार एकंदर कर-

तां, असें दिसतें, कीं शिल्पकृत पदार्थांची उत्पत्ति जसजशी वाढती तसतसा त्यांच्या उत्पत्तीचा एकंदर खर्च कमी करण्याचीं कारणें इतकीं होतात, कीं त्यांपुढें त्यांच्या उत्पत्तीचा उत्तरोत्तर खर्च वाढवणारें जें एक कारण (जमिनीचें उत्पन्न उत्तरोत्तर श्रमाच्या मानानें कमी होण्याचा नियम) त्याचें कांहींच चालत नाहीं. ह्यास्तव लोकवृद्धि झाल्यामुळें व लोकांच्या गरजा वाढल्यामुळें, शिल्पाच्या कामांत जे अधिक अधिक पदार्थ लागतात, ते उत्पन्न करावयास त्यांच्या इयत्तेच्या मानानें उत्तरोत्तर अधिक अधिक श्रम न लागतां, उलटा कमी कमी श्रम पुरतो. ही गोष्ट लोकस्थितीवरून ही सिद्ध होते. ती अशी, कीं इंग्लंडादि विद्याचार संपन्न देशांत गेल्या दोनशें वर्षांत बहुतेक सर्व शिल्पकृत पदार्थांची किंमत व मोल हीं उत्तरोत्तर उतरत आलीं आहेत; व गेल्या साठसत्तर वर्षांत ज्या यंत्रादि सर्वोत्कृष्ट युक्ति त्या देशांत निघाल्या, त्यांच्या योगानें तर त्या किंमती फारच उतरल्या आहेत; व ह्यापुढें त्या कोठपर्यंत उतरत जातील, ह्याची कल्पना देखील आज करतां येत नाहीं. असो.

आतां, ही गोष्ट चांगली संभवयुक्तिक आहे, कीं शेतकीचें उत्पन्न कदाचित् उत्तरोत्तर श्रमाच्या मानानें कमी कमी होत जाईल, व तसें झाल्यानें धान्यादि उपजीविकेच्या पदार्थांची किंमत उत्तरोत्तर वाढत जाईल, आणि नवे नवे लोक वाढतील, त्या सर्वांस एकंदर लोकांच्या उपजीविकेकरतां शेतकीचें काम करावें लागेल; व इकडे शेतकीचें उत्पन्न कमी कमी होऊन, तिकडे अधिक अधिक श्रमाची गरज लागत असतां, तिकडे शिल्पाच्या सर्व कामांत श्रमाचें उत्पादकत्व असें जलद वाढेल, कीं शिल्पाच्या

कामाकडला श्रम कमी करून तो शेतकीच्या कामाकडे लावतां येईल; आणि श्रम कमी झाला, तरी शिल्पकृत पदार्थांचें उत्पन्न वाढेल; आणि तेणेंकरून, एकंदर पाहातां, देशांतील लोकांचा उत्तरोत्तर निर्वाह चांगला होत जाईल; व हा फायदा कदाचित् अत्यंत गरीब लोकांस सुद्धां प्राप्त होईल. तो असा, कीं धान्यादि उत्तरोत्तर माहाग झाल्यामुळें झालेल्या त्यांच्या तोट्यापेक्षां त्यांस वस्त्र प्रावरणादि स्वस्त झाल्यानें नफा अधिक होईल.

ह्या प्रमाणें विचार करतां असें दिसतें, कीं संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कोणत्याही कामांत सुधारणा झाली असतां, तिच्या पासून कोणत्या तरी रीतीनें शेतकीच्या श्रमाचें उत्पादकत्व उत्तरोत्तर कमी होण्याच्या नियमाच्या कार्यास प्रतिबंध होतो, व असें संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या कामांतल्याच सुधारणांपासून होतें, असें नाहीं; तर राज व्यवस्थेंत किंवा देशाच्या कायद्यांत सुधारणा झाल्या असतां, व लोकांच्या परस्पर संबंधांत, व त्यांच्या आचरणांत, सुधारणा झाल्या असतां, त्या बहुतेक सर्व सुधारणांपासून त्या नियमाच्या कार्याचा, साक्षात्, किंवा परंपरेनें, अशा कोणत्या तरी रीतीनें, प्रतिबंध होतो. पाहा, देशांत वाईट कायदे असतात, किंवा जुलमी कर असतात, जे कर असल्यानें मनुष्यांची उत्पन्न वाढवण्या विषयीं प्रवृत्ति होत नाहीं; तसेंच, ज्या लोक चालीनीं ज्यांस जो व्यापार अत्यंत हितावह वाटतो, तो करण्यास प्रतिबंध असतो; किंवा नानाप्रकारचे अप्रयोजक खर्च करावे लागतात; किंवा मद्यपान, व्यभिचार, विश्वास घात वगैरे, लोकांत अनेक दुराचार असतात, किं

वा राज्य नियम वाईट असल्यामुळें राजास वत्याच्या कामगारांस प्रजेस पीडा करतां येते; किंवा त्यांच्या संपत्तीचे हरण करतां येतें, किंवा राजाच्या अशक्तपणामुळें वगैरे देशांत दंगे व चोरावी फार असतात, इत्यादि जे अनेक राज दोष व लोक दोष ह्यांचें निवारण ज्या कारणांनीं होतें, त्यांपासून तसेंच कार्य उत्पन्न होतें,-म्हणजे श्रमाचें साधारण उत्पन्न वाढतें. परदेशाशीं व्यापार करण्याची मनाई, किंवा परदेशांतला माल न यावा, म्हणून त्या मालावर जबर जकाती, व देशांतल्या देशांत जकाती व नाना प्रकारचे व्यर्थ हक्क, व बाबी, ज्यांच्या योगानें वास्तविक श्रम कर्त्याचा उत्पन्नाचा वांटा कमी होऊन श्रम न करणाऱ्यास तें फुकट मिळतें; त्या जकाती, बाबी वगैरे मोडल्यापासून तसाच उत्तम परिणाम होतो. शेतकऱ्यांपासून योग्य रीतीनें सारा घेण्याचा प्रकार, व त्यांस मोठ मोठाले कौल देणें, व त्यांस जेव्हां पाहिजे तेव्हां शेत सोडण्याची मोकळीक देणें, व त्यांपासून योग्य काळीं पट्टी घेणें, व त्यांवर सरकारी अम्मलदारांस जुलूम करतां न येईल अशी तजवीज करणें, इत्यादि ज्या सर्व उत्तम गोष्टी सरकारांनीं आलीकडे चालू केल्या आहेत, त्यांपासून उत्पन्न वाढण्यास मोठा उपयोग आहे.

लोकांत विद्येचा प्रसार होण्याच्या युक्तिआहेत, त्यांचा परिणाम फारच हितावह आहे, असें म्हटलें पाहिजे. श्रम करणाऱ्याच्या आंगीं समंजसपणा असणें हा गुण त्याच्या श्रमास विशेष उत्पादकत्व घेण्यास फारच आवश्यक आहे. तो समंजसपणा आमच्या ह्या देशांतल्याच श्रम कर्त्यांच्या आंगीं कमी आहे, असें नाहीं. आतां कदाचि-

त् ह्या देशांत तो फारच कमी असेल; परंतु ती कमताई आपणास अलंत विद्याचार संपन्न म्हणवणाऱ्या अशा कांहीं देशांत इतकी आहे, कीं ही कमताई दूर केली असतां, जितका नफा होईल, तितका दुसऱ्या कोणत्या कल्यापासून होईल असें दिसत नाहीं; असें मोठ्या मोठ्या ग्रंथकारांचें म्हणणें आहे. ह्या देशांत अनेक कारखाने वगैरे झाले असतां, मोठें हित होईल खरें, परंतु मला वाटतें, कीं लोकांचा साधारण समंजसपणा वाढल्यानें जें हित होईल, तें हित त्याहीपेक्षां मोठें होईल. फार तर काय, ते कारखाने वगैरे इकडे होण्यास सुद्धां तो समंजसपणाच मुख्यत्वें करून कारण आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. असो. सावधपणा, विश्वासुकपणा, मित व्यय करण्याचा स्वभाव, हे गुण श्रम कर्त्यांचे ठायीं किंबहुना सर्व मनुष्यांचें ठायीं आवश्यक आहेत. तसेंच, चाकर धनी, देणारा घेणारा, इत्यादिकांच्या ठायीं परस्पर मित्रभाव, परस्परांच्या हिताकडे परस्परांचें लक्ष्य, हे गुण लोकांत साधारणरूपें चालू झाल्यास देशाचें, किंबहुना जगाचें, किती कल्याण होईल बरें? समंजसपणा, व सदाचरणप्रीति, हीं वाढलीं असतां, श्रमकरून पोट भरणारांचेंच कल्याण होईल असें नाहीं; तर ज्यांस रिकामा वेळ सांपडतो, असे जे श्रीमान् लोक ह्यांच्या ठायीं हे गुण आले असतां, त्यांस उपयुक्त ज्ञान प्राप्त झालें असतां, व त्यांचा विचार, सद्वासना, व लोकप्रीति, हीं वाढलीं असतां, ते लोक देशांतली संपत्ति वाढण्याच्या पुष्कळ युक्ति चालू करण्यास, व त्या युक्ति वाढवण्यास, कारण होतील. तसेंच, ते लोक विद्वान्, व सदाचरणी, झाल्यास त्यांच्या हातून देशांतलें राज्य नियम व लोकचाली चां-

गल्या होतील. सारांश, कोणत्याही मानवी कृत्यांत सुधारणा झाली असतां, तीपासून जे अनेक हितावह परिणाम होतात, त्यांत बहुत करून हा एक परिणाम होतो, कीं श्रमाची उत्पादकता वाढते. आतां विद्याभ्यासादिकांच्या योगानें मनुष्याचें मन विकसित होऊन त्यास विद्येची, व उत्तम कलांची, गोडी लागली असतां, त्याचें लक्ष्य सर्वात्मभावें संपत्ति उत्पन्न करण्याकडे लागणार नाहीं, खरें; तरी त्या कामाकडे तो जो श्रम करील, तो बहुतकरून नेहमीं विशेष फलोत्पादक होईल.

शेतकीच्या उत्पन्नाची इयत्ता नियमित करणारे जे वर दोन परस्पर विरुद्ध नियम सांगितले, त्यांच्या स्वरूपाच्या विचारापासून जे मुख्य मुख्य सिद्धान्त ठरतात, ते सांगण्याच्या पूर्वीं आपणास एक गोष्ट सांगितली पाहिजे, कीं शेतकीच्या विषयीं कमी उत्पन्नाचा जो नियम सांगितला, तोच नियम, जमिनीपासून ज्यांचीं द्रव्यें प्राप्त होतात, त्या सर्व कलांविषयीं लागू आहे. उदाहरणार्थ खाणीचें काम घ्या. खाणींत जसजसें अधिक खणीत जावें, तसतसा उत्पन्नाच्या मानानें खर्च वाढत जातो; व खाणीच्या कामांत शेतकीच्या कामापेक्षां एक दोष विशेष आहे, तो असा, कीं खाणींतून जो पदार्थ काढावा, तो तींत शेतकींतल्या प्रमाणें पुढील वर्षीं पुनः उत्पन्न होत नाहीं; ह्यामुळें शेवटीं खाणीचें उत्पन्न मुळींच संपण्याचा निश्चय आहे, एवढेंच नाहीं; तर हल्लीं जरी इंग्लंडांतल्या कोळशांच्या खाणी रिकाम्या होण्याचें चिन्ह अगदीं दिसत नाहीं, तथापि दरदर वर्षीं त्या खणण्या-

चा खर्च उत्पन्नाच्या मानानें अधिक अधिक लागतो; तो ह्या कारणांनीं कीं खाण उत्तरोत्तर विशेष खोल, किंवा आडवी लांब, खणावी लागते. तसेंच, खळींतलें पाणी उपसून काढण्यास अधिक श्रम करावा लागतो. आंतली धातूंची माती, किंवा कोळसे, वगैरे अधिक खोल तळापासून वर शेंदावे लागतात, व आडवी खाण गेली असल्यास खाणीच्या तोंडाशीं आणावया करतां विशेष अंतरावर न्यावे लागतात. एवढ्याच विचारा वरून पाहातां, कमी उत्पन्न होण्याचा नियम शेतकीपेक्षां खाणीच्या कामास विशेष लागू दिसतो; परंतु खाणीच्या कामांत जो एक मोठा गुण आहे, तो शेतकींत नाहीं. तो गुण हा, कीं खाणीच्या कामांत नाना प्रकारच्या सुधारणा होण्यास पराकाष्ठेची जागा आहे, तितकी जागा शेतकींत नाहीं. वाफेच्या यंत्राची योजना प्रथम मोठ्या कामाकडे झाली, ती खाणीच्या कामांत झाली, व मातीपासून शुद्ध धातू काढण्याच्या कृतींत रसायन शास्त्राच्या योगानें पुष्कळ सुधारणा झाल्या आहेत; व पुढें किती होतील, त्यांची मर्यादा दिसत नाहीं. तसेंच, वरच्या वर नव्या नव्या जुन्यां सारख्याव जुन्यांपेक्षां चांगल्या खाणी सांपडतात, तेणेंकरून खाणीच्या कामांत कमी उत्पन्नाचा नियम चालू होण्यास पुष्कळ काळपर्यंत प्रतिबंध होईल.

ह्या सर्व भागाचा सारांश असा दिसतो, कीं संपत्तीच्या उत्पन्नाचीं जमीन वगैरे नियमित विस्ताराचीं व नियमित इयत्तेचीं, जीं स्वाभाविक कारणें आहेत, त्यांची उत्पादक शक्ति सांसिद्धिक आहे, इतकें

च नाहीं; तर त्या चरम अवधी पर्यंत उत्पन्न पोहंचण्याचें आधींच पुष्क-
ळवेळ, जस जसें अधिक उत्पन्न करूं लागावें, तसतसा उत्पन्नाच्या मा-
नानें अधिकअधिक श्रम लागूं लागतो, ही एक गोष्ट; व ज्या ज्या गोष्टीं-
नीं मनुष्याची शक्ति जड पदार्थावर चालू होऊन ते पदार्थ त्यांच्या अ-
मलांत येतात, त्या त्या गोष्टींनीं, व विशेषतः त्या पदार्थांच्या कार्यकार-
णभावाचें ज्ञान होऊन त्या पदार्थांची स्थिति पाहिजे तशी त्यांस कर-
तां आल्यानें, उत्पन्न कमी होण्याच्या सामान्य नियमांचा प्रतिबंध होतो;
व कधीं कधीं उत्पन्न कमी न होतां उलटें वाढतें, ही दुसरी गोष्ट.

भाग तेरावा.

मागल्या तीन भागांत सांगितलेल्या नियमांचीं कार्यें.

मागल्या तीन भागांत जें प्रतिपादन केलें, त्यावरून असें दिसतें, कीं संपत्तीच्या वृद्धीच्या मर्यादा, म्हणजे प्रतिबंधक कारणें, दोन आहेत. भांडवलाची कमताई हें पहिलें, व जमिनीची कमताई हें दुसरें. कोणत्याही देशांत संपत्ति वाढण्याची जी खुंटते, ती त्या देशांतल्या लोकांत विशेष भांडवल वाढण्या जोगी उत्कट संग्रहेच्छा नसते, म्हणून खुंटते; किंवा भांडवलवाल्यांस संचय करण्याचें सामर्थ्य व इच्छा हीं असतां ही, जमिनीच्या कमताईमुळें प्रकृत उपभोगाचा त्याग करण्या जोगा नफ्याचा दर नसतो, म्हणून खुंटते.

एशिया खंडांत जे अनेक प्रकारचे लोक आहेत, त्यांच्या प्रमाणें जेथच्या लोकांत संग्रहवासना फारच दुर्बल असते, व जेथें नफा फारच मोठा असल्या वांचून, व नफा मोठा असून तो अविलंबें करून प्राप्त झाल्या वांचून लोक संग्रह करीत नाहींत, व संग्रह करण्याचें सामर्थ्य येण्याविषयीं श्रमही करीत नाहींत; व जेथें ज्यांच्या योगानें मनुष्याचें काम सृष्टपदार्थच करतात, अशा ज्या यंत्रादि युक्ति, त्यांची योजना करण्या जोगें लोकांस ज्ञान किंवा दीर्घदृष्टि नसते, किंवा त्यापाशीं भांडवल नसतें, त्यामुळें देशांत उत्प-

न्नच थोडें असतें, किंवा उत्पन्न करण्यास फारच कष्ट करावे लागतात; तसल्या देशांत संपत्ति वाढण्यास उपाय म्हटला, म्हणजे त्यांत उपयुक्त कलांचें ज्ञान, दीर्घदृष्टि, व्यापार करण्याचें धारिष्ट, उद्योग करण्याची आवड, व संग्रह करण्याची वासना, इत्यादि गुण वाढले पाहिजेत. हे गुण वाढण्याचे मार्ग म्हटले, म्हणजे चांगली राज्य व्यवस्था, मालमत्तेचें विशेष रक्षण, हलके कर, हे होत. तसेंच राजा, व त्याचे कामगार, ह्यांस करांच्या मिषानें प्रजेची संपत्ति बुचाडतां न यावी; व उद्योग करणाऱ्यांस त्यांचा श्रम, त्यांचें चातुर्य, त्यांची काटकसर, ह्यांचें फल जितकें पूर्णपणें मिळण्या जोगें असेल, तितकें मिळेल अशी व्यवस्था असावी; व शेतकऱ्यांस त्यांच्या रोजगारांत फायदा होईसा साऱ्याचा दर असावा; व त्यांनीं त्या कामांत भांडवल घातल्यास त्याचा नफा निघण्या जोगे त्या शेताचे कौल पुष्कळ वर्षांचे असावे. तसेंच, साधारण लोकांचा समंजसपणा वाढावा. त्यांचा श्रम सफल होण्यास व्यत्यय आणणाऱ्या ज्या वाईट देशचाली व वेड्या समजुती असतील, त्या नाहींतशा व्हाव्या, व ऊहापोह करण्याची संवय त्यांच्या मनास लागावी; व त्यांस नव्या सुखांची गोडी उत्पन्न व्हावी; व ज्या देशांत संपत्ति वाढ व्हायाची असते, त्या देशांतल्या लोकांच्या दुर्बल संग्रहवासनेनें ही त्यांची नवें भांडवल करण्याविषयीं प्रवृत्ति होण्या जोगा नफा होईल, असल्या परदेशांतल्या कला, त्या देशांत प्रवृत्त कराव्या. तसेंच, परदेशांतले लोक भांडवल घेऊन ह्या देशांत येतील असें करावें, म्ह-

णजे तेणें करून विवक्षित देशांत संपत्ति वाढणें, हें त्या देशांतल्या लोकांची काटकसर व पुढील काळजी, ह्यांवरच राहात नाहीं. परदेशांतले लोक येथें व्यापार करूं लागलेले पाहून ह्या विवक्षित देशांतल्या लोकांस उत्तेजन येतें, व त्यांच्या सहवासानें वगैरे ह्यांस नव्यानव्या गोष्टी समजूं लागतात. तेणें करून त्यांची अवस्था जरी कदाचित् चांगली न झाली, तरी वाईट देशचालींचे पाश तुटूं लागतात; व ह्यांस नव्या नव्या जिनसांची आवड लागते; व आपण ही त्या परकीय लोकां प्रमाणें संपत्ति मिळवावी, अशी मनांत उमेद येते; व पुढील विचार करण्याची संवय लागते, इत्यादि अनेक मार्ग आहेत. हा जो वर सर्व विचार सांगितला हा थोडा बहुत एशियांतील सर्व देशांस लागू आहे; व रशिया, हंगारी, स्पेन, ऐर्लंद, इत्यादि युरोपांतल्या ही कांहीं देशांस हा विचार लागू आहे.

आतां इंग्लंड प्रभृति कांहीं थोडेसे असे देश आहेत, कीं ज्यांत उद्योग करण्याची गोडी, व संग्रह करण्याची कार्यक्षम वासना, लोकांत पुष्कळ असल्यामुळें त्या वाढविण्याची तादृश गरज नाहीं. ज्या देशांत लोक थोड्या फलासाठीं संतोषानें पुष्कळ कष्ट करतात, व थोडा नफा मिळवण्या करतां, प्रस्तुत उपभोगाचा त्याग करतात, व ज्या देशांत यद्यपि मजूरी करून तीवर पोट भरणाऱ्या लोकांमध्यें जितका काटकसरीपणा, व पुढील विचार, हे असावे तितके नाहींत; तथापि ते गुण व्यापारी वगैरे पुष्कळ लोकांत असावे, त्यापेक्षां सुद्धां कदाचित् फार आहेत; अशा अवस्थेस येऊन पोंचलेल्या देशांत पिकाऊ जमिनीच्या

कमताईमुळें लोकांच्या श्रमास उत्तरोत्तर कमी कमी उत्पादकत्व न-येतें तर, भांडवल अमर्याद वाढून त्याची न्यूनता कदापि न पडती. ही कमताई पडण्याचें कारण तसल्या देशांत हेंच, कीं तेथें चांगल्या जमिनी कमी यामुळें श्रमाचें उत्पादकत्व कमी होतें; आणि तेणेंकरून जसजशी विशेष संपत्ति उत्पन्न करावयास लागावें, तसतशी उत्पादक श्रम करणाऱ्यांची अवस्था वाईट वाईट होऊं लागते; व श्रमाचें उत्पादकत्व कमी कमी होऊं लागतें; आणि तेणेंकरून परिणामीं संपत्ति वाढण्याची मुळींच खुंटते. ही गोष्ट, जमिनीच्या उत्पन्नाच्या ठायीं उत्तरोत्तर कमी होण्याचा जो गुण आहे, त्याचेंच शुद्ध कार्य होय.

कोणताही देश घ्या; ज्या देशांत शेतकीच्या कामांत बरीच सुधारणा झाली आहे, त्या त्या देशांत लोकसंख्या वाढल्यामुळें धान्यादि पदार्थ जेव्हां जेव्हां अधिक करावे लागतात, तेव्हां तेव्हां तसें करण्यापासून, सामान्यतः पाहिलें असतां, प्रत्येक उत्पादक मनुष्याच्या संपत्तीचा पहिला वांटा कमी होतो. आतां लोकवृद्धी बरोबर तिच्याच मानानें धान्यादि उत्पन्न करण्यांत सुधारणा झाल्यास मात्र, वर सांगितलेला परिणाम घडत नाहीं; परंतु वर सांगितलेल्या सुधारणा न झाल्यास, व देशांत चांगली पड जमीन नसल्यास, प्रजावृद्धि जसजशी होत जाते, व नव्या प्रजे करतां जसजसें धान्यादि अधिक उत्पन्न करावें लागतें, तसतसें श्रमाचें उत्पादकत्व कमी झाल्या वांचून राहात नाहीं; व जर कोणत्या स्थळीं व कोणत्या काळीं, हा अनिष्ट परिणाम

घडल्यावांचून प्रजावृद्धि होत असेल, तर त्यात्या स्थळीं व त्यात्या काळीं लोकवृद्धीच्या मानानें सुधारणा वाढत गेली पाहिजे, व चांगल्या चांगल्या युक्ति निघून त्यांच्या योगानें मनुष्यांचा अंमल जड पदार्थांवर अधिक अधिक वाढत असला पाहिजे. तसें झाल्यावांचून तें कदापि व्हावयाचें नाहीं.

वरील उपपादनावरून असें सिद्ध होतें, कीं देशांत संपत्तीची वृद्धि बंद होण्यास किंवा ती कमी होण्यास कारणें दोन होत. एक भांडवलाची कमताई, आणि दुसरी पिकाऊ जमिनीची कमताई; ह्या देशांत संपत्तीची वृद्धि व्हावी, तशी होण्यास जो प्रतिबंध होतो, तो दुसऱ्या कारणानें तादृश होतो असें म्हणतां येत नाहीं; तर तो पहिल्या कारणानेंच प्रायः होतो. आतां बहुतेक सर्व लोक असें समजतात, कीं ह्या देशांत जें पुष्कळ दारिद्र्य आहे, तें केवळ सरकारच्या दोषानें आहे. सरकारानें पुष्कळ लोकांस चाकऱ्या दिल्या, व त्यांस मोठमोठाले पगार दिले, व सारा कमी केला, तर बहुत लोक सधन व सुखी होतील परंतु ही समजूत वरच्या उपपादनावरून पाहातां, भ्रांतिरूप आहे असें स्पष्ट दिसतें. लोकांत दारिद्र्य पावयास सरकार कारण पुष्कळ ठिकाणीं असतें, ही गोष्ट सर्वांस मान्य करावी लागेल; परंतु तें जें दारिद्र्यास कारण होतें, तें, कामगार लोक कमी ठेवल्यानें, किंवा त्यांस पगार कमी देण्यानें, होत नाहीं; तर लोकांत चांगला बंदोबस्त न ठेवण्यानें, व चोर, दरवडेकरी, ठक, ह्यांस प्रजेस लुटूं दिल्यानें, किंवा आपल्या कामगारांच्या जुलमापासून तिचें संरक्षण न करण्यानें, किंवा आपण

च लढाया वगैरे व्यर्थ खर्च चालवण्या करतां कराच्या मिषानें तिच्या संपत्तीचें हरण करण्यानें, होतें. आतां सारा घेण्यानें सरकार देशास गरिबी येण्यास कारण होतें, हें म्हणणें अंमळ बरेंसें दिसतें; परंतु विचार करून पाहातां असें दिसतें, कीं, सरकार जर जमिनीचा सारा केवळ भाड्याच्या रूपानें घेतें आहे; तर त्या घेण्यापासून देशास गरिबी येते, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण, सरकारानें भाडें घ्यावयाचें सोडलें, तर जेवढे शेत करणारे आहेत, त्यांचा मात्र नफा होईल; एकंदर देशाचा नफा म्हणून होणार नाहीं. असो. ही गोष्ट पुढें जेव्हां भाड्याच्या स्वरूपाचें विवरण होईल, तेव्हां चांगली लक्ष्यांत येईल. आतां पुष्कळ लोकांस चाकरीस ठेवून त्यांस मोठ मोठे पगार देण्यापासून, एकंदर देशाच्या मानानें पाहातां, लोक सधन न होतां उलटे कांहीं भिकारी होतील. कारण, सरकार जें आपले कामगारांस वेतनें देतें, तें मंत्रानें पैसा उत्पन्न करून तो देत नाहीं; तर प्रजेपासून करादिकांच्या रूपानें घेऊन तो देतें. तेव्हां सरकार कामगारांची संख्या वाढवली असतां, व त्यांस पगार मोठे केले असतां, लोकांस अधिक कर द्यावा लागून ते पूर्वीपेक्षां विशेष भिकारी मात्र होतील. तर ह्यावरून पाहातां सरकारी चाकरी लागणें, व ती पहिलीच असल्यास पगार अधिक होणें, ह्या गोष्टी एकेका पुरुषाच्या दृष्टीनें, त्यांच्या कल्याणास कारण आहेत खऱ्या; परंतु सर्व देशाच्या दृष्टीनें पाहातां, त्या देशाच्या सधनतेस कारण नाहींत, इतकेंच नाहीं, तर उलट्या देशास निर्धनता येण्यास त्या कारण होत. सरकार चांगलें असणें, म्हणजे

त्यापासून इतका उपयोग घडतो, कीं देशांत उत्पन्न झालेल्या संपत्तीचा नाश होत नाहीं; ह्याचा, त्यांस तिचा उपभोग होतो; आणि तसें झाल्यानें संपत्ति उत्पन्न करण्यास लोकांस उत्तेजन येतें. यद्यपि हा उपयोग लाहान साहान नाहीं, फार मोठा आहे खरा; परंतु एवढ्यानेंच देशाची संपत्ति कदापि वाढावयाची नाहीं. देशाची संपत्ति वाढण्यास देशांत भांडवल वाढलें पाहिजे; व भांडवल वाढण्यास लोकांत कार्यक्षम अशी संग्रह वासना, व श्रम करण्याची गोडी, ह्या वाढल्या पाहिजेत; व श्रमास व भांडलास विशेष फल द्रूपता येण्यास कला कौशल्य व सृष्टपदार्थांच्या धर्मांचें यथार्थ ज्ञान, ह्यांचा उत्कर्ष झाला पाहिजे, व लोकांचा समंजसपणा व नीति, ह्या वाढल्या पाहिजेत; हीं, व ह्यां सारखीं दुसरीं कारणें हीं सिद्ध झाल्या वांचून राज्य नियम, व राज्य व्यवस्था, हीं कितीही चांगलीं झालीं, तरी त्यांपासून लोकांच्या दारिद्र्याची निवृत्ति कदापि व्हावयाची नाहीं. ह्यास्तव देशाचें कल्याण करूं इच्छिणाऱ्या परोपकारी व देशाभिमानी पुरुषांनीं राज्य व्यवस्था वगैरे सुधारण्याकडे लक्ष्य देऊं नये, असें आमचें म्हणणें नाहीं; तर तिकडे लक्ष्य देऊन त्यापेक्षां भांडवल वगैरे वाढवण्याकडे विशेष लक्ष्य द्यावें, तरच त्यांचे उद्देश सिद्धीस जातील.

आतां जेथें भांडवलाच्या न्यूनत्वामुळें संपत्ति वाढवण्याची खुंटते, तेथची गोष्ट झाली. परंतु इंग्लंड वगैरे ज्या देशांत भांडवल मुबलग असतें, परंतु पिकाऊ जमिनीच्या कमताईमुळें पुढें संपत्ति

वाढणें मना होतें. तेथें शेतकीच्या वगैरे कामांतल्या सुधारणांच्या पेक्षां अधिक मानानें प्रजावृद्धि झाली असतां उत्तरोत्तर श्रमाची व भांडवलाची उत्पादकत्व शक्ति कमी कमी होऊन, लोकांस दारिद्र येतें, म्हणून तसल्या देशांत प्रजावृद्धि बेतानें होईल, अशा उपायांची योजना करणें आवश्यक आहे. ह्या विषयावर त्या तसल्या इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशांतल्या कांहीं ग्रंथकारांचें म्हणणें असें आहे, कीं त्या देशांत कांहीं लोक फारच श्रीमंत व कांहीं फार भिकारी असें संपत्तीचें वैषम्य आहे, म्हणून प्रजावृद्धि बेतानें राखण्याची आवश्यकता उत्पन्न होते. संपत्तीचें साम्य जर असतें, तर ती आवश्यकता आली नसती. परंतु ह्या भागाच्या आरंभीं ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्यांवरून पाहातां तें त्यांचें म्हणणें खरें दिसत नाहीं. प्रजावृद्धि बेतानें राखण्याची आवश्यकता संपत्तीचें वैषम्य असतां जशी आहे, तशीच संपत्तीचें साम्य असतां ही राहील. देश अज्ञान किंवा सज्ञान कोणत्या अवस्थेंत असो, त्या देशांत लोकसंख्या कमी असतां प्रत्येक मनुष्यास सरासरीनें संपत्तीचा जो अंश येईल, त्यापेक्षां तो, लोकसंख्या अधिक झाली असतां, कमी येईल, ही गोष्ट अगदीं स्पष्ट आहे. ह्यास्तव देशांत प्रजातिवृद्धि झाली असतां जे दारिद्र्यादि अनर्थ उत्पन्न होतात, ते सृष्टपदार्थ, जमीन वगैरे, ह्यांची उत्पादकशक्ति उत्तरोत्तर क्षीण होत जाते म्हणून होतात; मनुष्यकृत व्यवस्थांच्या दोषानेंच केवळ होत नाहींत असें म्हटलें पाहिजे. लोकव्यवस्था व राज्यव्यवस्था, वाईट असल्यानें इतकेंच होतें, कीं कांहीं

काळानें जे अनर्थ व्हावयाचे, किंवा लोकवृद्धीचा प्रतिबंध करण्याची जी आवश्यकता यावयाची, ते अनर्थ, किंवा ती आवश्यकता, हीं कांहीशी लौकर येतात. परंतु लोक व्यवस्था वगैरे उत्तम असली, म्हणजे ते अनर्थ वगैरे यावयाचेच नाहींत, असें समजतां उपयोगी नाहीं. कोणी असे ह्मणतात, कीं खाणारे लोक देशांत अधिक झाल्यास काय चिंता आहे? जितके खाणारे अधिक होतात, तितके काम करणारे ही अधिक होऊन उत्पन्न अधिक होईल. परंतु हें त्यांचें म्हणणें व्यर्थ आहे. कारण नव्या मनुष्यांस खावयास जुन्यांच्या बरोबरीनें लागतें, कमी पुरत नाहीं. परंतु त्यांच्या श्रमाची उत्पादकता उत्तरोत्तर कमी होत जाते. इंग्लंडादि सधन देशांत संपत्ति उत्पन्न करण्याचीं जीं साधनें आहेत, तीं सर्वांचीं समाईक केलीं, व देशांत एकंदर जें होईल, तें सर्वांस सारखें वांटून दिलें, अशी व्यवस्था झाली असतां, तेथील लोक पाहिल्या प्रमाणें जर श्रम करतील, तर हल्लीं त्या देशांत जितकी प्रजा आहे, तितकी सर्व मोठ्या सुखानें नांदूं लागेल; आणि देशांत दारिद्र्य अगदीं नाहींसें होईल, ही गोष्ट खरी; परंतु ही अशी सुखाची स्थिति फार दिवस राहाणार नाहीं. कारण, असें झालें असतां, प्रजा वृद्धीचीं हल्लींचीं प्रतिबंधकें नाहींतशीं होऊन पुढल्या वीस वर्षांत प्रजा सख्या हल्लींच्या दुप्पट होईल, आणि तसें झाल्यावर त्यांची अवस्था कशी होईल बरें? आतां, त्याच वीस वर्षांत शेतकीच्या वगैरे कामांत कांहीं लोकोत्तर सुधारणा होऊन श्रमाची उत्पादकत्व शक्ति विलक्षण वाढली तर गोष्ट निराळी; पण तसें न झाल्यास पुढल्या वीस

वर्षांत त्या देशांतल्या लोकांस निकृष्ट जमिनींची लागवड करावी लागेल, किंवा जुन्या जमिनीवर थोड्या उत्पन्नासाठीं पूर्वीपेक्षां अधिक श्रम करावा लागेल; आणि तसें करावें लागल्याच्या पोटीं श्रमाच्या मानानें एकंदर उत्पन्न कमी होऊन प्रत्येकाचा वांटा कमी होईल; आणि वीस वर्षां पुढेंही जर लोकवृद्धि त्याच मानानें होत जाईल, (आणि मनुष्यकृत प्रतिबंधकें नसल्यास तशी ती होण्याचा संशय नाहीं.) तर लौकरच अशी वेळ येईल, कीं प्रत्येक मनुष्याच्या वांट्यास प्राण धारणा पुरताच केवळ संपत्त्यंश येईल; व पुढें तशीच प्रजावृद्धि होत चालल्यास केवळ मृत्यूनें ती खुंटेल. तस्मात्संपत्ति साम्य असलें, तरी प्रजावृद्धि बेतानें राखण्याची आवश्यकता आहेच असें सिद्ध होतें.

विवक्षितकाळीं किंवा विवक्षितस्थळीं श्रमाच्या मानानें लोकांची उत्पादकत्व शक्ति वाढणें किंवा कमी होणें, व लोकांची साधारण स्थिति वाईट होणें किंवा चांगली होणें, ह्या गोष्टी त्याकाळीं किंवा त्यास्थळीं लोकसंख्येपेक्षां सुधारणा वाढण्यावर, किंवा सुधारणेपेक्षां लोकसंख्या वाढण्यावर आहेत. श्रमसंयोग उत्तम प्रकारचा होण्यास जितकी लोकसंख्या आवश्यक असते, तितकी लोकसंख्या वाढल्यावर पुढें जी लोकसंख्या वाढते, ती स्वरूपतः पाहिली असतां, देशास उपद्रवकारक होय. परंतु असें असतां, ह्या देशांत लोकसंख्या वाढत असतां, अनेकस्थळीं साधारण लोकांची स्थिति उत्तरोत्तर वाईट न होतां कदाचित् चांगली चांगली होत जाते. तिचें कारण असें आहे, कीं

त्या स्थळीं लोकसंख्येपेक्षां सुधारणा अधिक वाढत असते, व सुधारणेपासून प्रजावृद्धीचे अनिष्ट परिणामाचा प्रतिबंध कांहीं ठिकाणीं होतो, म्हणून मागील एका भागांत सांगितलेंच आहे. येथें सुधारणा शब्दाचा अर्थ मोठा व्यापक घ्यावयाचा, व त्यांत श्रमाची उत्पादकता साक्षात् वाढवणाऱ्या ज्या अनेक यंत्रशास्त्र संबंधी व रसायनशास्त्र संबंधी वगैरे युक्ति, त्यांचा संग्रह करावयाचा. तसाच, त्या शब्दाच्या अर्थांत् राज्य व्यवस्था, व लोक व्यवहार, व लोकांच्या समजुती, व त्यांचें आचरण, ह्यांत झालेल्या ज्या ज्या सुधारणा श्रमाची उत्पादकत्व शक्ति वाढण्यास साक्षात् किंवा परंपरेनें कारण होतात, त्या सर्व सुधारणांचाही अंतर्भाव करावयाचा. देशांत प्रजावृद्धि ज्या मानानें होत असेल, त्याच मानानें श्रमाची उत्पादकशक्ति वाढत असली, तर, वाढलेल्या प्रजे साठीं धान्यादिक उपजीविका सामग्री उत्पन्न करण्या करतां पहिल्यापेक्षां निकृष्ट प्रतींच्या जमिनींची लागवड करण्याची, किंवा थोड्या उत्पन्ना करतां जुन्या जमिनीवरच अधिक श्रम करण्याची गरज पडत नाहीं, व शेतकींत सुधारणा न होऊन तींत उत्पन्नाच्या मानानें अधिक श्रम करावा लागला, तरी शिल्पकृत पदार्थांच्या उत्पत्तींत सुधारणा होऊन त्या पदार्थांच्या उत्पत्तीस पहिल्यापेक्षां थोडा श्रम पुरून बाकीचा श्रम शेतकीकडे अधिक लावावा, तो लावायास सांपडतो. एतावता देशाच्या एकंदर उत्पन्नांत तूट पडत नाहीं. परंतु सुधारणा वाढण्याची बंद झाली, किंवा कमी झाली, आणि प्रजावृद्धि होण्याची जर त्याच मानानें

कमी झाली नाहीं; आणि जर मनुष्यांचा सृष्टपदार्थांवर अंमल आहे तित-काच आहे आणि तितक्याच अमलाच्या योगानें त्यांपासून अधिक संपत्ति उत्पन्न करावयाची आहे, तर वाढलेल्या नव्या प्रजेस जे उपजीवि-केचे धान्यादि पदार्थ पाहिजेत, ते प्रत्येक मनुष्याचा श्रम सरासरी मानानें अधिक झाल्यावांचून, किंवा प्रत्येकाचा, सरासरी मानानें, संपत्तीचा वांटा कमी झाल्या वांचून, उत्पन्न व्हावयाचे नाहींत.

देशांत सुधारणांपेक्षां लोकसंख्या अधिक वाढून लोकांस उपजीविकेचे पदार्थ वगैरे प्राप्त करून घेण्याकरतां चांगल्या ज-मिनीच्या कमताईमुळें उत्पन्नाच्या मानानें अधिकाधिक श्रम करावा लागतो, तेव्हां ह्या संकटाचें निवारण करण्याचे दोन मार्ग आहेत, त्या मार्गांचें अवलंबन केलें असतां, लोकसंख्या वाढली असतां ही, देशां-तल्या एकंदर श्रमाचें उत्पादकत्व कमी होत नाहीं. त्या दोन मार्गांपै-कीं परदेशांतून धान्य आणणें हा एक मार्ग, व परदेशांत वस्ती करा-वयास लोक पाठवणें हा दुसरा मार्ग.

परदेशांतून कमी दरानें धान्य आणणें, व ज्याच्या योगानें स्व-देशांतच कमी खर्चांत धान्य उत्पन्न करतां येतें अशी शेतकीच्या कामांतली एकादी सुधारणा करणें, ह्या दोन्ही गोष्टींचा परिणाम एक-च आहे. दोनही गोष्टींनीं देशांतील श्रमाची उत्पादकत्वशक्ति वाढते. परदेशांतून धान्य आणण्याची रीत पडण्या पूर्वी, शेतकींत विव-क्षित श्रम केला असतां, त्यापासून विवक्षित धान्य प्राप्त होत अस-तें; परंतु परदेशांतून धान्य आणण्याची रीत चालू झाली असतां तित-

काच श्रम स्वदेशांत वस्त्रें, लांकडी सामान किंवा लोखंडी किंवा पितळी सामान, किंवा परदेशांत जो कोणता जिन्नस विकत असेल, तो जिन्नस, उत्पन्न करण्याकडे लावला असतां, ते जिन्नस परदेशाच्या लोकांस देऊन त्यांपासून आपल्या देशांतल्यापेक्षां अधिक धान्य प्राप्त होऊं लागतें. शेतकीच्या कामांत झालेली सुधारणा, किंवा परदेशांतून कमी दरानें धान्य आणण्याची रीत, ह्या दोन्ही गोष्टींनीं जमिनीचा स्वाभाविक पिकाऊपणा कमी असल्यामुळें संपत्तीच्या वृद्धीस जो प्रतिबंध झाला असतो, तो कांहींसा दूर होतो. आणि देशांत संपत्ति उत्पन्न करण्याच्या शक्तीचा जो संकोच व्हावयास लागला असतो, तो बंद होऊन पुनः त्या शक्तीचा विकास होऊं लागतो. वरवर विचार करणाऱ्यांस कदाचित् असें वाटेल, कीं ज्या देशांत सर्व देशांशीं व्यापार करण्याची मोकळीक असते, व ती असल्यामुळें पृथ्वीवर जेथें जेथें स्वस्त धान्य असेल, तेथून तें आणतां येतें, त्या देशास प्रजेच्या अतिवृद्धीपासून होणाऱ्या अनर्थाचें भय नाहीं. कारण पृथ्वीवरच्या सर्व देशांतून धान्याचा पुरावा होत असल्यावर पृथ्वीचे एका कोपऱ्या सारख्या एका देशांत दुप्पट आणि तिप्पट प्रजा वाढली, तरी ती कितीशी वाढणार आहे? व तीपासून पुराव्यांत तोटा काय पडणार आहे? परंतु असें अनुमान जे करतात, ते प्रकृत विषयास लागू अशा बहुत गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य करतात. त्या गोष्टी त्यांनीं मनांत आणल्यास त्यांस वर सांगितल्या प्रमाणें वाटणार नाहीं. त्या गोष्टीं पैकीं कांहीं गोष्टी पुढें सांगतों.

कोणताही देश घेतला, तरी त्यास पृथ्वीवरील सर्व देशांतून धान्य आणण्याची सोय नसते. धान्य आणणाऱ्या देशाच्या शेजारीं जे देश असतील, व ज्यांच्या वह्यादेशाच्यामध्यें डोंगर वगैरे नसतील, त्यांतून मात्र या देशास धान्य आणतां येईल; व हा देश समुद्राच्या कांठीं अथवा मोठ्या नदीच्या कांठीं असल्यास, त्याच समुद्राच्या कांठीं, किंवा नदीच्या कांठीं जे देश असतील तेथचें धान्य मात्र ह्या देशास आणतां येईल. तसेंच ज्या देशांतून धान्य आणावयाचें, तेथें ह्या देशांतल्यापेक्षां अधिक पिकाऊ जमीन पाहिजे. परंतु समुद्राच्या किंवा मोठ्या नदीच्या काठीं जे पिकाऊ जमिनीचे देश आहेत, तेथें बहुन करून प्रजाही पुष्कळ आहे. ह्यास्तव त्या देशांत तेथचे लोकांस पुरून दुसऱ्या ठिकाणीं पाठवण्यास धान्य ही फार असत नाहीं. आतां समुद्राच्याकडेस असून ज्यांत पिकाऊ जमीन पुष्कळ, व जेथें वस्ती थोडी, असे देश कांही आहेत. परंतु ते थोडे आहेत, ह्यास्तव मनस्वी प्रजा वाढली असतां तिच्या निर्वाहास पुरेसा धान्याचा पुरावा उत्तरोत्तर उत्पन्नाच्या मानानें खर्च जास्त लागल्यावांचून फार दिवस त्या देशांकडून व्हावयाचा नाहीं. समुद्र किनाऱ्यापासून दूर जे देश असतात, तेथें धान्य कमी खर्चांत होण्या जोग्या जमिनी असल्या तरी प्रकृतकाळीं त्यांचा उपयोग दुसऱ्या दूरच्या देशांस पडत नाहीं. कारण, धान्याची किंमत कमी ज्यास्त होणें, जसें तें उत्पन्न होण्यास जो खर्च लागतो, त्यावर असतें; तसेंच, तें विवक्षित ठिकाणीं येण्यास जो खर्च वेच लागतो, त्यावर

ही असतें. आतां दोनही देश समुद्राच्या कांठीं असले, म्हणजे थोड्या खर्चात गलबताच्या योगानें एकांतलें धान्य दुसऱ्यांत जातें, परंतु दोन किंवा दोहोंतून एकदेश समुद्रापासून किंवा मोठ्या नदीपासून दूर असला, म्हणजे जाण्या येण्याचा खर्च मनस्वी होऊन एक ठिकाणचें धान्य दुसऱ्या ठिकाणीं जात नाहीं. आतां सडका, कालवे, लोखंडी रस्ते, हे बांधले असतां जाण्या येण्याचा खर्च कमी होईल; परंतु ह्या कृत्यास मुळीं लक्षावधि रुपये खर्चले पाहिजेत. शिवाय दुसऱ्या सरकारच्या राज्यांत रस्ते वगैरे बांधतां येत नाहींत, व ज्या देशांत रस्ते वगैरे बांधावयाचे ते तेथच्या सरकारानेंच बांधावे, तर त्यास व तेथील लोकांस कला कौशल्याचें ज्ञान नसतें, व व्यापारादिकांपासून होणाऱ्या नफ्यांचें ज्ञान नसतें. समुद्राच्याकडेस असून जेथें पिकाऊ जमीन पुष्कळ, व जेथील लोक कला कौशल्यांत हुशार, असा देश म्हटला म्हणजे अमेरिका देश आहे. तो देश खेरीज करून दुसऱ्या कोणत्याही देशांत वर सांगितलेले गुण नाहींत. आतां इतर देशांतही हे गुण उत्तरोत्तर वाढतील; परंतु ते चांगले वाढावयास पुष्कळ दिवस पाहिजेत, व ते वाढत असतां त्या गुणां पेक्षां कमी मानानें तेथची प्रजा वाढली पाहिजे, तरच त्या देशांस दुसऱ्या ठिकाणीं धान्य पाठवतां येईल. परंतु असें घडून येणें फार कठीण.

दुसरी गोष्ट अशी, कीं धान्य पुष्कळ होण्या सारखे जे देश आहेत, त्यासर्व देशांतलें धान्य एकादेशांत येत असलें, तरी तो पुरा-

वा, उत्पन्नाच्या मानानें खर्च वाढल्या वांचून, फारदिवस वाढावया-चा नाहीं. कारण, परदेशांत धान्य पाठवण्याचें सामर्थ्य ज्यांस आहे, असे देश दोन प्रकारचे होत. एक, ज्या देशांत कार्यक्षम संग्रह वासना उत्कट आहे, तसले देश; व ज्या देशांत ती वासना उत्कट नाहीं, तसले देश. अमेरिकेंतील युनैतेद् स्तेतूस देश, व न्यूझालंड इत्यादि ज्या देशांत कार्यक्षम संग्रहवासना उत्कट आहे, व जेथें ती असल्यामुळें भांडवल वाढतें, व त्यामुळें धान्यादि उपजीविकेचे पदार्थ पुष्कळपुष्कळ होतात ते देश. परंतु तेथें प्रजावृद्धि ही फारच विलक्षण त्वरेनें होत आहे. ह्यास्तव त्या देशांस आपल्या वर्धमान प्रजेचे निर्वाहास, व दुसऱ्या देशांस पाठवावयास, पुरेसें धान्य उत्पन्न करावयाचें म्हटलें, म्हणजे त्यांस उत्तरोत्तर दूरदूरच्या जमिनींची, किंवा निकृष्ट प्रतींच्या जमिनींची लागवड करणें, किंवा कमी उत्पन्ना करतां जुन्या जमिनींवर विशेष मेहनत करणें भाग पडेल; व तसें केलें म्हणजे श्रमाच्या मानानें जमिनीचें उत्पन्न कमी होईल.

आतां ज्या देशांत कार्यक्षम वासना दुर्बल आहे, व ती तशी असल्यामुळें जेथें भांडवल, व कला कौशल्य, ह्यांची फारशी वृद्धि झाली नाहीं, त्या देशांस ही परदेशास धान्य पाठवावयाचें सामर्थ्य असतें, म्हणजे त्यांतल्या विद्यमान लोकांस पुरून उरावया जोगें धान्य उत्पन्न करावया जोगी पिकाऊ जमीन तेथें पुष्कळ असते.

तसल्या देशांत धान्याची किंमत कमी असते, ह्याचें कारण इतकें च, कीं ती वाढण्याजोगी भांडवलाची वृद्धि व तन्मूलक प्रजावृद्धि हीं तेथें झालीं नसतात. ह्या प्रकारचे देश म्हटले म्हणजे हिंदुस्तान, रशिया, पोलंद, हंगारी, वगैरे होत. ह्या देशांत कार्यक्षम संग्रहवासना दुर्बल, कलाकौशल्याचें ज्ञान अल्प, लोकांत श्रम करण्याचें औत्सुक्य कमी, भांडवल थोडें, व त्याची वृद्धिही कमी. असल्या देशांतून परदेशांत धान्य जाऊं लागून तेथें त्याचा खप वाढला असतां, त्या खपा पुरतें धान्याचें उत्पन्न वाढवण्या जोगी सामग्री तेथें लौकर वाढत नाहीं. धान्याचा व्यापार वाढून त्यांत विशेष नफा होऊं लागल्यानें इतर व्यापारांतलें भांडवल शेतकींत येईल, असें म्हणावें, तर इतर व्यापारही तसल्या अडाणी देशांत थोडे असतात; मग त्यांतलें भांडवल कोठून येणार? त्या देशांत दुसऱ्या पदार्थांचा व्यापार असला तर ते पदार्थ परदेशांतून स्वस्त मिळाल्यास लोक ते करण्याचें सोडून ज्यांत नफा विशेष असा शेतकीचा व्यापार ते करतील. परंतु त्या लोकांस बहुतकरून परदेशांतून येण्याजोग्या पदार्थांच्या उपभोगाची सवय नसते. आतां परदेशांत खप होऊं लागल्यानें धान्यास तेजी येऊन तें विशेष उत्पन्न करण्याविषयीं त्यांस उत्तेजन आलें, तरी तें पुष्कळ उत्पन्न करण्यास त्यांपाशीं भांडवल नसतें. ते लोक बहुतकरून अज्ञान असतात. त्यांस कार्यक्षम संग्रहवासना फार कमी असते. तसेंच, त्यांस दूरदृष्टि कमी असल्यामुळें,

मोठा जरी पुढें लाभ असला, तरी त्या करतां अल्पसुद्धां प्रकृतोप भोग त्यांस सोडवत नाहीं. मग थोड्या भावी लाभा करतां प्रकृत सुखाचा त्याग त्यांपासून होणें कोठून? व इतक्या अडचणींचें निवारण होऊन कांहीं भांडवल वाढलें, तर लोकांच्या अज्ञानामुळें, व अविचारीपणामुळें, प्रजावृद्धि त्याहीपेक्षां अधिक मानानें होते. आतां जे इंग्लंडादि देश चांगले विद्याचार संपन्न आहेत, व जेथें भांडवल पुष्कळ आहे, परंतु पिकाऊ जमिनी थोड्या आहेत, तेथील लोकांनीं आपलें भांडवल भिकारी देशांतल्या लोकांस द्यावें, किंवा आपणच तें घेऊन तेथें जाऊन राहावें, तर त्या गोष्टीस अनेक दुर्धर अडचणी असतात. प्रथम, आपला स्वदेश व लोक सोडावे लागतात. तसेंही करून परदेशांतल्या रीती भाती, कायदे, भाषा, धर्म, हवा, पाणी, वगैरे सर्व गोष्टी निराळ्या असल्यापासून पराकाष्ठेची अडचण होते; व कांहीं ठिकाणीं मालमत्तेचें व जिवाचें संरक्षण कमी असतें.

ह्या प्रकारें विचार करून पाहातां, असें स्पष्ट दिसतें, कीं सुधारणेच्यापेक्षां प्रजेच्या संख्येची वृद्धि झाली असतां श्रमाचें एकंदर उत्पादकत्व कमी होत जाण्याचें भय, ज्या लोकांस आपल्या देशांतल्या धान्यावरच निर्वाह करावा लागतो, त्यांसच बाळगावें लागतें, असें नाहीं; तर ज्या लोकांस जेथें कोठें धान्य स्वस्त मिळेल, तेथून तें आणण्याची मोकळिक असते, त्या लोकांसही हें भय परि-

णामीं आहेच आहे. धान्य परदेशांतून आणण्याची मोकळीक असल्यापासून नफा इतकाच होतो (व हा नफा क्षुल्लक नव्हे, तर मोठा आहे), कीं श्रमाचें उत्पादकत्व आज कमी व्हावयाचें, तें, कांहीं काळानें होऊं लागतें. तस्मात् देशांत परदेशांतून धान्यादि आणण्याची मोकळीक असो किंवा नसो; श्रमाचें उत्पादकत्व कमी होऊं नये असें जर कोणत्याही देशांतल्या लोकांच्या मनांत आहे, तर त्यांस प्रजातिवृद्धीचा प्रतिबंध होण्याचें योग्य उपाय योजण्याची आवश्यकता आहे.

ज्या देशांत भांडवल पुष्कळ असतें, परंतु चांगल्या जमिनीच्या कमताईमुळें उत्तरोत्तर वाढणाऱ्या प्रजेस धान्य उत्पन्न करण्यास उत्पन्नाच्या मानानें अधिक अधिक श्रम लागूं लागतो; आणि तेणेंकरून एकंदर श्रमाचें उत्पादकत्व कमी होऊं लागतें; तसल्या देशांस तें संकट निवारण करण्यास परदेशांतलें स्वस्त धान्य आणणें जसा एक उपाय आहे, तसा दुसरा एक उपाय आहे. तो उपाय हा, कीं दुसऱ्या चांगल्या जमिनीच्या देशांत वसाहात करण्या करतां लोक पाठवणें. ह्या उपायाचें अवलंबन केल्यापासून जें फल होतें तेंही शेतकीच्या कामांत झालेल्या सुधारणे प्रमाणेंच आहे. कारण स्वदेशांतच चांगली पिकाऊ जमीन सांपडून तिची लागवड केली असतां जसें उत्पन्न वाढून कमी उत्पन्ना करतां विशेष श्रम करण्याची आवश्यकता नाहींशी होते, तशी परदेशांतल्या चांगल्या जमिनी

ची लागवड केल्यानेंही ती आवश्यकता नाहींशी होते. ह्यास्तव वसाहात करण्या जोग्या चांगल्या पिकाऊ पड जमिनी जवळपास असणें हें देशांतली संपत्ति वाढण्यास मोठें साधन होय. अमेरिका खंडांत युनैतेद् स्तेतूस देशांत अक्षतकाळीं इतक्या त्वरेनें प्रजावृद्धि होत असतांही भांडवलाची वृद्धिही फार जलद होत आहे; व श्रमाचें उत्पादकत्वही कमी होत नाहीं; ह्याचें एक मुख्य कारण हें आहे, कीं त्या देशांत चांगल्या पिकाऊ जमिनी जवळपास पुष्कळ आहेत. ह्याकरतां लोक फारसे झाले म्हणजे कांहीं लोक आपलें भांडवल घेऊन जवळपासच्या पड जमिनींची लागवड करून तेथें वसाहात करतात; ह्यास्तव त्यांच्या श्रमाचें उत्पादकत्व कमी होत नाहीं; व त्या खंडांत वस्ती वर्षोवर्ष वाढत चालली आहे. परंतु परदेशांत जाऊन वस्ती करण्याच्या कामास लोक धारिष्टाचे, व उद्योगी पाहिजेत; व त्यांचे ठायीं एकाच ठिकाणीं राहून राहून त्या ठिकाणीं कितीही दुःख झालें तरी डोकें खुपसून तेथेंच हाल भोगीत बसण्याजोगी त्या स्थळाची अप्रयोजक गोडी नसली पाहिजे. हे गुण नसले तर परदेशीं वसाहात करण्याचें काम घडतें, नाहीं तर घडत नाहीं. आपल्या ह्या देशांत मावळांत, व रत्नागिरी वगैरे कोंकणांतील जिल्ह्यांत, जें इतकें हल्लीं दारिद्र्य आहे, त्याचें मुख्य कारण असें आहे, कीं त्या खडकाळ प्रदेशांतल्या जमिनीच्या उत्पादक शक्तीपेक्षां तेथें वस्ती फार आहे. तर त्या ठिकाणचे लोक

जेथें चांगली पडजमीन पुष्कळ, व जेथें वस्ती थोडी अशा खानदेश वगैरे जिल्ह्यांत जाऊन वसाहात करून राहिले, तर हल्लीं जी त्यांस यत्किंचित् भिकारी वऱ्या व नागली ह्यां करतां उरस्फोड मेहनत करावी लागते, तीपेक्षां कमी मेहनतीनें तेथें त्यांस आतांपेक्षां पुष्कळ व चांगलें धान्य उत्पन्न होईल. परंतु ही गोष्ट होणें फार कठीण. कारण, ते मावळी व कोंकणी कुणबी मूर्ख, त्यांस परदेशांत जाऊन वसाहात करण्या जोगें धारिष्ट व अक्कल हीं कमी. यास्तव ते नसल्या खडकाळ प्रांतांत उपाशीं मरतील; परंतु आपल्या वाडवडलांची जागा सोडून दुसऱ्या ठिकाणीं जावयाचे नाहींत. असो.

ह्या प्रमाणें परदेशीं वसाहत करण्याचा एक उपाय आहे, जेणेंकरून श्रमाची उत्पादकत्व शक्ति कमी न होतां देशास प्रजा वाढूं देतां येईल खरी; परंतु हा उपाय सर्व देशांस साध्य असतो, असें नाहीं, व ज्यांस साध्य असतो, त्या सर्वांस सारख्या मानानें साध्य असत नाहीं; आणि ज्यांस तो उत्तम प्रकारें साध्य आहे, त्यांस ही तो तसा अनंतकाळ राहावयाचा नाहीं. तस्मात् हा उपाय साध्य असो, किंवा नसो, प्रजावृद्धि कांहीं मर्यादेनें न ठेवल्यास परिणामीं देशाचें उत्पादकत्व कमी होऊन प्रजेच्या अतिवृद्धीपासून होणारे अनर्थ तेथें होऊं लागतील, ह्यांत संशय नाहीं. आतां भेद इतकाच, कीं वसाहती करण्याजोगे देश ज्या देशांच्या तांबेत नसतात, त्यांस प्रजावृद्धीचें नियमन लौकर करावें ला-

गतें; व ज्या देशांत ती सोय असते, त्यांस ती आवश्यकता उशिरानें येते.
